

Disput

ऐतरेयालोचनम् ।

(अर्घतः)

॥ ऐतरेयब्राह्मणस्थोपोह्यारूपम् ॥

वङ्गदेशीयांस्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

आचार्यश्रीसत्यव्रतशर्मासामश्रमिणा

प्रणीतम् ।

॥ द्वितीयसंस्करणम् ॥

(परिवर्तितं परिवर्द्धितञ्च)

कलिकाता—सत्ययन्त्रे

१८६३-संनक्तमायां मुद्रितम् ॥

B9 134

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NOS. 1145, 1146 & 1147.

THE AITAREYALOCANUM.
THE PREFACE OF THE AITAREYA BRAHMANA ,

BY

ĀCĀRYĀ SATYAVRATA SĀMĀSRAMĪ,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal ; Editor ,
Author , Commentator , Annotator , Compiler , Translator ,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c.*

SECOND EDITION,
[REVISED & ENLARGED.]

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA ,
AT THE SATYA-PRESS , NO. 27 , GHOSH'S LANE .
"1906.

॥ अथैतरेयाखीचनविषयसूची ॥

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अथ किमिदमैतरेयनाम ? ...	१	प्रथम आर्यावासः ...	२२
आर्यावासः निरुक्तिः ...	१	द्वितीय आर्यावासः ...	२३
आर्यावासः का वेदभाष्यत्वम् ...	२	तृतीय आर्यावासः ...	२४
देवताविधानदृष्टान्तः ...	३	प्राचीनार्यावर्तः निरूपणम् ...	२५
मन्त्रविधानदृष्टान्तः ...	४	तत्र पूर्वसप्तमदृष्टेशः ...	२७
आर्यावासः मन्त्राख्यानाम् ...	५	—पश्चिमसप्तमदृष्टेशः ...	२८
आर्यावासिकानां विश्रान्तानाम् ...	७	—उत्तरसप्तमदृष्टेशः ...	२९
अथ विधानदृष्टान्तः ...	८	द्विदृष्टान्तशब्दाथैर्निर्णयः ...	३०
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१०	प्राचीनार्यावर्तः उत्तरसीमा ...	३२
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	११	प्राचीनार्यावर्तः पश्चिमसीमा ...	३३
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१२	आर्यावर्तभूमिनिर्णयः ...	३४-३५
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१३	संज्ञिताकालिकार्यावर्तः ...	३७
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१४	आर्यसाम्राज्यपरिचयः ...	३८
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१४	उत्तरसप्तमदृष्टेशानाम्	
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१५	आर्यसाम्राज्यमिच्छन्त्यात्मम् ...	३९
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१६	ऐतरेयकालिकमध्यदेशः ...	४२
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१७	ऐतरेयकालिकार्यावर्तः ...	४३
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१८	शतपथकालिकार्यावर्तः ...	४४
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१९	पश्चिमकालिकार्यावर्तः ...	४५
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	१९	याज्ञिककालिकार्यावर्तः ...	४६
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	२०	पतञ्जलिकालिकार्यावर्तः ...	४७
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	२०	मनुकालिकार्यावर्तः ...	४८
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	२१	कृत्तिकाकालिकार्यावर्तः ...	४९
अथ विधानदृष्टान्तानुसृतत्वम् ...	२२	निष्ठा, श्री...	५०

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अमरसिंहकालिकार्यावर्तः ...	४७	पुंसां बहुविवाहे दोषाभाषः	
यूरोपीयमतानुगतार्यावास-		वृत्तपतिकाया एव पुनर्विवाहे	
स्वीकारे दोषत्रयायामुल्लेखः ...	४८	दोषाभावसूचनम्	
यूरोपीयतपोषकान्यत्रप्रमा-		स्त्रीया मपि पाण्डित्यम्	
न्यानि, तत्खण्डनानि च	४९-५५	कुलवधूनां सञ्जाशीलता ..	
बालगङ्गाधरमतखण्डनम्	५५-६६	पत्नीभगिन्योः पत्न्याः प्राधान्यम्	
आर्यप्रत्नीकीर्णिक्यः ...	६६	अग्निहोत्रस्यातिकर्णयना ..	
ऐतरेयशासस्थाननिरूपणम् ...	७१	ज्ञातस्यैव देवकार्यविधिः ..	
		भुक्तस्यापि देवकार्यविधिः ...	
अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्य ?	७१	पर्याशरीरदाहविधानम् ...	
ऐतरेयस्य पाणिनिपूर्वजत्वम्	७२	देवपितृमनुष्यपूजाविधिः ...	
— आश्वलायनपूर्वजत्वम्	७२	देवनिरूपणम् ...	
— जनमेजयपूर्वजत्वम्	७३	पितृनिरूपणम् ...	
— शाकलशाखानां प्रवक्तुः		जीवानां अन्नत्रयवर्जनम्	
शाकल्याच्च पूर्वजत्वम्	७४	मनुष्यनिरूपणम् ..	
पदसंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात्		अतिपिसत्कारे विशेषो देवः ..	
तस्यैतरेयस्य परजत्वम् ...	७५	पशुहिंसा विहिता वा ?	
		पिपासते पानीयदानादिविधिः	
अथैतरेयकालिकाचाराः ...	७६	आत्स्निग्यकर्मणः प्राशस्त्यम्	
आतिप्रदार्शनिरूपणम् ...	७६	अयाच्ययाजनविधिः	
ब्राह्मणादिस्वभावादिवर्णनम्	७८		
ब्राह्मणादीनां भस्वनिर्णयः ...	७९	अथैतरेयकालिकवचनहादाः	
ब्राह्मणचक्रिययोरायुधानि ...	७९	पुरोहितस्यावश्यकता	
आर्यानाथयोः सान्धभावः ...	८०	दक्षिणादानस्यातिकर्णयना	
धाम्निविषयकोपदेशाः ...	८२	वदान्यतायाः प्रशंसा	
विवाहस्य कर्णवतोपदेशः ...	८३	पुंसोऽपि क्रयविक्रयातिकर्णः	
अतिव्याजामन्वातिभावनिन्दा	८४	पुत्रे पितृवैधेयव्यवहारः ...	

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
वां पितृदायभाकम् ...	८८	एथिया भ्रमणम्, भूर्यस्य	
व्यावर्धसमुद्रयात्रा ...	१००	उद्याक्तमयाभावः, अष्टौ-	
यूनामप्यस्तिता ...	१००	राननिर्वृत्तिहेतुश्च	१०७
श्वेदकानासप्यस्तिता	१००	भूर्यविज्ञानम्	१०८
स्यास्तिता तन्निन्दा च	१००	चन्द्रविज्ञानम्	११०
प्रथमवहारः	१००	वायुविज्ञानम्	१११
भौमराजास्तिता ...	१००	अग्निविज्ञानम्	१११
प्रियायै प्रजाणामावेदनम्	१०१	अन्विज्ञानम्	११२
भाट्ट, वां राजानुचरत्वम्	१०१	पाश्चात्याशुकरखस्य कर्त्तव्यता	११२
शानीपरिदृश्यम् ...	१०१	विष्णुविज्ञानम्	११३
व्याय प्रथमवहारः ...	१०१	गर्भादिविज्ञानम्	११३
प्रमवैतनिकानामपि		शारीरादिविज्ञानम् ...	११४
गानां खतः प्रवृत्तिः ...	१०१	स्त्रावविज्ञानम्	११५
तोऽपि शत्रुवशीकरणम्	१०२	भेषजविज्ञानम्	११६
नियोगप्रकारवर्धनम् ...	१०२	कालविज्ञानम्	११७
विमोक्तव्यवहारः	१०२	दिग्गविज्ञानम्	११७
प्रकृतिकर्त्तव्यव्यवहारः	१०३	देशप्रकृतिविज्ञानम् ...	११८
असप्रशंसा, अलसनिन्दा च	१०२	शिल्पविज्ञानम्	११८
गार्हपत्यसंगलक्षणम् ...	१०४	शब्दार्थविज्ञानम्	११८
गौ स्वर्गसङ्गायः ...	१०६	अथ कस्याः शाखाया इदम् ?	११९
विष्णोर्वा सर्वपुण्यजितत्वम्	१०६	विष्णुपुराणीयशाखाकथा	११९
तरेयकालिकविज्ञानानि	१०६	भामवतीयशाखाकथा ...	१२०
यथा गतिहेतुः, छाया-		कूर्मपुराणीयशाखाकथा	१२१
प्रयोः सम्बन्धः, उच्छिष्टेः,		पौराणिकशास्त्रामतसङ्कलनम्	१२१
काना मतिहाससङ्घा-		शास्त्रापदार्थनिरूपणम् ...	१२४
हेतुश्च ...	१०५-१०७	स्वामिदेवान्दीयशाखाकथा	१२६

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
पञ्चशाखानामावगमः ...	१२६	असोमपदेवपरिचयः ...	१५
चरकसू होतपञ्चशाखाः ...	१३०	अग्निरूपणम् ...	१६
देवीपुराणीयशाखात्रयम्	१३१	इन्द्ररूपणम् ...	१६
अग्निपुराणीयशाखाद्वयम्	१३२	सूर्यरूपणम् ...	१६
महागान्धोव स्यात् शाखायनी	१३३	देवताणां स्वरूपादिवर्णने	
शाखा-शाखायन्यौ विभिन्ने	१३३	पौराणिकमतनिरासः ...	१७
दृष्टदेवतायाश्चाकलीयत्वम्	१३४	पौराणिककल्पनोदाहरणम्	१७
वाष्कलाशाखायन्योर्भेदः ...	१३५	इन्द्रशश्वोर्निरूपणम् १७३, १७४	
अथ श्रीश्रीरीयापरिचयः ...	१३५	अमरसिंहस्य दोषोदाहरणम्	१७
वाणखिलसूक्तानां परिचयः	१३६	आख्यायिकाणां गतिः ...	१७
अथ वाष्कलापरिचयः ...	१३७	चत्वारो देवगुणाः ...	१७
संज्ञानसूक्तोत्पत्तिः पञ्चदश	१३८	अध्वियद्वादिवाखात्रे विभ्रम्	१८
शाखा (मौजली) वास्या च	१३९	वायव्याख्या भ्रमप्रदर्शनम् १३३-१३४	
अथान्धलायनीपरिचयः	१४०	यज्ञाणां परिचयः ...	१०
आन्धलान्या अष्टतयीत्वम्	१४१	अग्निष्टोमकारिकाः ...	२०
शाकलपरिच्छेदसंज्ञादि ...	१४२	अथ किं प्रयोजनमेतस्य ?	१०४
आन्धलायन्युक्तसंज्ञादि ...	१४२	सुक्तिमतनिरासः ...	१०४
शाखायन्युक्तसंज्ञादि ...	१४३	स्वर्गलोकनिर्णयारम्भः ...	१०५
शेतरैवावलम्बितशाखा ...	१४५	पिष्टलोकादिनिर्णयः ...	१०६
अथ कोऽस्य विषयः ? ...	१४७	भूलोकस्य अित्त्वं इति ...	११६
प्रकृतिविलसितयामनिर्णयः ...	१४८	सूर्यलोक एव सुखः स्वर्गः ...	१२०
यामदेवतानिरूपणम् ...	१४९	यमयमौनिर्णयः ...	१२१
असोमपदेवपरिचयः ...	१५२	नाकनरकनिर्णयः ...	१२१
सप्तसप्तदशप्रजापतिवधकार-		त्रिविधस्वर्गस्वीकारः ...	१२५
ण्युक्तनिर्णयः ...	१५३-१५६	स्वर्गस्य दुरारोहणम् ...	१२६
		उपसंहारः ...	२२६, २२८

॥ ऐतरेयालोचनम् ॥

अधेहालोचयामः— (१) किं मिद मैतरेयं नाम ? , (२) कोऽस्य प्रवक्ता ? , (३) कुत्रत्यः सः ? , (४) कः कालोऽस्य ? , (५) कीदृशाभ्या-
मन् तदानीन्तनाचारव्यवहारविज्ञानानि ? , (६) कस्याः शाखाया इदम् ?
(७) कोऽस्य विषयः ? , (८) किं प्रयोजनं मेतस्येत्यदौ ॥

(१)

अथ किं मिद मैतरेयं नाम ? ब्राह्मणं मिति ब्रूमः
किं ब्राह्मणं मिति । अथाह जैमिनिः— “शेषे ब्राह्मणशब्दः”
—इति (२. १. ३३.) । मन्त्रभागातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणं
मिति तदर्थः । यद्यपि विचारेणोदं लक्षणं युक्ततमं मिति
ऋग्भाष्यभूमिकादौ सायणादिभिरङ्गीकृतम् ; न तथाप्यर्थज्ञानाय
तादृशं मिति मन्यामहे वयम् ; एतन्नक्षयत एव तत्सुरूप-
प्रतीतिर्ब्राह्मणयन्त्रानां वेदत्वे विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च । अतोऽत्र
“कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इति (३५ सू०) आपस्तम्बलक्षण-
मेवेहान्त्रयामहे । अस्ति च कर्मचोदनापरा मन्त्रा अपीति
तल्लक्षणं सदोषं मिति चेदत्र ब्रूमः ;— पदार्थस्वरूपबोधायोपयुक्त-
निर्दोषलक्षणतो वरं पदार्थस्वरूपबोधायोपयुक्तं सदोषलक्षण-
मपीति । तत्त्वतो यथा यजुर्वेदज्ञाया यजुस्मंहिताया यजुर्वेदत्वं

न दोषावहम्, तथैव कर्मचोदनाबहुले ऽत्र त्वेतरियादौ ब्राह्मणत्व मपीति । ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तयस्तु सङ्घेपतो निरुक्ता-
लोचने “को ऽसौ वेदः ?”—इति प्रकारेण प्रकाशिता एव । ततो
दयानन्दस्वामिना च ऋग्भाष्यभूमिकायां तदेव स्फुटं मेवावादि ।
तत्र हि वेदसम्प्लाविचारोपसंहारे— “ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामा-
स्ति । अत्र प्रमाणम् । ‘ब्रह्म वै ब्राह्मणः चतुर् राजन्वः (श० १३.
१.)’—इति, ‘समानार्थावेतौ ब्रह्मन्-शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च’—इति
व्याकरणमहाभाष्ये (५. १. १.) । चतुर्वेदविभिन्नैर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणै-
र्महर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्राह्मणानि”—इति ।
इतः पूर्वं मूलमात्रस्यास्यैतरियस्य सम्पादनभूमिकायां ङा०-इन्-
मचोदयेनापि ब्राह्मणशब्दनिर्वचनमेवमेव सूचितम् । अस्माकमत्रा-
प्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम् । तथाद्या— न हि “ब्राह्मोऽजातौ”—इति
(पा० ६. ४. १७१.) सूत्रे जायति ब्रह्मन्-शब्दाद् अन्वपरो
ब्राह्मणशब्दः सम्भाव्यते, अतो ब्राह्मणवाचिब्रह्मन्-शब्दाद्देदं निष्पन्नं
ब्राह्मणपदम्, अपि त्वन्मते ब्राह्मणशब्दादेव प्रोक्ताद्यर्थे ऽपि
स्यानिष्पन्नं ब्राह्मणमिति ।

“ तदेवं ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यादिवोधकं वचनं ब्राह्मणम्,
तादृशवचनानां सम्बूहो अन्वोऽपि ब्राह्मणमेव । वचनपरत्वा-
देवास्य ब्राह्मणशब्दस्य क्लीबत्वम् । अथवा अस्त्वेतद् ब्राह्मण-
पदं भाष्यपरम् । वेदार्थविसर्गमेव ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यनुस्यूतं
मन्त्रभाष्यमेव ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणस्य वेदस्य मुररीशुर्व-
तापि सायणाचार्येण स्वकण्ठरवेणैवास्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्व
माभाषि । तथाहि तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकायाम्— “ब्रा-
ह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादौ समाख्याताः”—इति ।

सुतसु मन्वाणां हि ब्राह्मण्यकासतोऽपि बहुपूर्वकासजत्वात्
 ब्राह्मण्यकाले तदर्धप्रत्ययसंशयः सम्भाव्य एवेति ब्राह्मण्यकाराणां
 ब्राह्मणानां तदर्धकाशनाय तत्तात्पर्याद्याख्यानाय च प्रवृत्तिः
 समुत्पन्ना, तत एवेमानि पेट्टप्रकौषीतकौतरेयादीनि आदिवेद-
 भाष्याणि सम्प्रबानीति वक्तुं युज्यत एव । तदिदं मन्वाभिर्नि-
 रक्तालोचने (ड—डौ) “वसुतः”—इत्यादिना “वेदभाष्यरूपाणि
 ब्राह्मणानीति”—इत्यन्तेन च ब्राह्मणप्रवृत्त्यानां आदिवेदभाष्यरूपत्व
 मेव सिद्धान्तितम् ।

यद्यप्येवं तथापि ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव प्रधानतो यागविधय-
 एवोपलभ्यन्ते । तत्र यागेषु यागाङ्गद्रव्यदेवतामन्त्रादिषु प्रवृत्त्या-
 नुत्पादनाद्याः सुखादयः सुखादिपरा आख्यायिकाश्च बहुत्र
 आख्याताः श्रूयन्ते । ता एव अर्थवादा अप्युच्यन्ते । तदप्युक्त
 माघस्तम्बेन— “ब्राह्मणश्रीषोऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परवृत्तिः
 पुराकल्पश्च”—इति (१६, १७ सू०) । तत्रसङ्गतो बहूनां मन्वाणां
 मन्वाणानां वा प्रायोऽधियज्ञपरव्याख्यानानि, ह्यचिदन्यान्व-
 विधान्यपि समाख्यातानीति सर्वेषां मेव सार्धवादब्राह्मणप्रवृत्त्यानां
 वानविधानार्थमेव पंपुष्यत इति “कार्त्तिकोदना ब्राह्मणानि”—
 इत्यापस्तम्बकृतं ब्राह्मण्यलक्षणं सङ्गच्छत एव सर्वत्रैति निरवयम् ॥

अथोक्तं मेवार्थं मिष्टोदाहरणैः किञ्चिद् बोधयितुं यतामहे ।
 प्रथमं तावदत्र दीक्षणीयेष्टिविहितम् । सा अस्वग्निष्टोमादि-
 कर्त्तव्यं दीक्षणीया भवति । यागस्त्रिविधः ; इष्टि-होत्र-सप्त-
 मेदात् । तत्रेयं मिष्टिः प्रथमविधो यागः । अत्र देवताविधानस्यैव
 माध्यातम्— “अग्निर्वै देवानां मयमो विष्णुः परमस्तदन्तरिण
 सर्वा अन्वा देवताः”—इत्यदि (ऐ० ब्रा० १. १. १.) । एतेनात्र

यागस्य अग्निविष्णुश्च हे देवते ऽवगम्येते । ततो द्रव्यविधानम्बेव
 मान्नातम्— “आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीय
 भेकादशकपालम्”—इत्यादि । इत उत्तर भेतदीयावान्तरबहु-
 विधविधानान्दानन्तरं मन्त्रद्वयं विहितम्— “अग्निर्मुखं प्रथमो
 देवताना मग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो
 याज्यानुवाक्ये भवतः”—इत्यादि । अनयोर्मन्त्रयोः पूर्वी दीक्षा-
 यागप्रधानहविषः पूर्वीक्तस्य तस्य ‘पुरोऽनुवाक्या’ भवति , उत्तरो
 याज्येति विवेकः । तदेतयोः स्पष्टार्थतया , अविवक्षितविशेष-
 तात्पर्यतया वा विशेषतो व्याख्यानतात्पर्यं नोक्ते ऽतैतरेयके ; अपि
 यदेतदुपक्रमे “अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा
 अन्धा देवताः”—इति देवहयस्तुतिरान्नाता , तदेवैतन्मन्त्रद्वयस्य
 सामान्यतस्तात्पर्यान्वाख्यानं सम्यक् । ‘अग्नेः’ पार्थिवस्वास्वाक्-
 मत्वम् , पृथिवीस्थत्वात् ; एवं ‘विष्णोः’ आदित्यस्योत्तमत्वम् ,
 व्युत्थत्वात् ; अन्धासां वाय्वादीनां सर्वासा भेव देवताना भेतयो-
 र्थावापृथिव्योरेव अन्तःस्थत्वात् एतयोर्ग्रहणेनैव ग्रहण मभीष्ट
 भित्वाशयः । मन्त्रावेतौ ऋग्यजुस्सामाथर्वशास्त्रीयसंहितास्त्रिदानौ-
 ष्वचलितास्तु न दृश्येते ; कृष्णयजुस्तेत्तिरीयब्राह्मणे तु श्रूयेते (२.
 ४. ३, ३, ४.), परं तत्रापि सन्ति पाठभेदाः । आश्वलायनु-
 श्रौतसूत्रेऽपि हि प्रपञ्च विहितावेताविति न त्वाश्वलायनशास्त्रीया-
 वध्यभिगम्येते ; अत एतौ ततोऽप्यन्यशास्त्रीयाविति ध्रुवम् ॥

सोमप्रवहणीना ऋषान्तु विधान मनु व्याख्यानानि चाज्जा-
 तानि । तद्यथा— “भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्वन्वाह , अयं वाव
 लोको भद्रस्तस्मादसावेव लोकः श्रेयान् , स्वर्गं मेव तं लोकं
 ब्रमयति । ब्रह्मसतिः पुर एता ते अस्त्विति , तत्र वै ब्रह्मसति-

अवाक्त्वा एतत् पुरोगव मकार्ण वे ब्रह्मखद्विष्यति । अथैमवस्य
र आ पृथिव्या इति , देवयजनं वै वरं पृथिव्यै , देवयजन एवेनं
तदवसाययति । आरे शत्रून् कुण्डहि सर्ववीर इति , द्विषन्त
मेवास्मै तत् पाप्मानं भ्रातृव्य मपवाधतेऽधरं पादयति”-इति
प्रथमर्षो विधिष्यास्थाने (ऐ० ब्रा० १. ३. २.) । एषापि प्रच-
लिताया मृक्शाखायां नाम्नातेत्यन्यशास्त्रीयैव ; तैत्तिरीयसंहिता-
यान्तु श्रूयते १. २. ३. १८ ॥

ब्राह्मणविषयाणां विशेषतोऽर्थप्रतिपत्तये अन्यत्रान्यथा चोदाह-
रामः । श्रूयते हि शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिन्याः शाखाया
आदिमेषा कण्डिका— “इषे त्वोजं त्वा वायव स्य देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे”-इति । शतपथब्राह्मणस्य
मन्त्रश्यामिकालं स्वीकृत्य , प्रथममन्त्रस्य पर्णशाखाच्छेदने,
द्वितीयस्य तथैव शाखया ताडनेन गवां वस्त्रानाश्चेकत्रीकरणे,
अग्निमन्त्र द्वितीयस्य तु तथैव तथैव ताडनेन एकस्या गोर्वत्सतः
पृथक्करणे विनियोगो विहितो व्याख्याताश्च ते त्रय एव मन्त्राः ।
तद्यथा— “ता माच्छिनन्ति— ‘इषे त्वोजं त्वेति । वृष्यै तदाह,
यदाइषे त्वोजं त्वेति ; यो वृष्टादूयसो जायते तस्मै तदाह ।
अथ मादभिर्वर्णांश्चमवास्तुजन्ति , स वत्सं शाखयोपसृशति—
‘वायव स्येति । अथं वै वायुर्योऽयं पवते ; एष वा इदं सर्वं
प्रप्याययति यदिदं किञ्च ; वर्षत्वेष वा एतासां प्रप्याययिता ;
तस्मादाह वायव स्येति । ०—० अथ मातृणा मेकां शाख-
योपसृशति वत्सेन व्याकृत्य— ‘देवो वः सविता प्रार्पयत्विति ।
सविता वै देवानां प्रसविता , सविद्वप्रसृता यज्ञं सन्धरानिति ;
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति । ‘श्रेष्ठतमाय कर्मण

इति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण इति”-इति माध्य० शत० आ० १. ५. ४. १-५ ।

तदेव मध्या मन्त्रत्रयाब्जिकायाः शुक्लयजुःप्रथमकण्डिकायाः सविनियोग एषोऽर्थः सम्भवः—

(१) ‘इषे त्वा , उर्जे त्वा’ वृष्ट्ये त्वां ; छिनद्भीति शेषः ।

(२) ‘वायवः स्थ’ पवमानाः , वर्षणेन प्रप्यायमानाः यूयं स्थ ; युष्मान् समवसृजन् शाख्योपसृशामीति शेषः ।

(३) ‘सविता’ देवानां प्रसविता ‘देवः’, ‘वः’ युष्मान् , यज्ञं सश्वरान् , पवमानान् ‘श्रेष्ठतमाय कर्मणे’ यज्ञाय ‘प्रापयतु’ ; सविद्वप्रसृता वय मिदं याचामह इति शेषः ।

नून मेषोऽर्थोऽधियज्ञः , पर मेतेनैव पदव्याख्यानैनाधिदेवती-
ऽर्थोऽपि सम्भवत्यत एव । तद्यथा— “अयं वै वायुर्योऽयं पवते” ।
‘यः अयं पवते’ सदैव पवमानो विद्यते , स एव ‘अयं’ त्वग्निन्द्रिय-
ब्रह्मणः , अत एव विपद्वादिशुन्यो भौतिको ‘वायुः’ । “एष वै
इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च” । ‘यत् इदं किञ्च’ स्थावर-
जङ्गमात्मकं जगत् , तत् ‘इदं सर्वं’ ‘एषः वै’ वायुरेव ‘प्रप्या-
ययति’ प्रकर्षेण वर्षयति । “एष वै वर्षति” वायुरेव वृष्टिधाराः
सर्वाः भिद्यन्तश्चाकलयन् वृष्टिव्यां संवाङ्मोपस्थापयति । अत एव
“एतास्मान्” पार्थिवीना मपां “प्रप्याययिता” वर्षयिता भवन्ति ।
तत एवभूतं ‘त्वा’ त्वां वायुं “वृष्ट्यै” जानामि । “वृष्ट्यात् उर्जे—
रसः जायते” । “तस्मै” उर्जे- रसाय, तत एवात्र सुत्पद्यत इति
‘इषे’ अत्राय च ‘त्वा’ त्वां जानामि । “देवानां” सर्वेषा मन्वा-
दीनां “प्रसविता” सूर्यः, ईश्वरो वा ‘वः’ “यज्ञं सश्वरान्”
प्राचनहेतून् युष्मान् ‘श्रेष्ठतमाय कर्मणे’ “यज्ञाय” प्राचनकार्य-

निर्वाहार्थं 'प्रापयतु' सदेव प्रापयत्येव, वय मपि "सविद्व-प्रसूताः" एव, अस्मानिति शेषः ॥ एतेन वायोः प्रत्यक्षत्वम्, वर्षहेतुत्वम्, वृष्टिद्वारा चान्नहेतुत्वम्, तत आप्यायनहेतुत्वम्; सूर्यप्रसूतत्वम्, प्राणनरूपश्चैककर्मकारित्वत्वेत्याख्यातं वायुविज्ञानम् । प्रधानतो वायुविज्ञानार्थं एव चान्नातो यजुर्वेदः । अतएवेतदुक्तम्— "अग्नि-वायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्"—इत्येवमादिक मिति ॥

अयते चात्र पर्षशाख्यैव वत्सानपाकरणकर्मविधानार्थां शुद्ध-तर्मकाख्यायिका । तद्यथा— "यत्र वै गायत्री सोम मच्छापतत्, तदस्या आहरन्त्या अपावस्ताभ्यायत्य पर्षं प्रचिच्छेद । गायत्री वा सोमस्य वा राक्षस्तत् पतित्वा पर्षोऽभवत् । तस्मात् पर्षो नाम । तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति । तस्मात् पर्षशाख्या वत्सानपाकरोति"—इति (शत० ब्रा० १. ५. ४.) । अस्यार्थः— 'यत्र' यस्मिन् काले हि 'गन्धर्वनगरे' हिमालयस्य कक्षिंसित् सुरम्यशिखरे 'सोमं' सोमवल्लीवृक्षम् 'अच्छ' आसं 'गायत्री' काचिद् गायिका 'अपतत्' गतवती; 'तत्' तदैव 'आहरन्त्याः' सोमवतीहरणं कुर्वन्त्याः 'अस्याः' 'अपावस्ताभ्यायत्य' 'अवस्ता'—अवस्तात् + अधस्तात् 'अपायत्य' विवृण्व स्थितं 'पर्षं' पर्षोङ्कार मिव पर्षवीजं 'चिच्छेद', सा गायत्रीति शेषः । 'गायत्री' गायत्र्याः तस्याः 'वा' अथवा 'सोमस्य' राक्षः अङ्गसंलग्न मागतं 'तत्' द्विवं पर्षं 'पतित्वा' भूमिं गत्वा 'पर्षः' पर्षोपरपर्यायः पलाशो वृक्षः 'अभवत्' । यतः पर्षंत एवास्त्रोत्पत्तिः, अस्मात् 'पर्षो' नाम पर्षं इत्येवैव वृक्षः प्रसिद्धः । 'तत्' तस्मात् 'अत्र' 'सोमस्य' सारभूते रचे 'वदेव' 'न्यक्तं' वीर्यम्, 'तत्' इहापि पलाशवृक्षेऽपि 'असत्' अस्तीति ।

एतदाख्यायिकातः पञ्च पर्णविज्ञानानि प्रतीतानि भवन्ति । पुरा नासीदिहार्यनगरीषु पलाशवृक्षो हिमवतः पृष्ठादिज्ञानीत इति प्रथमम् । बहुषु पलाशारण्येषु च प्राप्यते सोम इति द्वितीयम् । पलाशस्य फलानि न जायन्ते, अपि पत्राकाराण्येव तद्दीजानि भवन्तीत्यपि पत्रत एवास्योत्पत्तिर्भवतीति तृतीयम् । अत एव पत्रपर्यायशब्दाभिधेयः स पर्ण इति वा पलाश इति वाख्यायत इति चतुर्थम् । एतद्रसस्यापि सोमरसतुल्य-बलकारित्व मिति पञ्चमम् ॥ गन्धर्वाणां गानप्रियत्वं स्त्रीकामत्वं च संलक्ष्य, तत्र गन्धर्व-नगरे सोमानयनाय गायिकायाः प्रेरणं चात्रैव शतपथे ऽन्यत्र च श्रुतम् (३का. २प्र. २क.) तत्रैव तत्रैव द्रष्टव्य मिति ॥

अथ दर्शयामः कस्मिंश्चित् सूक्ते विधातव्येऽप्याख्यायिका-ज्जातेति । तद्यथा— “तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्”—इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ६.) । तार्क्ष्यदेवताकं त्वचं सूक्तं तार्क्ष्यम् (ऋ० सं० १०. १७८. १-३), तस्मिन् ‘तार्क्ष्यं’ सूक्ते; तेन सूक्तशंसनेनेति भावः । ‘स्वर्गकामस्य’ यजमानस्य, प्रसङ्गागतं ‘दूरोहणं’ स्वर्गं ‘रोहेत्’, रोहणं मारोहणं तत् सम्पादयेत्; शंसन-कर्त्ता ऋत्विगिति शेषः । इम मेव विधिं प्रस्तोतु मास्त्रातैषा खत्याख्यायिका— “तार्क्ष्यं ह वा एतं पूर्वोऽध्वान मीत्, यत्रादो गायत्री सुपर्षी भूत्वा सोम माहरत्; तद्यथा चेतश्च मध्वनः पुर एतारं कुर्वीत, तादृक् तत्”—इति । ‘तार्क्ष्यः’ तन्नामा कश्चित् ‘वी’ एव ‘पूर्वः’ अथगामी सन् ‘एत मध्वानं’ पार्श्वत्यमार्गम् ‘दित्’ आगमत्, दर्शयन्निवेति यावद् । कदा किमर्थं मित्याह— ‘यत्र यत्कास्ते ‘अदः’ वृसान्तं म्प्रथमम् । किमित्युच्यते— ‘गायत्री’ देवगणप्रेरिता, गानेन गन्धर्वांन् मोहयित्वा सोमानयने प्रवृत्ता,

काचिद् गायिका नारीः, 'सुपर्णः' पक्षी, तद्वत् (लुप्तोपमान मिदं पदम्), स यथा तीक्ष्णदृष्टिर्दुतगामी स्थिरलक्ष्यश्च सन् स्वलक्ष्ये उत्पत्तिश्चुर्भवति, तथा 'भूत्वा', 'सोमम्' 'आहरत्' आहृतवती, 'तत्' तदानो 'यथा' 'अध्वनः' चेतन्न 'मार्गविशेषाभिन्नं' तद्देशवासिनं कश्चिज्जनं 'पुर एतारं' पथप्रदर्शनायाप्रगामिनं 'कुर्वीत', 'तादृक्' 'तत्' तार्क्ष्यं संस्रं, दूरोद्धारोद्धारणाय भवतीति शेषः । कश्चासौ तत्र तादृशविजनप्रदेशे पुरुषस्तार्क्ष्य इत्याह— "अयं वै तार्क्ष्यो योऽयं पवते"—इति । 'तार्क्ष्यः' खलु 'अयं' प्रत्यक्षगम्यः । कः ? 'योऽयं पवते' त्वाचप्रत्यक्षो यः सदैव सर्वत्र प्रवहति । एवञ्च वायोरेव नामान्तरं तार्क्ष्य इत्युक्तं सम्पन्नम् । स एष वायुरेव तत्र गायत्र्याः पथप्रदर्शको बभूवेति । तत्पथप्रदर्शकत्वञ्च वायो-गन्धवहत्वेनोपपद्यत एव ; अस्या एव दिशः सोमगन्ध आयातीति समनुभूय तत्प्रदेशं गतवती चेति भावः । एतेनापि किञ्चिद् वायुविज्ञानं भावेदितम्, विशेषतोऽभिज्ञानाय च ततः श्रुतम्— "एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोढा"—इति । 'एषः' तार्क्ष्यापरपर्यायो वायुः 'स्वर्गस्य लोकस्य अभिवोढा' श्रुतानां सुकृतीनां जन्तूनां मातिवाहिकान् देशान् स्वर्गं लोकम् अभिवहति । किञ्च स्वरित्वा-दित्यपर्यायशब्दो निघण्टौ (१. ४. १.) पठितः, व्याख्यातश्च तथा निघण्टोऽपि (२. ४. २.), स चात्र तद्गर्भपरः ; ततश्चादित्यरश्मीनां मिह पृथिव्या मभिवाहकत्वेन चास्य तार्क्ष्यस्य सम्पद्यते स्वर्गलोक-वोढृत्वम् । तदेव मिह सूर्यरश्मीनां वाहक एव ; अमुत्रातिवाहिक-सूर्यदेशवाहकश्चैव एव ; तदिदं महाविज्ञानप्रयत्नैतदाख्यायिक-योपदिष्ट मिति ध्येयम् ॥

एवमादिभ्य आख्यायिकांभ्यो बहव उपदेशाश्च सम्बन्धे ; ततः

एता एवावलम्ब्य बह्व्यः कथा अनतिप्राचीनपुराणेषु तद्याविधेति-
 हासादिषु च स्वल्पमतीनां स्त्रीशूद्रविजबन्धूनां धर्मीपदेशाय
 कल्पिता भगवता व्याख्येन, तदनुगामिभिधानेकैः क्रमादेष-
 तनैरपि । अत एवोक्तं महाभारतोपक्रमे— “इतिहासपुराणाभ्यां
 वेदं समुपहंसयेत्”—इति (१. १. २६७.) । वस्तुतस्तु
 सर्वपुराणैतिहासमूलीभूतो वैदिकाख्यायिकोक्तो वृत्तान्तभागस्तु
 सर्व एवोपमानादिमूलकः परिकल्पितोऽसत्य इत्येव सिद्धान्तितं
 मीमांसादर्शने । तथाहि “गुणवादस्तु”—इति सूत्रव्याख्यानावसरे-
 ऽभाष्येनं स्फुटं श्रीमदाचार्येण शबरस्वामिना— “असद्वृत्तान्ता-
 न्वाख्यानम् ; सुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्यानं
 वर्त्तमाने इयं निष्पद्यते,— यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यच्च कश्चिच्चित्
 प्ररोचना हेतो वा । तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं न निव-
 र्तकश्चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्यविवक्षितम् ; प्ररोचनया तु
 प्रवर्त्तते हेतुविवर्त्तत इति तयोर्विवक्षा”—इति (१. २. १० सू०) ।
 प्रदर्शितानि चैतद्दुदहरणानि बह्वनि तत्रैव किञ्चिदुत्तरम् ; तत्रैक
 मिदं “सः (प्रजापतिः) आत्मनो वपा मुदक्लिष्टत् (तै० सं० २.
 १. १.)”—इत्याद्याख्यायिकायाः प्रकृताभिप्रायव्याख्यानपरम्—
 “कश्चम्युनरिदं निरालम्बन मन्वाख्यायते ? इति । उच्यते । मित्तः
 कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात्— वायुः, आकाशः, आदित्यो वा । ‘स
 आत्मनो वपा मुदक्लिष्टत्’—इति— इष्टिं, वायुं, रश्मिं वा । ‘ता
 मन्वी प्राग्ज्ञात्’—इति— वैद्युते, आर्षिषे, लौकिके वा । ‘ततोऽजः’
 —इति— यज्ञं, वीजं, वीरुहा । ‘त मासभ्य (त सुपजीव्य) प्रक्यः
 पशूनाप्नोति’—इति गौषाः शब्दाः—इति । तदर्थं किञ्चेषु मूलेषु
 कृते न पतेतुः पौराणिकेतिहासाद्गतकथाः सर्वा वप्रेन कदली-

वनानि यथेति, को वा विश्वसिति बालोपदेशाय विष्णुशर्मादिभि-
र्निर्मिता काकोलूकसंवादादिकथा अवालोऽपीति सुधीभिरेवाकल-
नीय मिद मिति । पौराणिकसूर्यचन्द्रभूस्त्रित्वादिविज्ञानानि तु
सर्वाश्वेव वेदविरुद्धान्येवेति वेद्यं वेदविद्भिः स्वत एव स्फुटम् ।

तदेवं ब्राह्मणग्रन्थेषु यागा विहिताः, तन्निध्वर्या द्रव्यदेवता-
मन्त्राश्च विहिताः, तत्र सर्वत्र ग्रहन्ध्वर्याः किञ्चिद्विज्ञानाद्युपदेशका
अपि गौणमूलाः कल्पनासम्भूता आख्यायिकाश्च बह्व्य आकाताः ;
तत्सम्बन्धाणां तत्सत्यागाद्युपयोगित्वं बर्णयितुं समासतद्वात्पर्यम्बन्धा-
ख्यातुं वा व्याख्यायानानि च कृतानि । ततश्च विध्यर्थवादास्थानपूर्वक
माद्दिमं मन्त्रभाष्यं ब्राह्मण मित्येव पर्यवस्यति ब्राह्मणसत्त्वम् ।
अस्ति चान्न ग्रन्थे तन्नक्षत्रं समन्तादितीद मपि ब्राह्मणम्, नाम्ना
शैतद्वैतरेयक मिति सिद्धम् ॥

(२)

अवातो विचार्य मस्ति कोऽस्य प्रवक्तेति ? महिदास इति विद्युतः ।
तथा चारण्यकम्—“एतन्न क्व वै तद् विद्वानाह महिदास ऐत-
रेयः”—इति (ऐ० आ० १. ८. २.) । इन्द्रो गन्नाह्वयेष्वेव मेव
(५. १६. ७.) । तत्र “महिदासो नामतः, इतराया अपन्न
शैतरेयः”—इति शाङ्करं भाष्यम् । अप्यस्य भाष्यभूमिकायाश्चास्तेषु
सायणेनैवम्—“प्रकृतस्य तु ब्राह्मणशैतरेयकत्वे सम्प्रदायविद् एता
माख्यायिका भाष्यते । ‘कस्य चित् ससु महर्षेः बह्व्यः पद्मरी
विद्यन्ते च । तासां मध्ये कस्माच्चिदितरेति नामधेयम् । तस्मा
इतरायाः पुत्रो महिदासाख्यः कुमारः । तदीकस्य तु पितुर्भावः-

न्तरपुत्रेष्वेव ज्ञेहातिशयो न तु महिदासे । ततः कस्याश्चिद्
यज्ञसभायां स महिदास मवज्ञायान्थान् पुत्रान् खोत्सङ्गे स्थापया-
मास । तदानीं खिववदनं महिदास मवगल्येतराख्या तन्माता
स्वकीयकुलदेवतां भूमि मभिसम्भार । सा च भूमिदेवता दिव्य-
मूर्त्तिधरा सती यज्ञसभायां समागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं
दत्त्वा तत्रैन मुपवेश्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्य मवगम-
य्यैतद्ब्राह्मणप्रतिभासनरूपं वरं ददौ । तदनुग्रहात् तस्य महि-
दासस्य मनसः ‘अग्निर्वै देवाना मवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)’
-इत्यादिकं ‘सृष्टुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)’-इत्यन्तं चत्वारिंश-
दध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्वम् ‘अथ महाव्रतम्
(ऐ० षा० १. १. १.)’-इत्यादिकम् ‘आचार्याः (ऐ० षा० २.
६. ८.)’-इत्यन्त मारख्यकव्रतरूपं च ब्राह्मण माविरभूत्
-इति-इति । तथा चेताराशब्दात् “शुभ्रादिभ्यश्च (पा० ४. १.
१२३.)”-इत्यपत्यार्थे ठकि सम्पाद्य मिदं रूपं मैतरेय इति ॥

अथ कैचिदनुमीयते, सोऽय मैतरेयः स्याद् दासीपुत्रः ? अस्ति
हि ब्राह्मणस्य ब्राह्मण-अत्रिय-वैश्येतित्रिविधार्याणां तदितरस्य
शूद्रस्वानार्यस्य च कन्यापरिषयेऽधिकारः ; तथा अत्रियस्त्राप्ति
अत्रिय-वैश्येतिद्विविधयोरार्ययोः तदितरस्य शूद्रस्य चानार्यस्य
कन्याग्रहणेऽधिकारः ; एवं वैश्वस्यापि स्वजातीयाया आर्यायास्तदि-
तरस्या अनार्यायाश्च कन्या-विवहनेऽधिकारः । तत्र सर्वेषां मैवार्थ-
वर्षानां प्रथमं स्वजातीया-पाणिनीयान् मेव विहितम् । किञ्च
आर्यकन्यानां मैवोद्दहने यथाविधि वैदिकमन्त्रादीनां व्यवहारः
समुचितः, तत एव हि तेषां पत्नीत्वम् ; अत एवोक्तं भगवता महा-
मुनिना पाणिनिनापि “पशुर्नो यज्ञसंयोगे”-इति (४. १. ३३.) ;

इतरस्यास्वमन्त्रकं ग्रहणमात्रम्, अपि भरणीयत्वहेतुकं भार्यात्वमिति विवेकः ॥ एतच्च सर्वं श्वशुरप्रोक्तमनुसंहितादौ सुष्यक्तं विहितम् । तथाहि—

“सवर्षाद्ये द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्ताना मिमाः स्तुः क्रमशो वराः ॥

शूद्रेव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृता ।

ते च स्वा धैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजम्भनः”—इति (२.) ।

तथैवान्यत्र— “विप्रस्य त्रिषु वर्षेषु, नृपतेर्वर्षयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्षे चैकस्मिन्, षडेतेऽपसदाः स्मृताः”—इति (१०.) ।

“वर्षत्रयाणां भेते षट् पुत्राः सवर्षापुत्रकार्यापिचया ‘अपसदाः’ निष्कृष्टाः”—इति तत्र कुम्भूकः । एषा अपसदत्वेऽपि द्विजत्वं न व्याहृतम् । तच्च तत्रैव— (१०. ४१.)

“सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः”—इति ।

“षट् पुत्राः द्विजधर्मिणः उपनीयाः”—इति च तत्र कुम्भूकः ।

पुनस्ततस्त्रैव— “यस्मात् वीजप्रभावेण तिर्यग्जा षट्पयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद् वीजं प्रशस्यते”—इति (१०. ७२.) ।

यदुक्तं “न ब्राह्मणश्चत्रिययोः ०—० शूद्रा भार्यापदिश्यते”—

इत्यादिषट्श्लोका, तन्नून मपरिषीतसवर्षापरम् ; सवर्षाद्ये द्विजातीनामिति श्लोकेऽप्यपदस्वारसात्, कुम्भूकभट्टेन तत्र तथैव व्याख्यातत्वाच्च ; न ह्यन्यथा पूर्वापरसम्बन्धविरोधः स्यात् परिहार्यः । अत एव धीवरीगर्भजस्य वेदव्यासस्य विप्रत्वमुपपद्यते, एवं “नामिं चिक्षा रामा मुपियात्”—इति (तै० सं० ५. ३. ८. ६.) निषेधश्रुतिश्च सङ्गच्छते । तैत्तिरीयारण्यकेऽपि “संवत्सरं न मांसं मन्त्रीयात्, न रामा मुपियात्, न सुस्नयेन पिबेत्, नास्य राम उच्छिष्टो पिबेत्, तेज एव

तत् संश्यति"—इति (५. ८. ४६.) श्रुतम् । एवमादौ 'रामा'-शब्दः शूद्रापरः ; तथैव व्याख्यातत्वात् । विशेषतोऽत्र नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि—“रामा रमणायोपेयते, न धर्माय ; कृष्णजातीया”—इति (१२. २. २.) । “रामा-इति शूद्रोच्यते”—इत्यादिस्तदीया दौर्गी वृत्तिशेह द्रष्टव्या । तदेवं सवर्णायाः पाणिपीडनानन्तर मसवर्णानां ग्रहणे न कोऽपि दोष इति सिद्धान्तः । अत एव “इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम”—इत्यैतरेयश्रुतेर्व्याख्यानावसरे सायण आह—“राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः । तत्रोत्तमजातेर्महिषीति नाम, मध्यमजातेर्वावातेति, अधमजातेः परिवृत्तिरिति”—इति (३. २. ११.) । श्रुताद्यैतास्त्रैस्तिरीयेऽप्यश्वमेधप्रकरणे (ब्रा० ३. ८. ४. ५.) । अतपथे तु “चतस्रो जाया उपकृता भवन्ति, —महिषी, वावाता, परिवृक्ता, पासायनी”—इति (१३. ५. १. ८.) शीघ्रातुर्विधं श्रुतम् ॥

तदेव नेतन्नाङ्गप्रवक्तुरैतरैर्यनामव्युत्पत्तित एवेतरागर्भसम्भू-
तत्वसिद्धेः सायणाचार्योक्तप्रवादप्रधितयज्ञसभाप्रतिपत्तिहेत्वनुमानतश्च
सिद्ध्यन्तेव दासीपुत्रत्वम् । तत एव महिदास इति दासान्त
मभिधान मपि विश्रुतम् ; तथा विद्वानित्येव विशेषणम्, न तु
ऋषिरित्याचार्य इति वेति ।

अन्वेव भार्याणां भार्यत्वप्रतिपादकानां मादिधर्माणां यागादीनां
विधायकस्त्रैतन्नः ब्राह्मण्यस्य प्रवचनकर्तृत्वं कथं मनार्थे तन्न
दासीपुत्रे सन्भवेन्नानेति चेत्, अत्र ब्रूमः । यागादिविधायक-
ब्राह्मण्यस्य प्रोक्तत्वं तु किं तुच्छम्, मन्त्रद्रष्टृत्व मपि ज्ञायते
दासीपुत्रस्यापीति । तथैव श्रुतं तावत्तत्रैव कवचैश्चोपाख्या-
नम्—“ऋषयो वै सरस्वतां सत्र मासत । ते कवच मीक्षुं

'सोमादनयन्, दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्ये दीक्षि-
ष्टेति । तं बहिर्धन्वोदवहन्नत्रैतं पिपासा इन्तु सरस्रत्वा उदकं
मा पादिति । स बहिर्धन्वोद्दूदः पिपासया विस्र एतदपोनपत्नीय
मपश्यत्"—इत्यादि (२. ३. १.) । तदपोनपत्नीयं सूक्तम् दाशतभ्यां
दशमे त्रिंशं द्रष्टव्यम् ॥

तत्त्वतस्तु पुरा खल्वद्रार्यावर्त्तं ये नगरवासिनः सभ्यास्तेषा
मार्यत्वम्, ये त्विहावीतरागा अप्यरथ्याश्रिता गिरिकन्दरादिवासिनो
ऽसभ्यास्तेषा मनार्यत्व मित्येव जातिद्वयं पार्थक्येन वर्णनीय मासी-
ञ्जस्रस्थानव्यवहारादिभेदतः । तथा ह्याथर्वणिकाः किल तज्जाति-
द्वय मवलम्ब्यैवैव मान्वायन्ते (१८. १. ८. १.)—

“प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत,— उत शूद्र उतायेँ”—इति ।

अहो प्रशस्योऽयं तदानीन्तनः सार्वजनीनप्रीतिभावः ! तदेवं
तदानीं यथा ज्ञानालोचन-बलरक्षण-पणनव्यवहारहेतुभिरार्याणां
ब्राह्मणादिजातिभेदाः प्रचलिताः, तथैवानार्याणां अपि आर्यानु-
गतत्वाननुगतत्वभेदात् द्वैविध्यं सम्पन्नम् । ये त्वनार्या अप्यार्याणां
मानुसत्वं मालम्बिरे, त एव दासाः ; तद्विपरीतास्तु दस्यव इति
व्यपदिष्टाः । त एव च दासाः शूद्रा इति, दस्यवस्तु खेच्छा
इति चाख्याताः । इत्य मित् पञ्च जातयो निश्चयाः । एताश्च
पञ्च जातयो मनुष्याणां भवेति मनुष्यशब्दपर्यायत्व मासं पञ्चजन
इति । तदेव मेषु पञ्चजनेषु कर्मादिभेदत एव ब्राह्मणः, क्षत्रियः,
वैश्य इति त्रय आर्याः ; दासो दस्युश्चेति हावनार्याविति स्थितम् ॥

अथ यद्यपि जातिर्भवेति पर्यायशब्दाविति जन्मानुसारि-
त्वेन जातिरित्येव सर्वसम्मतम्, सन्धति तदन्वयाकरणे जास्तु-

च्छेदप्रसङ्गः स्यादिति सत्यम् ! तथापि कर्मतो जात्यन्तरतापि नास-
त्यम् ! तदाहापस्तम्बः—“त्रिमर्चयया जघन्थो वर्षः पूर्वं पूर्वं वर्षं
मापद्यते जातिपरिवृत्तौ”—इति, “अधर्मचर्यया पूर्वं वर्षी जघन्थं
जघन्थं वर्षं मापद्यते जातिपरिवृत्तौ”—इति च (२. ५. १०, ११) ।

मनुरप्याह—“शूद्रो ब्राह्मणता मेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।

चैत्रियाज्जात मेवन्तु विद्याद् वैश्यास्तथैव च”—इति १०. ६५ ।

“जातो नार्या मनार्याया मार्यादार्यी भवेद् गुणैः”

—इति (१०. ६६.) च मनूक्त मिह स्मर्तव्यम् ॥

न च व्यवहारादिभिश्च जातिपरिवर्तनं मद्दृष्टत्वं वक्तव्यम् ।
तत्रानार्यस्याप्यार्यत्वलाभोऽभवदपोनपत्नीयसूक्तदर्शनसामर्थ्यादिति
तु इदानीं मेव प्रदर्शितम् ; चार्यस्याप्यनार्यत्वलाभोऽपि समाजात्
इहैवैतरेयके । तथाहि—“तस्य ह विष्णामिषस्यैवाग्रजं पुत्रं श्वश्रुः,
पश्चाद्यदेव ज्यायांसी मधुच्छन्दसः, पश्चाद्यत् कर्णोवासः, तद् ये
ज्यायांसी न ते कुशलं मेनिरे, ताननु व्याजहारान्तां चः प्रजा
भक्षीष्टेति । त एतेऽन्धाः पुष्ट्राः श्वराः पुष्टिन्वा भूतिवा इत्युच्यन्ते
वहवो भवन्ति वैष्णामिन्वा दस्युनां भूयिष्ठाः”—इति (७. १. ६.) ।

विष्णामित्रस्यास्य जघ्नतः चत्रियत्वम्, वसिष्ठस्यर्षेणुप्राप्तम्,
तदलाभात् तच्छतपुत्रनाशनम्, ततस्तपःप्रभावाद् ब्राह्मणत्वलाभ
इति पौराणिकी कथापि स्वादत्तोपयोगित्वेनादरणीया, किन्तु सा
नूनं मानूक्तकथितैव;—न स महर्षिः कदाप्यासीदब्राह्मणः, नापि
कदापि त्रेण वसिष्ठस्यर्षेणुप्राप्तं ज्ञतम्, न च तच्छतपुत्रनाशस्त-
द्विषणमहर्षेः क्व मपि हुज्यते, नेव स तपःप्रभावाद्ब्राह्मणत्वं साधेति
सर्वं निवेद्य असङ्गतं मद्दृष्टं वचः पौराणिकानां; वेदमूलकत्वलाभा-
दग्रेण वेदविषयत्वाच्चेति वेदानुशीलिनां सुविदितं मेवेति दिव्यं ।

प्रकृते तु यथाथ प्रतीचोदीच्यापाश्चभारतीयानां भारतसम्भ्राट्-
 सैनिकेषु लब्धप्रवेशत्वेऽपि प्राच्येषु वज्रदेशीयानां योग्यवसायभावत
 एव नास्ति प्रवेशाधिकारः, अस्ति तु व्यांश्फिरिङ्गीति वज्रप्रसिद्धानां
 सुरेशीयानाम् ; तथैवामिश्रितार्थशोणिताना मनार्याणा बुधि-
 मान्यादितोऽनुपयुक्ततथैवास्मच्छास्त्रेषु वेदग्रहणायोपनयनविधि-
 रभावोऽनुग्रह एव, विमिश्रितार्थशोणितानां तु वेदव्याससदृशानां वेद-
 ग्रहणायोपनयनं केन वारित मिति स्फुटम् । मगुरप्याह— “वीज
 मेके प्रशंसन्ति चैत्र मन्थे मनीषिणः”—इत्यादि (१०. ७०.) ।
 “जातो नार्या मनार्याया मार्यादर्यो भवेद् गुणैः”—इति च
 (१०. ६७) गुणपञ्चपातस्तद्धेव । शूद्रस्य वेदाधिकारे साक्षात्
 वेदवचन मपि प्रदर्शितं स्वामिदयानन्देन (वा० सं० २६. २.)—

“यथेमां वाचं कक्षाशी मावदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजन्मभ्यां शूद्राय चार्याय च स्त्राय चारणाय”—इति ।

तदेवं वेदविधिः पञ्चपातदोषभाजं न कथ मपीति स्पष्टम् ;
 स्पष्टं दासाना मनुपयुक्तमतीनां मन्वादिकर्तृकं वेदानधि-
 कारित्वविधान मनुग्रहार्थं भवेति ।

वेदाधिकारित्वानधिकारित्वप्रसङ्गादिहान्यदपि किञ्चिद् वक्तव्य
 मस्ति , तद्यथा— भारतवर्षीयाणा मन्त्राकं शास्त्रग्रन्थेषु यावन्तो
 विधिनिषेधा विहितः , यानि च वर्षान्त्रसूत्रमशासनानि श्रुतानि
 स्मृतानि च, तैः खल्विमे वधं भारतवर्षीया एव शास्त्राः , न त्वन्व-
 देयीयाः ; अत एवोक्तं मनुना— “अस्मिन् धर्माऽखिलेनोक्तो गुण-
 दोषौ च कर्मचाम् । चतुर्षा मपि वर्षाना माचारसैव शास्त्रतः”—
 इति (१. १०७.) । एवञ्चास्मच्छास्त्रज्ञता, ब्राह्मणादिजातिसम्भ्रा
 त्कृताक मेव ; भारतादन्वय ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्षाः शूद्रस्येच्छाव

नैव समीति तत्रत्यानां ब्राह्मणादिजातिमस्वेनार्थत्वं शूद्रश्लेषे-
 नानार्थत्वं वा न किमपि सङ्गच्छतेऽस्मच्छास्त्रानुसारतः । तदेव
 मिङ्गलच्छादिदेशानां श्लेषदेशत्वम्, तत्तद्देशीयानां श्लेषत्वञ्च न
 कथं मपि सङ्गच्छत इति प्रथिधानेनालोच्यम् । श्लेषदेश्याः किलान्त
 भारते विद्यन्त एव, श्लेषा अपि भारतीयेष्वेव क्षेत्रे, श्लेषा-
 चाराशास्त्रास्त्रविमुखाणां भार्याणां मनार्याणाञ्च भारतीयानां
 नैव, न त्वन्यदेशीयानाम् ; तत्तद्देश्यास्त्रेषु श्लेषाश्लेषविज्ञानो
 पदेशाभावात् । सन्ति ह्यत्र चिरादेव श्लेषाः, श्लेषदेश्याः
 अश्लेषानां श्लेषवाक्प्रयोगादिश्लेषाचारनिषेधाच्च । शतपथ
 ब्राह्मणे त्वसक्तदेव श्रुतो श्लेषशब्दः (१. २. १. २१, २४.)
 पाणिनेर्धातुपाठेऽपि श्लेषशब्दः (४. १. २. ५.), गणपाठे
 श्लेषशब्दोऽपि तच्छब्दपाठः (१. १. १. ५.), अथर्ववेदेषु व्याकरणाच्च
 यत्रप्रयोजनाम्बुस्थानावसरे शतपथतान्त्रिकेषु श्लेषा इ वा मा
 भूम'-इति कथनम्, पतञ्जलेः पञ्चम्यायां सङ्ग्राहणम्, मीमांसा-
 दर्शने चार्थश्लेषाधिकरणम् (१. १. ६.), अगो श्लेषदेश्यलक्षणम्
 (२. २१.) श्लेषभाषादेश्यलक्षणम् (७. १४८ ; १०. ४५, १२.
 ४१.), महाभारते ह्यादिपर्वणि पाण्डवानां वारणावतगमनप्रक्रमे
 (१४५ अ०) बुधिशिरं प्रति विदुरस्य श्लेषभाववा गूढोपदेश-
 दानश्चेतत् सर्वं तच्चिदर्शनम् मिति ।

तद्विषये महिदासस्य शूद्रागर्भजातत्वेऽपि ब्राह्मणत्वप्रवचन-
 यत्किमस्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात् सञ्जातं किं तत्र चित्र मित्यत्रैवोपर-
 ममसि वय मिति ॥

अथ च महिदासोऽशूद्र दीर्घजीवी, तच्छ्रूयते ह्यन्वोभ्यत्राह्वये--
 "शूद्रो जीवति वर्षशतं नजीवति"-इति (५. १६. ७.) । जीवत्या-

द्विदशतवर्षकालस्यापि जीवनं नैव अनुष्वासां पूर्णं आयुः । अतएव तत्रैव ततः प्रागिमान्यपि वचनान्यांजातानि— “चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रातश्चवनम्” प्रथमं वयः, वाच्य मिति यावत् । ततः “चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्” मध्यं वयः, जीवन मिति यावत् । तत उत्तरम् “अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम्” अन्तं वयः, वार्धक्य मिति यावत् । एवं सङ्कलनया “प्र ह षोडशं वर्षगतं जीवति” १११ आयुः पूर्णं सम्पद्यत इत्यर्थः । न चैवं “ग्रतायुर्वै पुरुषः”—इति (ऐ० ब्रा० २. २. ७.)—श्रुतिर्विदध्येत ; द्विग्रतायुर्जीविनः पुरुषस्य वेदे लोके चादर्शनात् । अतएव ग्रतपथे पूर्वार्धसुम्नान्यान्नायैव प्रोक्तम्— “ग्रतं द्विमाः (य० वा० सं० २. २७.)—इति, ग्रतं कर्माणि जीवितस्य मित्वेवैतदाह । तदप्येतद् भुवचाद्रिवेत १ अपि हि कर्माणि ग्रताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति”—इति १. ८. ३. १३. इतिभावगम्यते ग्रताद् वर्षेभ्यः किञ्चिदधिक मपि तत्रैव नश्यत इति । अत्र मपि “दशवर्षसहस्रमपि दशवर्ष-ग्रतानि च । रामो राम्य सुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्वति”—इति महाकविवाक्योक्तं (रा० १. १. ८३.) जल्पकल्पतरुफलं न कदापि भवेन्नान्यम् ; वेदविरोधादिति अष्टम् ॥

अनेनैव महिदासेन चारण्यकयन्त्रोऽप्येकः प्रोक्तः । स हि पञ्चधा विभक्तोऽधीयते । तत्र सांयथाचार्यैश्च प्रथमद्वितीयतृतीया-शाना नैव तत्प्रोक्तत्वं स्वीकृतम् । तथा चैतरेयभाष्यभूमिकायाम्— “तस्य महिदासस्य मनसा ‘अग्निर्वै देवानां सवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)—इत्यादिकं ‘सुच्यते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)—इत्यन्तं चत्वारिंशद्वर्षाणीपि तं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत उर्जम् ‘अथ महाव्रतम् (ऐ० ब्रा० १. १. १.)—इत्यादिकम् ‘आचार्याः (ऐ० श्वा० ३. ५. ८.)’

—इत्यन्त मारण्यकव्रतरूपस्य ब्राह्मण्य माविरभूत्—इत्युक्तम् ।
 चतुर्थारण्यकविषये तूक्तं तेन— ‘तदिदं नवसङ्घाकानां सृष्टां
 पुरीषपदानाञ्च प्रतिपादकं यन्वजातं यद्यपि कर्मकाण्डे पठितं
 युक्तम्, तथाप्यरण्य एवाध्येतव्यं मित्यभिप्रेत्य चतुर्थारण्यकत्वेनात्र
 पठितम्’ (ऐ० ४ भा० १. १. १५.) इति । पञ्चमस्यान्तिमस्य
 स्वाश्रयायनज्ञतस्तुचत्व मेवामानि तेन । इत्थं प्रथमारण्यकत्रयस्य
 महिदासप्रोक्तत्वम्, चतुर्थस्य संहितान्तरात् सङ्गृह्य पठितत्वम्,
 पञ्चमारण्यकस्य तत्परभवत्वं च स्फुटम् । ऐतरेयोपनिषदुपन्यखे-
 तदारण्यकान्तर्गत एव ; परं तत्राप्यस्ति मतान्तरता । इदानीं
 मैतरेयोपनिषदिति प्रसिद्धः शाङ्करभाष्यादिसमन्वितो बोध्यं यन्बो-
 ऽधीयते सर्वत्र, ततोऽधिकतरः सायणसम्मतः । तेन ब्राह्मण्येण “एष
 प्रजाः (ऐ० २ भा० १. १. १.)”—इत्यादिः “आचार्याः—
 (ऐ० १ भा० २. १. ८.)”—इत्यन्तश्च द्वितीयतृतीयारण्यककः
 श्रमश्च एव शब्द उपनिषदित्यवादि ॥

सोऽयं मेक एवैतरेयो महिदासी ब्राह्मणः, पारश्वो वा विश्वया
 ब्राह्मण्येण माष्यास्य चत्वारिंशदध्यायाककस्य ब्राह्मण्यपन्यस्य तयोप-
 निषद्भेदस्यारण्यकत्रयस्य च बभूव प्रवर्तेति सिद्धम् ॥

(३)

पञ्च कुत्रत्यः सः ?— को जनप्रदक्षुषीतरेयस्य अथभूरभि-
 जनो वेति । अत्र भूमः । एक आर्षवर्त एव तन्व्यभूरिति ।

एवैतदार्यावर्ताभिधानं न कश्चिदपि संहितायां ब्राह्मणे वा श्रुत

मक्षि ; अनतिप्राचीनग्रन्थेषु पातञ्जले महाभाष्ये , विशेषतस्तु
अगुप्रोक्तायां मनुसंहितायां ततो महाभारतादावपि कृत एतस्वरू-
पादिनिर्णय इति तन्नामप्रसिद्धिः । तत्त्वतस्वार्याणां वासनिबन्धन
मेव तन्नामिति आर्यनामैवार्यावर्त्तनामबीज सुपगम्यते ।

आर्यशब्दसु ऋक्संहितादौ बहुत्र बहुधा श्रूयते, प्रतीयते च
तत्र सर्वत्रैव तदानीं मिह पृथिव्यां श्रेष्ठजातिरैवार्येनामतः
प्रसिद्धेति । तद्यथा— “विजानीह्यार्यान् ये च दस्यवो वर्धिसते
रक्षया शसदन्नतान्”—इति ऋ० सं० १. ५१. ८१ ।
“साध्याम दास मार्यं त्वया युजा सहस्रतेन सहसा सहस्रता”—
इति ऋ० सं० १०. ८३, १२ । “नवदशभिरसुवत शुद्रार्यो-
बन्धुनेतसु”—इति य० वा० सं० १४. ३०. १का० । “तवाहं
सर्वं प्राप्तामि यच्च शुद्रः उत्तार्यः”—इति अथ० सं० ४. २०. ३अ० ।
“शुद्रार्यो चर्मणि व्यन्यच्छेते”—इति सा० ता० ब्रा० ५. ५. १४ ।
तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष आर्यशुद्रयोश्चर्मनिमित्तः कस्यच चास्मिन्नाः
(७. ५. ८. ८.) । ऐतरेयब्राह्मणात् आर्यशब्दः— “अमुव मार्यं क
राहं भवति”—इति ८. ५. २ । महासुनिपाणिनिनाम्येकत्र आर्य-
शब्दोक्तेः कृतः— “आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः (४. २. ५८.)”—इति ।
निबन्धकारः खलु यास्कोऽप्येकत्रार्यशब्दं व्यवहृतवान् जातिवचनम्—
“विचार मन्व्यायेषु”—इति (२. १. ४.) । आर्यशब्दस्याख्यानान्वायत्र
कृतं तेनेवम्— “आर्यः = ईश्वरपुत्रः”—इति (६. ५. १.) । अस्मि
च ‘आर्यः’—इति पदं परिपठितं निघण्टौ (२. २२.) ईश्वरनामसु ,
तत एवापत्वार्यशब्दे सिद्धत्वार्यशब्द इति सम्बन्धं तन्निर्दिष्टम् ।
तदेव मवगम्यते,— यथा महेश्वदीया महेश्वरं नाम स्वधर्मप्रचारकं कं
शाखादीश्वरदूतं मन्वन्ते , यथा वा कृत्वाताः स्वधर्मप्रचारकं लीटं

साञ्चोदीश्वरात्मजं मन्थन्ते, एव मेव पुरास्माक मपि पूर्वपुरुषा रूप-
वस्त्वेन, बलवस्त्वेन, विहस्त्वेन, सत्यवादितादिबहुसङ्गवस्त्वेन,
पवित्राचारत्वेन बहुगौरववन्त आसन्नित्येवैश्वरपुत्रा इत्यभवन् व्यप-
दिष्टास्तदेवास्माक मार्यनामनिदान मिति ।

त इमे आर्यास्तदानी मादर्भविज्ञानादि-ब्रह्मविज्ञानान्तवित्तमा
पतिसभ्या अप्यतिप्राचीनाः ब्राह्मणचक्रियवैश्वेति त्रिविधाः,
दस्युदावेतिदिविधासभ्यबुद्धतोऽन्याः, ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा
आसन् । अहो ! त एवेमैऽद्य कालचक्रपरिभ्रमणनियमतो
सुप्तकल्पवेदविज्ञाना विस्तृतेष्वबला बहिर्वाणिष्यान्तर्वाणिष्यहीनाः
सुप्तो सुमूर्धुदशापत्वा भृशं शसन्तीत्येव जीर्णिता इति ।

अथैत एव “आर्या अत्रावर्त्तन्ते पुनः पुनश्चैवन्तीत्या-
र्यावर्त्तः”-इत्याह च मनुटीकायां कुल्लूकः (१, २२.),
‘आवर्त्तनं’ पुनःपुनर्जन्मप्रदं मिति तदाशयः । अत्राप्यति तु
अन्तरेणस्त्रीकारेऽपि ‘आर्याः’ ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा मनुष्याः
यत्र ‘आ’ आभिमुख्येन, प्रधानरूपेण ‘वर्त्तन्ते’ विद्यन्ते, निवस-
न्तीति स एव भूभाग आर्यावर्त्तः । तदेव मार्यावाङ्मत एक
आर्यावर्त्तनामिति सिद्धान्तः ।

स आर्यावासः पूर्वं तावत् हिमवदपृष्ठस्य दक्षिणभागे सुवासु-
प्रदेशे एवासीदिति गम्यते । श्रूयते ऋक्संहितायाम्— “सुवास्या
आधि तुम्बनि”-इति (ङ. २०. १७.) । व्याख्यातश्चैव ऋक्संज्ञे याज्ञेन
— “सुवासुर्मदी, तुम्ब तीर्थं भवति, तूर्ध्वं मीतदार्यस्ति”-इति (४,
१, ७.) । वासुवासुभिः, सा सुसु यस्यासीरे सुसु एव, सा नदी
सुवासुभिः । तत्तीरस्थितो जनपदवाभवत् तन्नामतः सुवासु-
भिः । “सुवास्यादिभ्योऽच्”-इति (ङ. २. ७७.) सुवदर्शनादय-

गम्यते विहितस्यायं प्रदेशः पाणिनेरपीति । कनिंग्णाममहोदय-
मतेऽस्य 'स्वात्'-इति 'सुवात्'-इति वा प्रसिद्धा नद्येव सः सुवासुः ।
सुवासुवासकाली एव स्यादियं नद्य् समाख्याता (५, ५३, ६.)—

“मां वो रसानितभा कुभा क्रुसुर्मा वः सिन्धुर्निरीरमत् ।

मा वः परिठात् सरयुः पुरीषिष्यस्ते इत् सुञ् मसु वः”—इति ॥

अस्यार्थः ।— 'अस्ते' अस्माकं मिथ्यम् 'अनितभा' अगतप्रभावा
सर्वर्तुषु अतिप्रभावा 'रसा' नदी 'वः' युष्मान् 'मा निरीरमत्'
अतिरमयस्य अत्यानन्दतो विहरणस्य बाधां जलप्रावणादिजन्यां मा
कुर्यात् । 'कुभा' कुक्षितप्रभावा नदी च 'वः' 'मा निरीरमत्' ।
'क्रुसुः' नदी च 'वः मा निरीरमत्' । 'सिन्धुः' क्रुसुसङ्गतः सिन्धुः
नदोऽपि 'मा वः निरीरमत्' । ततः क्रुसुसङ्गतसिन्धुतः 'परिठात्'
परस्थिता 'पुरीषिष्यो' सदैव सजला 'सरयुः' नदी च 'वः' युष्मा-
कम् 'सुञ्' 'मसु' 'इत्' एव 'असु' ।

एतस्माद्दृष्टान्तात् पूर्वतनार्यावासस्य तस्य चतुष्चीमनिर्देशोऽ-
पि व्यञ्ज्यते इव । तथा च तस्मादुज्जिहानप्रदेशीयसुवासुनदीतीरस्य-
सुवासुजनपदात् बह्वृत्तरस्थातिप्रभावा रसा नद्येव तदुत्तरसीमा ;
इदोर्नी काबुल् नदीति प्रसिद्धा हीनप्रभावा कुभेव स्यात्
तत्प्रथिमसीमा ; तत्तश्चिलाप्रदेशीया सरयुरेवासीत् तत्पूर्व-
सीमा (न चात्रोत्तरकोशलप्रदेशीया सरयुरूपपद्यते, कुभेत्वादि-
साहचर्यात्, अर्धज्ञाने साहचर्यस्यापि नियामकत्वं मन्तव्यं नैव ;
अथवा हि रामलक्ष्मणावित्थल जामदग्न्युत्थापणयोरग्न्यतर-
स्यापि बोधः स्वात्) ; अथ कुभावा नीचेः क्रुसुसिन्धुसङ्गम एव
तद्विषयीमेति च सम्पद्यते सुतराम् ।

यदा हि सुवासुतः पश्चिमस्या दिग्भवकितो निवर्धपर्वतोऽ-

देवमद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देवं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते”-
इति (२. १७.) । किमर्थं त्वां निदध इत्याह— ‘अङ्गां सुदिन-
त्वाय’-इति । जीवत्कालानां सुप्रभातीकर्त्तुमित्यर्थः ।

• ततो यदा एत भार्यावर्त्ती बहुविस्तृतस्तदैव त्रिसप्तनदीभिः परि-
व्याप्त इति वर्णितं मस्या मृक्संहितायाम् । तथा चास्मि शाकल-
संहितायां दशममण्डले नवर्षं मेकं सूक्तम्, तच्च नदीसुतिपर-
मिति नदीसुदिति भाष्यते, ततस्तदानीन्तनार्यावर्त्तप्रधाननदी-
वर्णनञ्च लभ्यते । तस्येयं पञ्चमी ऋक्—(१०. ७५.) ।

“इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुषाणा ।

असिक्ता मरुद्दुधे वितस्तयार्जीकीये शृणोम्या सुषोमया”-इति ।

अत्र श्रुता गङ्गा (१) नदी त्वन्मद्देशेऽतीव प्रसिद्धा । ततः
पश्चिमस्या यमुना (२) । ततः पश्चिमस्या सरस्वती (३) । ततः
पश्चिमस्या शुतुद्रि (४), याच्च शतद्रुरित्युच्यते । ततः पश्चिमस्या
परुषी, सैवेरावतीत्युक्ता यास्ककाले (निरु० ८. ३. ५.), एतर्हि
त्वेरावतीति । ततः पश्चिमस्या असिक्ती, सैव चन्द्रभागीत्युच्यते ।
ततः पश्चिमस्या वितस्ता । ऐरावती, चन्द्रभागा, वितस्तोऽपि तिसृषु
मासां नीचैः सञ्चलनतो याभूदतिप्रसारा मालवदेशीय-कश्यप-
पुरतः पश्चिमस्यां दक्षिणाभिमुखी मङ्गानदी, सैवेह मरुद्दुधेति
पञ्चमी (५) । तत एव कश्यपपुरतः प्राक्प्रवाहिता या शुतुद्रि
(शतद्रुः) पूर्वं मिह वर्णिता, तस्या एव शतद्रोरुपरिष्ठात् पश्चिम-
पार्श्वतः सङ्गता च प्राचीनतमा भार्जीकीया (६); उरुश्चिरेख-
ष्यन्नाः प्राचीनतरं नाम, इय मेव विपाङ्गिसुक्ता यास्ककाले
(निरु० ८. ३. ५.), विपाङ्गा-नामिका चैव मिदानीम् । ततोऽपि
पश्चिमस्या सुषोमा (७), येयं तच्चञ्चिन्नामामप्रदेशाञ्चिन्नामिनी

सिन्धुसङ्गता । एता एव सप्त नद्यो यावद्भूभागेषु प्रवहन्ति, तावानेव प्रदेशः सप्तनद इति सप्तसिन्धुरिति वा ख्यायते । सिन्धुश्चेह नदी-पर्यायः । तासु गङ्गायमुने विहाय याः पञ्च नद्यो यावत्सु भूभागेषु प्रवहमानाः सन्ति, स एव पञ्चनद इति, सारस्वतप्रदेश इति चेति सङ्केपः । ऋक्मंहिताया मन्त्र मेकं (१. २३. ४.) प्रदर्श्य यदिह वर्णितो ब्रह्मावर्त्तप्रदेशः, ततः परस्तादेष एव प्रदेशः पुष्क-भूरिति परिगण्यते । तथा हि मनुसंहितायाम्—

“कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याञ्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः”—इति (२. १८.) ॥

वर्णित एष सप्तनदप्रदेशः सिन्धोः पूर्वपारस्थः ; एवं सिन्धोः पश्चिमपारस्थोऽपि विद्यतेऽपरः सप्तनदप्रदेशः । स हीदानी मीर्या-वर्त्ताद् बहिर्भूतोऽप्यासीत् पुरा आर्यावर्त्तान्तर्गतः । अतएव संहि-ताया मित उत्तरं षष्ठ्या ऋचि तस्स्थाना मपि सप्तानां नदीनां वर्णनं श्रूयते । तथाहि—

“दृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्तुं रसा दृष्ट्या त्वा ।

त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहरन्वा सरथं याभिरीयसे ॥”

—इत्यस्मिन् मन्त्रे दृष्टामा प्रथमा, सुसर्त्तुः द्वितीया, रसा दृष्टीया, खेती त्तुर्थी, कुभा पञ्चमी, गोमती षष्ठी, मेहद्रयुता क्रुसुः सप्तमी । इमाः सर्वा एव सप्त नद्यो मध्यहिमालयोत्पन्नस्य पूर्वं पश्चिमाभिमुखगामिनः पश्चात् दक्षिणप्रवाहिनः समुद्रगस्य सिन्धु-नदस्य पश्चिमस्यां पूर्वदक्षिणाभिमुखं स्थान्यन्त्यः सन्त्यन्तगामतः । तत्रेदानीं चित्रलदेयतः प्राग् वहमाना पञ्चकोर्-प्रदेशीया त्रयवया नद्येव स्यात् ‘दृष्टामा’; ‘सुसर्त्तु’—इति सुवास्तोर्नामान्तरम्, यदस्य स्यादित्युच्यते; ‘रसा’ त्विहापि पूर्ववर्षितेव (२३ पृ० १६ पं०);

‘श्वेती’ स्यादद्यतन-उेराइन्माइल्खां-प्रदेशतलवाहिनी चर्जुनी ;
 ‘कुभा’ = कानुल् ; ‘क्रुसुः’ वर्णु-प्रदेशवाहिनी कुरम् ; ‘गोमती’
 सम्प्रति गोमलिति प्रसिद्धा । एताः दृष्टामाद्याः नद्यः सप्तैव
 साक्षात् परम्परया वा सिन्धुसङ्गता एवेति ॥

तदेवं चित्रलुप्रदेशतः प्राक्, वेलुचिस्थानादित ऊर्ध्वं च यावत्
 पश्चिमोत्तरस्यां य आसीत् सुविस्तीर्णः पुरातन आर्यावर्त्तांशः स एव
 एव पश्चिम-सप्तनदप्रदेश इति वक्तुं युज्यते । किञ्च यथा पूर्वसप्त-
 नदान्तर्गतः पश्चनदप्रदेशस्तथैव पश्चिमसप्तनदान्तर्गतः (आफगान्)
 पश्चकोरुप्रदेशोऽपीति । अतो गान्धारस्यार्यावर्त्तान्तर्गतत्वं सुतरां
 सम्भवम् । ततः सङ्गच्छते “गन्धारीणा मिवाविका (ऋ० सं०
 १. १२६. ७.)”—इति संज्ञितावचनम्, उपपद्यते च “नमजिति
 गान्धाराय (ऐ० ब्रा० ७. ५. ८.)”—इति ब्राह्मणवचनम्, तथा
 “साश्वेयगान्धारिभ्याश्च (४. १. १६६.)”—इति पाणिनिवच-
 नञ्च । कुरराजधृतराष्ट्रपत्नी दुर्योधनादिबहुपुत्रप्रसविनी गान्धारी
 तु भारतप्रसिद्धैव । तथा अद्यतनपारस्यराज्यप्राक्प्रान्तवर्त्ती पूर्वमद्र-
 देश इति मते पाण्डुराजपत्नीति प्रसिद्धा माद्री चासीत् पुरा
 भारतीयैव । एव मेव पौर्वमद्र इति पदसिद्धार्थं “मद्रेभ्योऽञ्”-
 इति (४. २. १०८.) पाणिनिविधानञ्च सङ्गच्छते, सङ्गच्छते
 चैवं पारस्योत्तरप्राप्तवर्त्तनोऽद्यतनमिदियानामसान्नाण्यस्योत्तर-
 मद्रत्वेनग्रहण मिति ॥

एतयोः पूर्वापरसप्तनदप्रदेशयोर्मध्ये मध्यहिमवन्तमुद्गवोऽवाक्-
 प्रवणः समुद्रान्तः प्राचीनार्यावर्त्तद्विधाकृतप्रवणः सीमदण्ड इवैव
 सिन्धुर्नामैको नदोऽप्यापि राजते ।

स्तस्मात् सिन्धोरत्युत्तरस्या मतिदूरपश्चिमस्याश्वाभ्यासां सप्तानां

नदीनां विद्यमानतापि श्रूयते ; तदस्यैव नदीसुलूक्तस्य समस्य-
ष्टम्योऽर्चोः समालोच्यं सप्रणिधानम् । तास्वेका 'जर्णावती',
स्यादेवा कैलाशनिम्नस्थोर्णाप्रदेशीया ; हिरण्ययी , वाजिनीवती,
सीलमावतीत्येता अपि तिस्रः स्युरत्युत्तरस्या एव ; 'एनी' नदी तु
निम्नबेलुवीप्ताने प्रसिद्धैव ; तथा चित्रापि चित्रलप्रदेशत आगत्य
कुभायां मिलिता ; 'ऋजीती' च स्यात् या तत्कमीपवाहिनीति ।

एतदुक्तत्रिसप्तनद्यपेक्षया सिन्धोर्नदस्य प्राधान्यं च वर्णितं
तत्रैव सूक्ते प्रथमम् । तद्यथा तत्सूक्तीयप्रथमर्चः परार्चं एवः—

“प्र सप्त-सप्त त्रेधा हि चक्रसुः प्र सृत्वरीणा मति सिन्धुरोजसा”

अस्यार्थः ।— 'आपः' नद्यः 'सप्त सप्त' भूत्वा 'त्रेधा' त्रिधा
चित्रेभ्यः सत्यः 'प्रचक्रसुः' प्रावहन् प्रवहन्ति , 'अस्मिन्नार्यावर्त्त' ;
सिन्धोः पूर्वस्यां सप्त, पश्चिमस्यां सप्त, उत्तरस्याञ्च सप्तेति । तासां
'सृत्वरीणां' एकविंशतिसङ्ख्याकानां नदीनाम् 'ओजसा' बलेन
'अति' अतिशयितः एको नदः 'सिन्धुः' ।

तासां त्रिसप्तनदीनां पुत्र इव राजिव च सिन्धुर्वर्षितस्तत्रैव—

“अभि त्वा सिन्धो शिशु मिन मातरौ

वाञ्चा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ।

राजिव बुध्वा नयसि त्व मित् सिन्धौ

यदासा मयं प्रवता मिनक्षसि”—इति (४) ।

अस्यार्थः ।— हे 'सिन्धो' ! 'मातरः शिशुं न (इव)' इमा
नद्यः 'त्वा अभ्यर्षन्ति' त्वां पयः पाययितुं मिवाभितो गच्छन्ति ,
'पयसा' बुक्तः 'वाञ्चाः धेनवः' सुशब्दकारिणोऽचिरप्रसूता माव
इव । अपि 'त्वं' 'बुध्वा' बुध्वाकारौ 'राजा इव' इमौ पूर्वापर-
नदीसप्तकौ 'सिन्धौ' सेनानिवेशाविव 'नयसि इत्' प्रेरयस्सेव ;

‘यत्’ यतः ‘आसां प्रवतां’ प्रवहन्तीनां नदीनाम् ‘अग्रम् इनक्षसि’
अग्रगो भवसि, अत इति भावः ।

अन्यत्र चात्र संहितायां त्रिसप्तनदीनां श्रवणं मस्ति । तद्यथा
—“त्रिः सप्त सप्तान् नद्यः”—इति ऋ० सं० १०. ६४. ८ ।

वृष्वतस्त्वेतस्त्रिसप्तनदीपरिवृतः सिन्धुमध्ये एवासीत् पूर्व-
कालिकः आर्यावर्तः । अत एवैतरेयके श्रुतम्—“यस्तेजो
ब्रह्मवर्षस मिच्छेत्०-० प्राङ् स इयात्, योऽन्नाद्य मिच्छेत्०-०
दक्षिणा स इयात्, यः सोमपीथ मिच्छेत्०-० उदङ् स इयात्”—
इति (१. २. २.) । प्रागादिदिक्शब्दाश्च कश्चिदवधि मपेक्षन्ते,
कुतः प्रागित्याद्याकाङ्क्षायाः सर्वत्रोपजायमानत्वात् । तदत्र आर्या-
वर्तीयसिन्धु मेव मध्यावधिं मन्यामहे, तस्मात् सिन्धुतः प्रागि-
त्यादिस्त्रीकारणैव तेजस्त्वादिसिद्धुपपत्तेः । तथा च सिन्धोः
प्राग्देशेषु सरस्वत्यादितीरभूमिषु यन्नानुष्ठानबाहुल्यश्रुतेस्तेजस्व-
ब्रह्मवर्षस्वयोर्लाभः समुपपद्यते ; अतद्रुसिन्धुसङ्गततो दक्षिणस्यां
हिमप्राचुर्याभावात् तापप्राबल्यात् भवत्येव प्रचुरशस्योत्पत्तिः ;
सिन्धुतः पश्चिमस्या मरुत्प्राचुर्यात् तत्र पशुलाभः सन्भाव्य एव,
अतद्रुसिन्धुसङ्गमादुत्तरस्या मतिशैत्यात् शीतप्रभवस्य वल्लीसोमस्य
लाभः शरीरसोमस्य च वृद्धिर्भवेदेवेति । तदित्य मतिप्राक्तनार्या-
वर्तस्त्रायं सिन्धुमेंरुदण्ड इवासीदिति प्रतीयते । इत एव
सकारादेशकाराद्युच्चारणकृत्स्निर्यवनानार्यैरिदं भूखण्डं सिन्धुस्थान
मिति वक्तव्ये हिन्दुस्थानित्युच्यते ।

किञ्चान् सिन्धुसङ्गतातिविक्रान्ता यासीन्नदी रथेति विन्धुता,
द्वितीयनदीसप्तके द्वतीयेति च वर्षिता, सैवासीत् तदानीन्तनार्या-
वासश्चोत्तरसीमेति गम्यते । तथा ह्यनुक्रान्तं मिदं शौनका-

स्वायंष्— 'किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनी मिन्द्रेण प्रहिता मयुग्भिः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुः, स तान् युग्मान्धाभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे"—इति । तस्यैतस्यैदं सायणकृतं भाष्यम्— "इन्द्रपुरोहितस्य ब्रह्मस्यतेर्गोषु बलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकौरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीसु ब्रह्मस्यतिप्रेरितेन्द्रेण गवा मन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महतीं नदी मुत्तीर्य बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्नन्तरे पणय इदं वृत्तान्तं मव-गच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवादं मकुर्वन् । तत्र प्रथमद्वितीयाद्या अयुजोऽन्धावर्जिताः पणीनां वाक्यानि, ०--०, द्वितीयचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि"—इति । वसुतोऽत्र पणयः = वणिजः, सार्थवाहा इति यावत् ; "पणिर्वणिग् भवतीति (२. ५. ३.) नैरुक्तात् । असुराः = बलवन्तः (निरु० ३. २. २.) । नून मेते इह आर्येतरा एव बुद्धान्ते । सरमा देवशुनी दिव्यगुणोपेतास्तवामिका सुशिक्षिता कुङ्कुरी ; बलपुरीस्था गुहा तु नूनं सार्यशासनाद्विःस्था ; तथाचानार्यैरपहृता सार्य-गावः कुङ्कुरीसन्धानेन पुनर्लब्धा इत्येवात्र सारम्, सर्वं मन्यत् राजनैतिकं काव्यम् । तदिदं ऋक्संहिताया दशमे मण्डले १०८ सूक्ते एकादशभिः ऋग्भिर्वर्णितम् । तस्यादिमेषा—

"किं मिच्छन्ती सरमा प्रेद मानश् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराशैः ।

कास्मे ह्येतिः का परितक्कासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि" ।

तद्विद्यं आर्यते, या खलु पूर्वं सुवासुप्रदेशस्योत्तरसीमेति वर्णिता, सैवेयं प्रचुरोदका प्रभूतवेगा च नदी पुरासीदार्यान्आर्य-देशयोरुत्तरसीमरूपेति ।

सैषा 'रसा' ऋक्संहितायां बहुवर्णिता । तद्यथा ८, ४८, २—
 "गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्त्राणि पुरुभोजसः"—इति ।

यथा 'गिरेः' 'रसाः' नद्यः 'प्रपिन्विरे', 'अस्य पुरुभोजसः
 दत्त्राणि' तथैव प्रपिन्विरे इति तदर्थः । एतेनावगम्यते रसाया
 कस्माच्चिद् गिरित एव समुद्भवः । किञ्चेहापर मपि वेद्यम् ;—
 यथा गङ्गेति नदीनां साधारणं नाम, यथा च सरस्वतीत्यपि,
 तथैव रमेति च । अत एव निरुक्ते यथा गङ्गाशब्दस्य 'गङ्गा गम-
 नात्'—इति निरुक्तिः कृता, यथा च सरस्वतीशब्दस्य 'सरस्वती'
 सर इत्युदकनाम ; सत्तेःरुहती—इति निरुक्तिः कृता ; तथैव
 रसाशब्दस्यापि 'रसा नदी, रसतेः शब्दकर्मणः'—इति कृतैव
 नदीसाधारणबोधिका निरुक्तिः । एव मध्येवमादिषु योगरूपा-
 वार्थः सर्वत्र विवक्षितः । निरुक्तकृतः प्रदर्शितरसानिरुक्तेस्तासा
 नद्याः सदैव शब्दकारित्वञ्चावगम्यते । प्रदर्शितेऽत्र ऋष्यन्ते
 'रसाः'—इति बहुवचनश्रुतेस्तद्बहुत्व मपि गम्यते । तथा च यथा
 हिमवत्पृष्ठेषु बह्वो गङ्गाः सन्ति, यथा च सरयू अपि हित्व मिहैव
 पुरस्तादुररौकृतम्, तथैव रसाहित्व मपि नून मङ्गीकार्यम् ;
 प्रदर्शिते "दृष्टामया (१०. ७५. ६.)"—इति मन्त्रे तस्वाः सिन्धु-
 सङ्गतत्वस्य, अपरत्र समुद्रसङ्गतत्वस्य च स्फुटावगमात् । तद्यथा
 ऋ० सं० १०. १२१. ४—

"यस्मेमि हिमवन्तो महित्वा, यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाह्व, कस्य देवाय हविषा विधेम"—इति ।

मैतन्मन्त्रश्रुता रसा साधारणनदीपरिति सम्भाव्यते ; बहु-
 वचनान्ततया अनिर्देशात् ; अपि त्वेतस्वा रसाया नदीषु प्राधान्यं
 च गम्यते ; भारतप्रधानयोर्हिमवत्समुद्रयोः समानत्वेनास्यान-

प्रतीतेः । श्वेयं समुद्रसङ्गता रक्षा त्वद्यतनार्यावर्त्ततो बहिष्ठा, स्रोरा-
ग्रान्-राण्यान्तर्गता 'भावेस्ता'-ग्रन्थवर्षिता, 'रंहा' इत्याह विश्व-
कोषकारः । तथा श्वेयं रक्षा तदानीन्तनार्यावासस्य पश्चिमसीमिति
च स्वात् पूर्वदर्शित-देवशुनीपणिभवाद् एतद्विषयक एव वेति ।

शंशुमत्याद्यानद्यस्त्रेतद्वार्यावर्त्तिया एवेत्यत्र किमस्ति वक्तव्यम् ।
"शंशुमती" ऋ० सं० ८. ८६. १४. १५ ऋचो द्रष्टव्याः ।
शेषा यमुनासङ्गता, दृषहतीतः प्राक् स्थिता । "ग्रन्थन्वती" च
ऋ० सं० १०. ५३. ८ । एषा किल घर्घरातः प्रत्यक्, शतहुतो
बहुप्राक्, उत्तरतोऽवाग्वहमाना, विमग्नप्रदेशीया ।

यदिह नदीपरपारगमनं श्रुतम्, तन्नूनं मध्येशियातः समा-
गतानां पूर्वतनार्याणां वच इति शर्माख्यादिपाश्चात्यसिद्धान्तोऽनर्थको
निर्मूलकः ; स्थानीयार्याणां वच एवेत्युक्तद्वैध मथोपपत्तेः किं महतो
वंशस्तम्बाङ्गानुकर्षणेनेति सुधीभिर्विभाव्यम् । ऋ० सं० १.
१०४. १, २, ३ ऋक्षु वर्षिता शिफानाम नदी तु निषधदेशीयैश्च
सम्भाव्यते । तत्रथमद्यैव निषधनामीलेखदर्शनात् । ऋ० सं०
६. २७. ६-ऋगृह्यश्रुतेः 'हरियूपीया' 'यव्यावती' च नदी
आफगानस्थानीये एव सम्भाव्यते । तत्रच तत्रत्य-'हजारा'-प्रदेशीया
सम्पत्ति हरिरुदित्युच्यमाना नद्येव स्यात् वैदिकहरियूपीयेति ।

'पीवानं मेघ मपचन्त वीरा श्रुमा चक्षा चतु दीव भासन्' ।

। वा धेनुं हृष्टी मप्लाशन्तः प्रवितवन्ता चरतः पुनन्वा'-इति ।

। मन्त्रिन् सन्ने (ऋ० सं० १०. २७. १७.) पञ्चत. च. वद
पञ्चतै-अन्ना इति, तदपि स्यात् आफगानुत्तरत्र प्रवहमाना
'पञ्चम्' नदीति च सुवचम् ।

प्रवेती नद्येव सम्प्रत्यङ्गनीत्युच्यते इत्युक्तं पुरस्तात् (पृ० २८

पं० १); सा हि श्वेतपर्वताभिर्गतेत्वेव तस्यास्तथा नाम सम्पन्नम् ।
 आन्वातश्च श्रतपथे—“प्राचोऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः
 प्रतीचोऽन्याः”—इति १४. ६. ८. ८०। ऋक्संहितायां नून
 भैषिवाङ्गाता “श्वेत्या त्या”—इति १०. ७५. ६। श्वेतयावरी
 नद्यपि स्वात् तच्छ्रुतगिरिप्रभवैव । तदिहं श्रूयते—“उत स्या
 श्वेतयावरी”—इत्यादि ८. २६. १८। अपि संहितायां सरयुनदी
 षिः श्रुता (४. ३०. १८; ५. ५३. ८; १०. ६४. ८.) तत्र सर्व-
 त्रैव सिन्धुसङ्गता तक्षशिलानामनगरीतलवाहिन्येव गम्यते । अपि
 यच्छ्रूयते वाजमनेयसंहितायाम्—“काम्बिष्यवासिनी”—इति
 (२३. १८.) सैषा काम्बिष्यनगरी प्रवराध्यायवचनात् दशार्थ-
 प्रदेशतः प्रागिति गम्यते, अद्यापि काम्बिलेखेव प्रसिद्धा दक्षिण-
 पाश्चालस्था । साङ्काश्यनगर्यपि तत्रैव नृत्त्येऽस्ति । बृहदारण्योक्तः
 कपिप्रदेशोऽपि (३. ३. १; ७. १. ६. ५. १.) तत्रावस्थित एव ।
 इतिहासवर्षिता यक्षु-वक्षु-सीता-गौर्यादयस्तु आर्यपरिव्राजकविज्ञाता
 अपि नास्मत्पूर्वतनार्याणां निकेतनभूमयः । तत्त्वतो या पुनर्नद्यो
 हिमवत्पृष्ठोत्तरभागतः प्रवहमानाः प्राचप्रतीचोदीचभ्रूखण्डगताः,
 साः सर्वा एवान्यदेशीयाः इति ध्रुवम्; अपि यास्तु हिमवत्पृष्ठ-
 दक्षिणभागतः प्रवहमानाः प्रागपाग्भ्रूखण्डगतास्ताः सर्वा अस्म-
 देशीया एव; विन्दुसरोमानससरोरावच्छ्रुदादयोऽप्यार्यपरिव्राजक-
 परिचिता अपि नास्मदेशीयाः किं मत्र चिन्तनीयं मस्ति ।
 अर्येषाञ्चरस्तु नूनं सार्यावर्तीयम् । तदाहुः श्राव्यायनिभः—
 “अर्येषावह वै नाम कुहवेदश्च जवनाहं सरः स्यन्दते”—इति
 ऋ० सं० १. ८४. १३ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

अपि श्रूयते मन्त्र एवः (ऋ० सं० १०. ३४. १.)—

“प्रावेपा मा हहतो मादयन्ति

प्रवातेजा इरिषि वर्वृतानाः ।

सोमस्त्रेव मीजवतस्य भक्षो

विभीदको जाग्यविमङ्ग मञ्चान्”-इति ।

‘प्रावेपाः’ सततकम्पनशीलपत्राः, ‘प्रवातेजाः’ अपरदन-
स्रत्वादिशुभे बहुवायुयुते प्रान्तरे जनिष्णवः, ‘इरिषि’ इराननाम-
पारस्यदेशे ‘वर्वृतानाः’ अधिकतया वर्त्तमानाः, ‘हहतः’ विभीदक-
हृत्वाः ‘मा’ मां मादयन्ति । ‘जाग्यविः’ भक्षयितुर्जागरणहेतुः,
‘विभीदकः’ कोष्ठरस्य मलस्य वायोश्च भेदनकारी, अयं ‘मीजवतः’
मूजवत्प्रामर्शतोत्पन्नस्य सोमस्य ‘भक्षः’ भक्षोऽयः ‘इव’ ‘मङ्गम्’
‘मञ्चान्’ हृदयति, मोहयतीति तदर्थः ।

इरिषि मित्यस्य यास्केन द्विविधा व्याख्या कृता— ‘इरिषि
शृणोतिरेपार्थं भवति, अपरता अस्मादोषधय इति वा’-इति (८.
१. ८.) । तयोराद्योऽर्थ एवात्र उपपद्यते ; तद्देशीयानां हि
भारतीयानां मिव पुत्रपीडादिष्वपि पितृकृतं न सङ्गमत इति
दर्शनात् । मूजवान् पर्वतस्तु कौलाशगिरेः पश्चिमस्थोऽद्यापि ।

तदेव सृक्संहिताकाले ईरान्-नाम-जनपदस्य चार्थावर्तीयत्वं
तथा मूजवतोऽपीति स्वात्मन्तव्य मिति ।

अथर्वसंहितायाः पश्चिमकाण्ठीयचतुर्दशसंहिताविंशतितमसूक्तस्य
द्वितीयमन्त्रे बरुषनामजनपदस्य, चतुर्थे महाहषप्रदेशस्य, पश्चिम-
सप्तमयोः मूजवत्प्रदेशस्य बह्निजदेशस्यपि, अष्टमे पुनर्महाहषमूज-
वतोः, नवमे पुनरेव बह्नीकस्य, चतुर्दशे त्वन्तिमे अङ्ग-ममध-मूज-
वद्-मन्वारीणां च श्रवणं मस्ति ; परं सुक्ता इमे सर्व एव जनपदा-
स्वाहानी मासकनार्थवासा इति च गम्यन्तेऽत एव ; न ह्यन्यत्रैव

तन्मस्थापन मभीष्टं भवेदिति । तथाथा तत्रतुर्थमन्त्र एषः—

“गन्धारिभ्यो मूजवद्गोऽङ्गेभ्यो मंगधेभ्यः ६”

प्रेथं जन मिव शेवधिं तन्मानं परिदृशसि”—इति ।

न ह्यार्यवास्तव्येषु तन्मस्थापन मिष्टं स्यादाथर्वणिकानामार्याणाम् ।

नन्वेवं पुरुष—(पिशावर) देशस्य गान्धार (कन्दाहार) प्रदेशस्य, पूर्वमुक्त मार्यावर्तान्तर्गतत्वं किं न विरुध्येत ? अत्र ब्रूमः ;—तयो-
रार्यावर्तान्तर्गतत्वेऽपि एतन्मन्त्रदृक्-कालेऽनार्यावासत्वे कोऽस्ति बाध
इति, कालभेदात् सर्वसामञ्जस्यं भवेदेवेति । न चैव मध्यथर्व-
संहिताया ऋक्मंहितातो विभिन्नकालिकत्वं मन्त्रस्य स्यात् ;
मन्त्राणा मेव प्रकाशकालपार्थक्यस्त्रीकारात् तदुपपत्तेः । स्त्रीज्ञतस्यै-
तदस्माभिर्निरुक्तालोचने (ठ पृ०) ‘वस्तुत एक एव वेदः’—इत्यारभ्य
(ठू पृ०) ‘चत्वार एव वेदास्त्रयीशब्दाध्याः’—इत्यन्तेन, पुनः
(तू पृ०) ‘यास्केन’—इत्यारभ्य (ते पृ०) ‘पुरा तु बहुकाल मभि-
ध्याप्य बहुभिर्ऋषिभिर्बहुभिरेवोच्चावचैरभिप्रायैः प्रणीता बहुवो
भन्ताः’—इत्यन्तेन च ।

प्रदर्शितं मूजवदनाम तु ऋक्मंहितायां (१०. ३४. १) श्रूयते
इति सचम् ! परं न तथापि मूजवत्पर्वतस्वार्यावासत्वं मन्त्रस्य मेव ;
तेन हि तत्रत्यसोमाना मीत्कर्षमात्रप्रतीतिः । यच्चाथर्वणिका-
ज्ज्ञानम्—“उदङ् जातो षिमवतः स प्राथां नीयसे जनम्”—इति
(५. ४. ८.), अस्माश्च तत्रत्यकुष्ठस्त्रीत्कर्षमात्रं मन्यते, न लन्यत् ।
सोमस्नानार्याधिज्ञतत्वन्तु ऐतरेयब्राह्मणेऽपि सुव्यक्तम् । एवं
महादृष्टस्यापि सिद्धान्तः ज्ञत एव । ज्वेतपर्वतादपि प्रतीच्यस्य
धृष्टिकस्य तु यदार्यावासत्वं प्रतीयते “बह्वीकः प्रातिपीयः शुभ्राव”
—इत्यादि (शत० ब्रा० १२. १. ३.) श्रुतितः, तथापि ज्ञानभेद-

अवस्थेव स्त्रीकार्या ; अपिवा तस्यार्याभिजनत्वे तु न कमपि बाधं पश्यामः । अङ्गराज्यस्य चासीत् तदानी मनार्यत्वमेव ; कुरुराजदुर्योधनकालत एव तस्याभवदार्यावर्त्तान्तगतत्वम् । मगधस्य त्वनार्यवासत्वेन निन्दान्भूयते । तथाहि (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)—

“किं क्ववन्ति कीकटेषु गावो

माशिरं दुक्ते न तपन्ति घर्मम्”—इति ।

निरुक्तकारेण चैतद्गयाख्याया मुक्तम्— “कीकटो नाम देशो नार्यनिवासः”—इति (६. ६. ४.) । कीकट एव मगधः ; अस्ति हि स्मृतिवचनम्— “कीकटेषु गया पुष्या , पुष्या नदी पुनपुना । अवनस्याश्रमं पुष्यं पुष्यं राजशृङ्गं वनम्”—इति, गयादयस्तु मगधराज्यान्तर्गता इति प्रसिद्धमेवेति ॥

तत्त्वतो हिमवत्पृष्ठमध्यस्थो मूजवान्नाम नगराजस्तु स्यादार्य-वासोऽनार्यवासो वा , परमासीत् पुराऽऽर्यावर्त्तोत्तरसीमेति तु मन्तव्यमेव । अत एव वाजसनेयिनः समामनन्ति— “एतत् ते रुद्रावसम् , तेन परो मूजवतोऽतीहि”—इति (सं० ३. ६१.) । एतस्यापि यजुषो व्याख्यानं कृतं शतपथे । तथाहि— “अवसेन वा अध्वानं यन्ति , तदेनऽ सावस मेवान्बवार्जति यत्र यत्रास्व चरणं , तदन्वत्र ह वा अस्य परो मूजवतोऽतीहि”—इति (३. ६. २. १७) । तदेव मद्र मन्त्रे रुद्रनामस्युदेवताया मूजवतः परपारे गमनप्रार्थनात् आर्यावर्त्तत एव दूरे गमनं प्रार्थितं गम्यते ॥

तस्यैव मध्यतन पारस्वराज्यपश्चिमोत्तरस्थैशियामाहनरतः प्राक् प्रत्यगनुगङ्गाप्रदेशात् , उदक् सिन्धुसागरसङ्गमात् , अवाक् च मूजवतश्चाय मार्यावर्त्तः संहिताकासीन इति निश्चयते ॥

भार्याधिकारस्वितोऽप्यन्यत्रावस्थित इत्यन्यदेतत् । तद्यथा

(ऋ० सं० ७. १८. १९.)—

“भावदिन्द्रं यमुना दृक्षवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुपायत् ।

भजासः शिप्रवो यक्षवश्च वलिं शीर्षाणि जम्बुरश्मगानि”—इति ।

अस्यार्थः ।— यः ‘इन्द्रः’ सन्नाट् ‘भत्र’ राज्ये ‘सर्वताता’ सर्वकर्मसु ‘भेदं’ राजप्रजयोर्विचारादिवैलक्षण्यं ‘प्रमुषायत्’ प्रमुष्याति प्रच्छिन्नीकरोति, एवं कृत्वैव सर्वाः प्रजाः ‘भावत्’ भवति, तम् ‘इन्द्रं’ सन्नाजं ‘यमुनाः’, ‘दृक्षवः’, ‘भजासः’, ‘शिप्रवः’, ‘यक्षवः’ ‘च’ यामुनप्रदेशादिवासिनः सामन्तराजानः ‘जम्बुगानि’ जम्बुदिवाहितानि, ‘शीर्षाणि’ शीर्षतः प्रवाहितानि ‘च’ ‘वलिम्’ उपलोकनं ‘जम्बुः’ प्रददुरिति ।

अस्या ऋचि श्रुताः यामुनादयः सर्व एव जनप्रदाः तदानीन्तनार्थावासतोऽप्यतनादप्यादार्यावर्त्ततश्च वहिर्भूता एव स्युः । अत्रोभयत्रास्ति च किञ्चिद् विचार्यम् । गङ्गायाः प्रत्यक्षाश्र्वंस्त्रिता एषैव यमुना अस्या ऋचि श्रुता, उतान्येति ? अस्मन्न्यते त्वन्यैव । शिपु-जनपदोऽपि स्वाश्वन्द्रभागाप्रभवोर्ध्वगतादप्य एवेति । अपि वा भार्यावर्त्तीयावप्येते तदानीं करदप्रदेशावेत्यपि किं चित्र मिति ।

अथैतरेयकाले अयमार्यावर्त्त आसीद् यादृगायतनः, तदपि किञ्चिदवगम्यते एतदुपन्यत एव । तथाहि श्रूयतेऽत्राभिषेकप्रकारश्चै—
—“प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः०—० दक्षिण्यं दिशि ये के च सत्यतां राजानः०—० प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो येऽप्याच्यानां०—० उदीच्यां दिशि ये के च परेष्व हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुर्वव उत्तरमद्राः०—० ध्रुवायां मध्यमायां प्रति-

‘हायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशीशीनराणां
राज्याद्यैव तेऽभिषिच्यन्ते’-इति (८. ३. २.) ।

अत्र, ‘प्राच्यानां राजानः’-इति सामान्येन श्रवणादवगम्यते न
तदानीं प्राच्यां दिशि प्रबलः कश्चिदासीन्नरपतिः, प्रत्युतासन् क्षुद्र-
राजानो बहव इति । अत एव श्रुत मन्त्रैवान्यत्र “प्राच्यो ग्रामता
बहुलाविष्टाः”-इति (३. ४. ६.) । तदानीं प्राग्देशीय-पार्वत्य-
जनपदो य आसीदासंहिताकालात् प्रसिद्धोऽद्यतन-नयपालादि-
किरातनगरादिकः तत एव सोमवज्रीनां क्रयो विहितश्चाचैतरेयके-
“प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान मन्त्रीणन्”-इति
(१. ३. १.) । तदेवं पार्थिव्यागमतोऽपि हि येषां कान्यकुजा-
द्विच्छत्रादीनां प्राच्यभूमौ विद्यमानतोपलभ्यते (१. १. ७५.),
एतरेयकाले तु तेषा मासीहा ग्रामत्व मेवेति ।

दक्षिणस्यां तदानी मासीदेकं सत्वद्राज्य मेव बलवत्तमम्, तदे-
वेदानीं छत्रपुरित्याख्यायत इति स्यात् । तदेतत् “आदत्त यज्ञं
काशीनांभरतः सत्वता मिव”-इति (शत० ब्रा० १३. ४. ५, २१.)
गाथावचनश्रुतेरेतदेतरेयतोऽपि बहुप्राचीनतरं भरताधिकृतश्चासी-
दिति गम्यते । स्याद् दौषन्ति-भरतेन तत् स्थापित मिति तदं-
स्याश्चिर मेव भरता इत्येवोच्यन्ते, दृष्टञ्च तदेतरेयेष्वपि भरताधिकृत-
मेवेति । अतएवेहान्यत्र श्रुतम्— “तस्माद्वाप्येतर्हि भरताः सत्वतां-
विधिं प्रयन्ति”-इति (२. ४. १.) । अन्यच्च “तस्माद्देवं भरताम्
पश्यः सायज्ञोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति”-इति
(३. २. ६.) । अनयोः श्रुतिवचनयोः ‘आयन्ति’ ‘प्रयन्ति’-
इति वर्तमानकालिकप्रयोगदर्शनात्, ‘इदम्’-इत्यङ्गुल्या निर्देशा-
च्चावगम्यतेऽनेनैतरेयेष्वपि सत्यमपि दृष्टं स्यात्तद्वाच्यं भरतवंशीय-

शासनाश्रित मिति । तस्य च दौष्णन्तेर्भरतस्य राष्ट्रः कीर्त्तिकथाः
बहुप्राचीना इत्येवैतरेयादिषु गाथेति व्यभिदिष्टा । तस्यैतरेये
(८. ४. ६.) “तदप्येते श्लोका अभिगीताः—

हिरण्येन परीहतान् कृष्णाञ्जुक्कदतो मृगान् ।
मण्यारे भरतोऽददाच्छतं वह्नानि सप्त च ।
भरतस्यैव दौष्णन्तेरनिः साचीगुणे चितः ।
यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बहयो गा विभजिरे ।
अष्टासप्ततिं भरतो दौष्णन्तिर्धमुना मनु ।
गङ्गायां हवन्नेऽवध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान् ।
त्रयस्त्रिंशच्छतं राजाश्वान् बध्वाय मिध्यात् ।
दौष्णन्तिरत्यगाद्राप्नो मायां मायिवत्सरः ।
महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ।

दिवं मर्त्यं इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवाः”—इति ।

शतपथेऽप्येव मेव श्रूयते प्रायः— “तदेतद् गाथयाभिगीतम्”
-इत्यादि (१३. ४. ११-१४.) द्रष्टव्यम् ।

प्रतीच्यां दिशि तु नैक मप्यासीत् सुसव्यं राष्ट्रम्, अप्यास
स्तूत्तरभागे पर्वतपादस्यभूमिपाः ‘नीच्याः’ केचनप्रसिद्धराजानस्तथा
दक्षिणभागेऽप्यवाच्याः केचन, मध्यभागे त्वरण्यभूमय एवेत्युक्तमिदं
नीच्याना मपाच्याना मिति । इहेवान्यत्र श्रूयते “प्रत्विं दीर्घाः
रख्णानि भवन्ति”—इति (३. ४. ६.), “प्रतीचोऽप्यापो चक्रः
स्वन्दन्ते”—इति (१. २. १.) च ।

उदीच्यां तु हिमवतपृष्ठदण्डस्योत्तरे भागे आर्यावर्ताद् अर्ध
विश्वमानावपि अर्यमित्तजनपदाविमौ उत्तरमद्रः उत्तरकुक्षेति
श्रूयन्ते । एवं हि गम्यते— यद्यैव हिमवतो, दक्षिणभूमानीऽ

भार्यावर्त्तौ मद्रदेश-कुरुदेश्याभ्यां मासीत्तदानीं द्विधा विभक्तः ,
 नयैव हिमवत उत्तरभूभागश्च स मद्रदेश-कुरुदेश्याभ्यां मासीत् पुरा
 द्विधैव विभक्त इति । आर्यावर्त्तीयमद्रदेशादुत्तर इति उत्तरमद्र
 इत्युच्यते सः , आर्यावर्त्तीयकुरुदेशादुत्तर इति उत्तरकुरुचेति ।
 आर्यावर्त्तीयप्रत्खन्तदेशेभ्यः परस्तात् ये देशा महादेशा वा सन्ति, न
 तेषु मन्वाद्युक्ताः आर्यानाथ्यनामादिसम्भव इत्युक्तं पुरस्तात् (१७ पृ०
 १६ पं०) । तथा च तद्देशवामिना मार्यत्व मनार्थ्यत्वं वा नैव
 त्रिचार्यं मस्ति ; परमुत्तरकुरुदेशस्य नैसर्गिकमौन्दर्यस्वास्थ्यकरत्वा-
 दितः , तद्देशवामिनाश्च शान्तिप्रियत्व-तपःपरायणत्वादिदेवस्वभाव-
 दर्शनात्, पुण्यमयत्वं देवक्षेत्रत्व मजेयत्वञ्च । तथाहि ऐतरेयकम्--
 “देवक्षेत्रं वै तत्र वैतन्मर्त्तुं जेतुं मर्हति”-इति (८. ४. ८.) ।
 तेषां शान्तिप्रियत्वादिस्वभाव एवाजेयत्वे हेतुः प्रबलः । तदुक्तं
 महाभारतीय-सभापर्वणि चार्जुनदिम्बिजये—

“तांस्तु सात्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषिकल्पां-
 स्तथा सर्वान् ददर्श कुरुनन्दनः ॥ × × × ॥ तत एवं महा-
 वीर्यं महाकाया महाबलाः । द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचन
 मब्रुवन् ॥ पार्थ ! नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन । उपा-
 वर्त्तस्व कल्याण पर्याप्त मिदं मञ्चुत ॥ × × × ॥ न चापि
 किञ्चिज्जेतव्यं मर्जुनात् प्रहृष्यते । उत्तराः कुरुवी ह्येते नाम
 युवं प्रवर्त्तते ॥ × × × ॥ अयेह पुरुषव्याघ्र ! किञ्चिदन्ध-
 शिखीर्षसि । तत् प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात् तत्र भारत ॥
 ततस्तानब्रवीद्वाजसर्जुनः प्रहृष्यन्निव । पार्थिवत्वं चिञ्जीर्षामि
 धर्षराजस्य धीमतः ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मन्वसि ।
 बुधिद्विराद्य यत् किञ्चित् करपस्त्रं प्रदीयताम् ॥ ततो दिव्याग्नि

वस्त्राणि दिव्यान्वाभरणानि च । *क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य तं प्रददुः करम्”-इति २८ अ० ४-१६ श्लो० । तदिदं महानगरं सम्प्रति तीव्रदित्युच्यते, स्वीक्यवदिति तदर्थः ; एतद्देशीया हि प्रायशः खूलनासिकोदरजङ्घा भवन्ति ।

अस्ति चान्यः कुरुवर्षः ; स नूनं मेरुसन्निहितः, ‘शान्तपितृवर्ग’-प्रभृति ‘सुवीर्य’-देशान्तः, योऽयं मद्यतन-सेण्टपिटर्स्वर्गादिसार्द-वीरियान्तः । तस्य स्वर्गत्वेन वर्णनञ्च महाभारतरामायणादी बहुत्र । तद्यथा महाभारतीयानुशासनपर्वणि— “अहो सः शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरुन् पुष्यानय-वाप्यमरावतीम्”-इति (५४. १६) । पुनस्तत्रैव— “नैवेशिकं सर्व-गुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय । स्वाध्यायचारित्र्य-गुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुषूत्तरेषु”-इति (५७. ३३.) ।

अथ यदिह ‘मध्यमायां दिशि’-इति, ततो गम्यते कुरुपञ्च-लादयश्चत्वार एवैते प्रदेशा स्तदानीं मासन् मध्यदेशाः, आर्या-वर्त्तस्य मध्यभूभागा इति यावत् । तत्र च यच्छ्रुतो वगो देशः, स एव स्यात् महाभारतादिप्रसिद्धः ‘शिविः’ । किञ्च य एते ‘भ्रुवायां प्रतिष्ठायाम्’ इति हे पदे तद्विशेषेषु श्रूयेते, ततो ज्ञायते चात्रैव मध्यार्यावर्त्ते तदानीन्तनसन्नाजा मासीद्वाज-धानीति । एवञ्च कुरु-पञ्चाल-शिवि-सौवीरप्रदेशात्मकमध्यदेशं एवात्र प्राञ्चदयो द्विगोऽभीष्टा इत्यपि नानवगतम् ॥

* तदेव मैत्रैयकाले हिमवद्विष्वपाश्र्वनिष्कस्य किरातजाति-निक्षेपनं किरातनगरं मेवासीत् आर्यावर्त्तस्यास्य पूर्वप्रत्यन्तः, दक्षि-चस्यां भरतवंशीयाधिकृतं सत्वद्राज्यं मप्यासीदार्यावर्त्तान्तर्गतम्, पश्चिमस्यां गिरिगिरिनीदीपामसीमानां प्राचुर्यवर्त्तनात् नाञ्चार्-

देशादिभ्यः परस्तादप्यासीदार्यवर्त्त इति गम्यते, उत्तरस्यान्तूत्तर-
 कुरुषा मजेयत्वेन वर्णनात्, ततोऽर्वागिवासीदार्यावर्त्तौत्तरसीमेति च
 प्रतीयत एवेति । एकत्र चात्र श्रुतम्—“त एतेऽन्धाः पुण्ड्राः शवराः
 पुलिन्दा मूतिवा इत्युदम्या बहवो भवन्तीति” (७. ३. ६) ।
 तत्र ‘एते’-इति इदं शब्दव्यवहारार्द्धैतरेयकालेऽप्यासन्निभा जातय
 इति, ‘उदम्याः’-इत्युक्ते प्रत्यन्तवासीनोऽनार्या इति च गम्यते ।
 तथाचैषां देशाना मनार्यभूत्वाभिधानादेशा मन्तःस्थिताः प्रदेशा
 एवासन् तदानी मार्यभूमय इति सुवचम् । अन्त्रजातयोऽधुना
 दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धा, पुण्ड्र इति त्विदानीं ‘दीनाजपुर’-इति प्रत्न-
 तस्वानुसन्धिष्वो वदन्ति, एक शवरपुलिन्दमूतिवाः विन्ध्यगिरि-
 वासिनो म्लेच्छजातिविशेषास्त्वद्यापि प्रायः प्रसिद्धा एव । तदेवं
 न तदाप्येष आर्यावर्त्तः प्राच्या मतिविस्तृत इत्येवास्माकम् ॥

अथ श्रूयते श्वेतद्व विदेघमाथवाष्यानं शतपथे १ का० ३ प्र०
 ३ ब्रा० १०-१६ क० “विदेघो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे
 वभार ०—० स इमाः सर्वा नदीरति ददाह सदानीरेत्युत्तराद्
 गिरेर्निर्द्वावति तां ह व नातिददाह, तां ह आ तां पुरा ब्राह्मणा
 न तरन्वन्तिदग्धानिना वैश्वानरेवेति । तत एतर्हि प्राचीनं बहवो
 ब्राह्मणास्तदाक्षेत्रतर मिवास स्त्रावितर मिवासदित मग्निना वैश्वान-
 नरेवेति । तद् एतर्हि क्षेत्रतर मिव ०—० सैषाप्येतर्हि कोशल-
 विदेहानां मर्यादा, ते हि माथवाः ०—० स मे मुक्ताभिरपादीति”
 -इति । एतस्मादाख्यानात् व्यक्त मभिगम्यते, विदेहनाममैथिल-
 जनपदस्वानतिप्राचीनार्यभूत्वम् । परं न तदापि दक्षिणमगधस्वार्वा-
 वर्त्तत्वं सम्यक् मन्वामहे वयम् ; अन्तिप्राचीनपातञ्जलसमर्द्धभाष्य-
 वर्णितार्यावर्त्तलक्षणेऽपि दक्षिणमगधत् प्रत्यगैवावावर्त्तत्वप्रतीतिः ।

अपीह शतपथे (१२, ८, ३, ३.) “बह्विकः प्रातिपीयः शुश्राव”-इति श्रवणात् पश्चिमस्यां तावदप्यासीद् बाह्वीकस्यायां वर्त्तन्त्व मिति च स्त्रीकार्यम् । पाणिन्यागमेऽपि आयुधजीविवाचि-पश्नादिगणे पठितो बह्वीकः (पा० सू० ५, ३, ११७.) । “कम्बोजाङ्गुक्”-इति (पा० सू० ४, १, १७५.) कम्बोजग्रहणञ्च दृश्यते । तत्र सिन्धादिगणेऽपि पठितः कम्बोजः (पा० सू० ४, ३, ८३.) । गणपाठोऽपि पाणिनिनैव कृत इति सिद्धान्तितं भगवता पतञ्जलिना (१, १, ३४.) । महाभारतेऽपि वर्णितौ काम्बोजबाह्वीकौ (द्रौ० प० ११७, १५५ अ०) ।

अथ भगवता यास्केनापि “कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा ; कम्बलः कमनीयो भवति”-इति कम्बोजशब्दो निरुक्तः (२, १, ४.) । “प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एवैकेषु”-इत्याद्युक्ता तदुदाहरणाय प्रोक्तं चैतत्—“श्रवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते ०—० विकार मस्यायंषु भाष्यन्ते शव इति ; दातिलवनाद्ये प्राच्येषु, दात्र सुदीच्येषु”-इति (२, १, ३, ४.) । पातञ्जले महाभाष्ये पस्यशाया मध्येव मेव ।

अपि तत्र पातञ्जले आर्यावर्त्तस्याञ्च चतुष्कीमनिरूपण मेवं कृतम् ।—“कः पुनरार्यावर्त्तः ? प्रागादर्शात्, प्रत्यक् कालकवनात् दक्षिणेन हिमवन्तम् ; उत्तरेण पारिपात्रम्”-इति (२, ४, १०.) । अत्राह तद्दीकाकारः कैच्यटः—“आदर्शादयः पर्वतविशेषाः”-इत्येव । “जनपदतदवध्योश्च (पा० सू० ४, २, १२५.)”-इति सूत्रस्योदाहरणभूतं यदिद मादर्शक इति पदं लभ्यते, इतो ज्ञायते अस्त्वादर्थनामा कश्चित् सीमपर्वत इति । सोऽयं मादर्शः स्वादक्षानपर्वतः ; तत्पदनिर्कृतिस्तथैवावगतः । स चेदानीं

सुलैमानित्युच्यते । स हि शतपथब्राह्मणश्रुतश्वेतगिरिरेव दक्षि-
णांशः । एवञ्च पतञ्जलिकालेऽपि स एव श्वेतगिरिरेवासीदार्या-
वर्त्तस्य पश्चिमसीमेत्यनुमान मपि न स्यादसङ्गतम् । तदानीन्त-
नार्यावर्त्तस्य पूर्वसीमभूतं कालकवनं तु स्यात् धर्मारण्यतः प्राग्-
विद्यमानं दक्षिणमगधस्य प्रत्यक् स्थितं वकासुर-(बकसर)-प्रदेशीयं
ताडकवनम् । पुरासीत् तद्धि कालयवनाश्रितम् ; तत्प्रभृत्येव तस्य
कालवनं कालकवनं वेति च नाम सम्पन्नम् । हरिवंशोक्तिखितस्य
विष्णुपुराणोक्तस्य च (५, २२, ५.) तस्य कालयवनस्य मगध-
राजजरासिन्धुमित्रत्वेन वर्णनात् कालवनमगधयोः सामीप्यानुमानं
स्याच्च सङ्गतम् । अत एव प्राच्यमगधस्य अनार्यवासत्वेनोक्तोऽपि
तस्यैतस्य पतञ्जलेः सङ्गच्छते । तथाहि— “हन्मतिः सुराष्ट्रेषु ,
रंहतिः प्राच्यमगधेषु ; गमि मेव त्वार्याः प्रयुङ्गते”—इति
(म० भा० पञ्चशा०) । तदेवं तदापि सौराष्ट्रजनपदस्य , तथे-
दानो पटनेत्यादिप्रसिद्धानां प्राच्यमगधीयकुसुमपुरादीनाञ्च आर्या-
वर्त्तसीमतो बहिःस्थितिरासीदित्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपीति ।

अथात्र भगवान् मनुस्वाह— “आ समुद्रात्, वै पूर्वादा
समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यारार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः”
-इति (२. २२.) । ‘तयोः गिर्योः’ पूर्वोपात्तयोः हिमवद्विन्ध्ययोः ।
तदित्यं पूर्वापरसमुद्रव्याप्येष देशो मनोः सन्मतः । तत्र पूर्वः स्यात्
गङ्गासागरसङ्गमः , अपरसु सिन्धुसागरसङ्गमः । स एव आर्यावर्त्तः
ब्रह्मावर्त्तप्रदेशो ब्रह्मर्षिदेशो मध्यदेशो यन्निय देशश्चेति चतुर्विधत्वेन
वर्णितस्त्वेन तत्प्राक्तभूमिनां क्लृप्त्भूत्वसुररीकृतञ्च । तथाथा—

“सरस्वतीदृषदत्तोद्वेनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देवं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

कुरुचेत्रञ्च मत्स्याञ्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्राह्मणवर्त्तादनन्तरः ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाञ्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥

कण्वसारसु चरति सृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो क्लेश्चदेशस्वतः पर'—इति

(म० २५० १७, १८, २१, २३श्लो०) ।

अथ हि ब्रह्मणवर्त्त-ब्रह्मर्षि-मध्यदेशासु 'यज्ञियाः' यज्ञकार्याङ्ग-भूमय एव, तत्र कास्ति विचारणा ; निर्दिष्टेभ्य एभ्यो बहिरपि आर्यावर्त्तान्तर्गताः सिन्धुसौवीरकाश्यादयो देशा अपि यज्ञानुष्ठानार्ह-भूमय इति 'यज्ञियदेशाः' उच्यन्ते । एतस्माच्चार्यावर्त्ताद् बहिःस्थिताः "किराता यस्थान्ते, पश्चिमे यवनाः स्मृताः । आन्ध्रा दक्षिणतो वीर ! तुरस्त्रास्वपि चोत्तरे"—इति (वा० पु० १३. ४०), एव-मादिकाः खोराशान-तुरस्क-पूर्ववङ्गोत्तरवङ्गान्ध्रप्रदेशादयोऽस्वार्या-तर्त्तस्य प्रान्तभूमयः सर्वाः एव क्लेश्चदेशाः ; किञ्चार्यावर्त्तान्तर्गता दक्षिणवङ्गप्रान्थमगधादयोऽपि कण्वसारसृगहीनत्वेनायज्ञियत्वात् क्लेश्चदेशा एव ।

तत्रतसु "तयोरेवान्तरं गिर्योः"—इति मनूक्तेः पूर्वस्थां यावत्वेव विन्ध्यशिखरेः प्रस्रुतिस्तावानेव यज्ञिय आर्यावर्त्तः स्वीकार्यः, ततो बहिरार्यावर्त्तत्वेऽपि न त्वस्ति यज्ञियत्व मिति क्लेश्चभूत्व मेव । अत एवाङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च गमननिषेधः सङ्गच्छते ; सूचितत्वेतत्तत्र मनुमैव "एतान् हिजातयो देवान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः"—इति (२, २४.) । 'एतान्' ब्रह्मणवर्त्तादीनित्यर्थः । तथेषु देशेषु पुरा नासन् ब्राह्मणा इति प्रवादोऽप्युपपद्येत । एतः

ह्यपि प्राच्यमगधेषु पटनाप्रभृतिषु, अङ्गप्रदेशेषु भागलपुरादिषु चान्यत आगताः शाकलह्रीपिब्राह्मणाः, तथा वङ्गेष्वत्र कान्यकुब्जा-दागता एव ब्राह्मणा राट्टि-वारेन्द्र-वैदिका इति ख्याता वसन्ति, कलिङ्गसौराष्ट्रयोरप्येवम् ।

कलिङ्गप्रदेशागम्यत्वं तु पाणिनिसूत्र-तदवार्त्तिक-तन्महा-भाष्येभ्यश्चावगम्यते । तथाहि — अस्ति पाणिनेरेकं सूत्रं “परोक्षे लिट्”—इति (३. २. ११४), अत्र चास्ति कात्यायनवार्त्तिकमिदम्— “अत्यन्तापङ्गवे च”—इति, लिट् वक्तव्य इति शेषः, उदाहरणश्चास्य दर्शितं पतञ्जलिना— “नो कलिङ्गान् जगाम”—इति विहितं च तत् कैयटेन — “न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपङ्गवो यावत् तद्देशगमनादेरपि”—इत्यादि । एष च कलिङ्गप्रदेशोऽद्यप्यार्या-वर्त्ताह्विरेव संस्थितो मेदिनीपुरादारभ्य तैलङ्गदेशान्तं यावद् विस्तृतः । पुरा आसीदय सुत्कलिङ्ग-मध्यकलिङ्ग-कलिङ्गेति त्रिधा विभक्त इति त्रिकलिङ्गनामा । त्रैलिङ्गनाम तु तत एव समुद्भूतम्, अप्युत्कलिङ्गनामत एवोत्कलनामप्रसिद्धिरित्याहुरैतिहा-सिकाः । अतएव श्रीक्षेत्रे वर्षविचाराभावस्तद्दोषनिवृत्तये चोत्तरत्र समये केनचिदुत्कलखण्डप्रणयनञ्चेति सम्भाव्यते ।

• अद्यामरनिहोऽपि प्राच्योदित्यमध्यक्षेत्रेति चतुर्विभक्त मार्या-वर्त्तदेशसंख्यान मसौक्यत् । तद्यथा— “आर्यावर्त्तः पुण्ड्रभूमि-र्मध्यं विन्ध्यश्चिमालयोः”—इति (२. १. ८.) । तत्र “शरा-वत्सासु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः । प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्वाध्वदेशसु मध्यमः इति (२. १. ६, ७.) । प्राक्सहितो दक्षिणो देशः ‘प्राग्दक्षिणः’, एवं पश्चिमसहित उत्तरदेशः ‘पश्चिमोत्तरः’, अन्तं प्रति गतः ‘प्रत्यन्तः’ सीमान्त-

प्रदेश इति तदर्थः । तदित्य ममरसिंहकाले 'शरावती'-नाम-
नद्येवासीत् प्राच्योदीच्ययोः सीमिति गम्यते । अत एवोक्तं
काशिकाहत्तौ (पा० सू० १. १. ७५.)—

“प्रागुदञ्ची विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती”—इति ।

अथात्र युरोपीयभ्रातरः केचन सम्भवदन्ते । श्रूयते हि ऋक्-
संहितायाम्—“अनु प्रब्रह्म्योकसो हुवे”—इति (१. ३०. ८.),
तेनावगम्यते सारस्वतप्रदेशीयार्याणां मादिपुरुषाणां वास आसीत्
पुरा क्वचिदन्यत्रैवेति । तस्मार्याणां मादिनिकेतन मस्यैवासिया-
खण्डस्य मध्यभागस्थितयोर्वेलुर्त्ताग्मुग्ताग्वर्षतयोः पश्चिमपार्श्व-
गताधित्यका भूमिः, तत एव भारतीयाः पारसिकाः शर्मन्खादयश्च
विकीर्णा भारतादिष्विति ।

वयं मत्र ब्रूमः ;—भारतीयपारसिकशर्मन्खादीनां मार्थंमूलत्वे-
नैकजातिप्रभवत्वन्तु स्यात् स्त्रीकार्यम् , किन्त्वहोपनिवेशिका वयं
मिति नैव मन्तव्य मस्माकम् ; स्वदेशस्त्वहाग्यादिदोषत्रयप्रसङ्गात्,
तेषां तस्मत्तपोषकप्रमाणहेतूनां मतिदोषत्वाच्चेति ।

ते त्रयो दोषाः खल्वेते—नैष देशोऽस्माकं पैटकोऽपि तु रथा-
भवव्यवधाना मधिकृतोऽयं चेलख्डीयानाम् , तद्यैव पुरास्मत्पूर्व-
पुरवैरत्नत्वान्नार्यान् विजित्य बलाद् गृह्णीत इति । एतेनास्मिन्
देशोऽस्माकं मूलस्वत्वं कदापि नास्ति , प्रत्युत यथा पूर्वं व्यवधानां
जयसम्भवं स्वत्वं सम्पन्न मयं चेलख्डीयानाम् , तद्यैवकदास्माकं मपि
बभूवेष्वेवेति प्रथमो दोषः । तदनु सम्पद्यत एवास्माकं यद्ब्रह्मादीनां
मिषीपनिवेशवासित्व मिति द्वितीयो दोषः । स्मार्थानुरोधतः

स्वावासकण्टकभूतानां भेददेशीयमूलस्वत्ववता भनार्याणां मुञ्चेदन-
 ज्ञेति द्वितीयः । यदि हि तेषां तन्मत मन्माकं मृत मित्यभिमतं
 स्यात्, तद्धोते त्रयोऽपि दोषा गलेकुठारन्यायेन मन्तव्या एव स्युः ।
 न च तथा । प्रत्युत दृश्यते हि न कश्चित् स्वावासभूमिश्चतुरङ्गुल-
 भूमिस्वत्व मपि त्यक्तुं मुक्ताहते, तद्वय मिहार्यावर्त्तं चिर मासृष्टे-
 निर्वसन्तोऽपि तद्विरुद्धप्रबलप्रमाण मन्तरा कथङ्कारं नाम पैठक्यं
 स्वत्व मुक्तजन्तोऽत्र दोषभावं क्षमामहे ? अपि राजशासनतोऽन्नाभा-
 वादितो विपुलार्थार्जनस्यहासस्ताडनादितो वा ये केचनार्या
 अनार्याश्च स्वदेशाद् वहिर्भूता औपनिवेशिकत्व मापन्ना आपद्यन्ते
 वाञ्छापि, अस्तु तेषां तथास्व मदीषाय; अतथाविधाना मन्माकं विषये
 तेषां तथाविधजल्पनं कथं न नो हृदयं व्यथयेत् ? एवं दुर्बलानां
 माद्यानार्याणां प्राणादिसम्पीडनेनैवास्मत्पूर्वपुरुषा इह वास्तुस्थान
 मालेभिर इत्यमृत मपि यद्यृतायेत, तद्धोष तत्कलङ्कप्रवादः कथं न
 भवेद् दोषायेति च हृदयवह्निः सुधीभिरेवाकलनीयम् ॥

सन्ति चात्र तेषां तन्मतपोषका येऽष्टावनुमानहेतवो लिखिताः,
 तेष्वेकोऽपि न विचारसह इत्यन्माकम् । तद्यथा—

(१) 'एशियाखण्डतः प्रेषिता एवार्थ्याः कालेन सर्वत्र यूरोप-
 खण्डादौ बभुवुः कृतवास्तव्याः'—इत्येव मन्मथेकः प्रवादः, अतोऽव-
 गम्यते नून मासौदार्थ्याणां मादिवासः प्रथम मेशियाखण्डमध्य-
 भूभाग इति तेषां तथाविधानुमानस्याद्यहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—
 जागर्त्तुं स प्रवादस्तेन किम्, तथा स्त्रीकारेऽपि न भवेदन्माकं
 भूस्वत्वनाशः; आर्यावर्त्तुस्यास्य वैशियाखण्डीयभूभागत्वात्,—
 निरवसिताच्चास्माद् विन्नामिद्वर्षिपुत्रादयः । तथाहि—“त एतोऽन्ना
 पुण्ड्राः श्वराः पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्वा बहवो भवन्ति वैन्ना-

मित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः”-इति ऐ० ब्रा० ७. ३. ६ । अत एव त्वग्दोषदुष्टा भर्तृपरित्यक्ता अत्रिसुता विदुष्यपालैव श्रीक्षेत्रीया अपिलो देवर्तति सम्भाव्यते । तदत्र ऋ० सं० ८. ८१ सूक्तव्याख्यान परं शास्त्रायनब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

(२) भारतीयपारसिकेऽलङ्करीयादीनां विभिन्नजातित्वेऽपि भाषासौसादृश्यं दरीदृश्यते , विशेषतः सर्वास्वेव भाषासु शीतर्तु नामैकविध मेव प्रायः , तस्माच्चावगम्यते सर्वेषां मेवैषा मेकवंश प्रभवत्वं शीतप्रधानवासित्वञ्चेति तेषां तादृशानुमानप्रवृत्तौ द्वितीय हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— अस्त्वेषां मेकवंशप्रभवत्वम् , अपि स्त्रीकार्यञ्च स्वात् पुरासीदेषां सर्वेषां मेव हिमप्रधानैकदेशवासित्वञ्च ; तेन किम् ? शीतप्रधाने तस्मिन् सुवासुप्रदेशे हि तेषां मुक्त सर्वजातिमूलार्याणां वासस्त्रीकारेऽपि किं मेतन्नोपपद्यते ? उपपद्यत इति चेत् कृतं कल्पनाकल्पितसुदूरजन्मजल्पनयेति । अपि पारसिकावेस्तायनस्य ‘वेन्दिदाद्’-प्रकरणीयाद्याध्याये ‘हरख्दति’-नामकस्यैकस्याभ्युदयशालिनो नगरस्य यद् वर्णनं दृश्यते , तन्नूर मेतस्य सारस्वतप्रदेशस्यैव ; ‘सरस्वती’-शब्दस्यैव हि पारसिक भाषायां ‘हरख्दति’-व्यवहारः सर्वसम्मतः , सिद्धान्तितश्च तथा हार्क महीदयेनापि (१८६२ ख्रु. सु. व्या. ५६-५८ पृ०) ।

(३) तत्रैव ‘अवेस्ता’-ग्रन्थस्य ‘वेन्दिदाद्’-प्रकरणे देशवर्णनप्रसङ्गे ‘ऐर्यनम्वेजो’-नामा कश्चिज्जनपदोऽपि वर्णितो दृश्यते । हिमकु-प्रधानश्च स इति चोक्तिश्चितं तच्च । स एष जनपदः पारसिकानां मादिवास्तव्यः स्वात् , स्त्रीक्रियते च तथा तैः पारसिकैः । भारतीयपारसिकयोर्वदनमच्छलासारूप्यात् भाषासादृश्यात् , अग्नि-पूजकत्वसाम्बाधैकप्रभवत्वं व्यञ्जित एवेति सर्वमूलार्याणां निवा-

वासभूमिः स्यात् स 'ऐर्यनम्वेजो' जनपद इति तत्र तृतीय-
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— असु पारसिकाना मार्यवंशसमुत्पन्न-
त्वेनास्मद्भाटत्वम्, स्याच्च स्त्रीकार्ये तेषा मादिपुरुषाणा मैर्यनम्वे-
जोवासित्वम् ; न तथाप्यस्माकं तद्देशमूलत्वं भवेदुररीकार्यम् ;
राजाद्यादिभिरस्मद्देशतो विताडितानां तदादिपुरुषमात्राणां तथात्व-
सम्भवात् । एकवंशप्रभवाना मपि हि पूर्वपुरुषाणां नानाहेतुतो
नानादेशवासित्वं सम्भवत्येव, सम्भवति च तत्र केषाञ्चित् स्वदेश-
वासित्व मपीति सुवच मेव । अपि वा राजतरङ्गिणीवर्णितः 'आर्या-
णक'-देश एव 'ऐर्यनम्वेजो'-इति पारसिकनामभागासीत्,
स च स्यात् केषाञ्चिदार्याणां वासभूमिः, पारसिकानाञ्चैषां
तेभ्य एवोत्पत्तिः स्त्रीकार्येति सर्वं भवदातम् । स च देशः काश्मीरा-
दुत्तरो हिमप्रधानोऽप्यार्यावर्तान्तर्गत एव । तथाहि—

“तुपारवर्षे बह्वुलैस्तमकाण्डनिपातिभिः ।

आर्याणकाभिधे देशे विपन्नं केषिदूचिरे”-इति (४. ३६७) ।

वस्तुतस्तु ऐर्यनम्वेजोनाम नगरं नाद्य क्वचिदपि केनाप्युप-
सभ्यते, पुरा क्वासीत् तस्य विद्यमानतैत्यपि नाद्य यावत् सुनिर्णी-
तम् ; तदलं खपुष्यपर्यालोचनयेति ।

(४) अस्ति चैव मपि प्रवादः— श्रीकरोमकजाति-पूर्वपुरुषाः
पूर्वात्तरदेशतः प्रोषिता इताल्यादौ ग्वात्सुरिति । स एष प्रवाद-
स्तदेव सङ्गच्छते, यदि नामासियास्रण्डस्य मध्यभूमिरेव तेषा माद्या-
र्याणां निकेतनं मन्येतेति तत्र चतुर्थहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—
पूर्ववर्णितः सुवास्वादिप्रदेशोऽपीताल्यादिभ्यः किञ्चिदुत्तरपूर्वगत
एवेत्यतस्तत्रावादोपपत्तिरुभयत्र समानैवेति ।

(५) हिमालयस्योत्तरभागस्य-अविन्नतमत्वेन लोकातीतमहिमा-

न्वितत्वेन स्वर्गरूपत्वेन वेदानीन्तानाना मार्याणां स्त्रीकारात् तादृश-
स्थानस्यैतदादिपुरुषाणां वासभूत्वं सम्भाव्यत इति तत्र पञ्चमहेतुवर्ण-
नम् । अत्र ब्रूमः— हिमवद्दक्षिणभागस्था भार्याः तपस्त्राधनादिकं
चिकीर्षवश्चिरमेव हिमवदुत्तरभागं गत्वा क्षतकृत्या भवन्ति, इत
एव तस्य पवित्रतमत्वेन वर्णनम् ; न त्वादिपितृवासनिबन्धनमिति ।
लोकातीतमहिमान्वितत्वन्तु उत्तराणां कुरुषा मजियत्वादिश्रवणत
एव । हिमवद्वृष्टस्य स्वर्गरूपत्वं तु पौराणिकम्, उत्तरशब्दमात्रं
तद्बीजम् । तदिदं स्फुटं प्रतिपादयिष्यामोऽष्टमे, इह चोत्तरत्र
किञ्चिदिति ।

(६) श्रूयते हि कौषीतकब्राह्मणे— “उदीच्यां दिशि प्रज्ञात-
तरा वागुच्यते, उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिञ्चितुं, यो वा तत
आगच्छति, तस्य वा शश्रूपन्ति इति ह स्मार्हैषा हि वाचो दिक्
प्रज्ञाता”-इति (१. ७. ६.) । तदेवं कौषीतकब्राह्मणग्रन्थ-
प्रवक्तुराचार्यस्य हिमवद्दक्षिणखण्डस्थत्वेऽपि तदादिपुरुषाणां हिम-
वदुत्तरखण्डवासित्वेनैषोत्तरदिक्स्तुतिः सङ्गच्छत इति तत्र षष्ठ-
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— ऐतरेये च ब्राह्मणे समाज्जातैतदर्थिका
श्रुतिः ; ऐतरेयकाले कुरुपञ्चालशिविसौवीराणां मध्यदेशत्वं पूर्वं
वर्णितम् (४२ पृ०) । मध्यदेशापेक्षयोद्याननगरस्योत्तरत्वं सर्वे-
ष्वनुसन्निभन्तव्यमेव । एष एवोद्यानदेशो राजतरङ्गिण्या सुर्व्या-
नक इत्युक्तः ; तस्यास्य विद्यानिवासत्वेन सुतिरन्यत्रापि । स एष
काश्मीरसन्निहित उद्याननामजनपदोऽत्रेष्टो विद्यानिलय इति कथं
भावेम हिमवतोऽप्युत्तरमिति ।

(७) श्रूयते हि— “तीकं पुष्पेम तनयं शतं हिमाः”-इति
(ऋ० सं० १. ६. ६४.) आशीर्षकः । तदत्र विवेचनीयम् ,

हिमर्त्तुतोऽब्दपरिगणनं तु तत्रैवोपपद्येत, यत्र प्रदेशे हिमप्रपात-
स्यातिशयं विद्यते सदेव; नात्र तथोपलभ्यते; अपि त्वासिया-
मध्यभूभागस्थो बेलुर्ताग्मुग्ताग्पर्वतयोरन्तरालप्रदेशस्तु नूनं तादृश
इति तेषां तत्र प्रबलोऽयं हेतुः सप्तमः । अत्र ब्रूमः— “यदि हि
हिमर्त्तुवाचिहिमशब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् हिमशब्दस्याब्दवाचि-
त्वेन व्यवहाराद्वा स्यादस्मत्पूर्वपुरुषाणां हिमर्त्तुप्रधानदेशवासित्वानु-
मानम्, तर्हि शरदृतुवाचिशरच्छब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् शर-
च्छब्दस्याब्दवाचित्वेन व्यवहाराद्वा किं न स्यात् तेषां शरदृतुप्रधान-
देशवासित्वानुमानम् ? अस्ति तथापि श्रवणं बहुत्रैव । तद्यथा—

“तिस्त्रो यदग्ने शरदस्त्वा मिदृ”-इति ऋ० सं० १. १२. ७२ ।

“शतं मित्तु शरदो अन्ति देवाः”-इति ऋ० सं० १. १४. ६० ।

“शतं नो रास्व शरदो—ऽश्यामायूष्णि”-ऋ० सं० २. ३. २७ ।

“अस्मै शतं शरदो जीवसे धाः”-इति ऋ० सं० ३. ३. ३५ ।

“पतिर्जीवातिशरदः शतम्”-इति च ऋ० सं० १०. ८६. ३६ ।

वसुतस्वार्याणां न कदापि हिमर्त्तुमात्रभोगैकस्त्व मासीत्,
न च कदापि शरदृतुमात्रभोगैकस्त्वम्; अपि नाम “शर-
च्छ्रुता अस्या मोषधयो भवन्ति, शीर्णा आप इति वा”-इति
यास्कोक्तेः (४. ४. ४.), शृणाति हि नस्ति प्राणिनः इति शरच्छब्द-
व्युत्पत्त्या शरदृतोरस्वास्थ्यकारित्व मासीदार्याचार्यसम्मत मिति
तस्यर्तोरब्दान्धत्वं ममानि तैरिति प्रतीयते । सति चैवं तस्याब्दा-
न्तावयवत्वे, हिमर्तोरब्दावयवत्वं सुतरां सम्भवम् । अत एवाब्द-
गणनाप्रसङ्गे शरच्छब्दहिमशब्दयोरन्धतरस्य प्रयोगो बहुत्र श्रूयते
वेदे, सङ्गच्छते च तयोः शब्दयोगैश्चा ह्यस्याब्दवाचित्व मपीति ।

(८) अपि श्रूयते—“उत्तरं निर्दि मति दुद्राव”-इति (शत०

ब्रा० १. ८. १.) । 'उत्तरं गिरिं' हिमालयम् 'अति' अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य 'दुद्राव' द्रुतगमनं कृतवानिति च तस्य तत्सम्मतोऽर्थः । तदस्मादपि वचनात् हिमालयमुल्लङ्घ्य इहागमनं सुव्यक्तमिति तेषां तादृशानुमानेऽष्टमो हेतुः । अत्र ब्रूमः— तस्याः श्रुतेराद्यन्तपर्यालोचनया अतिशब्दार्थालोचनया चैतद्विपरीत एवार्थः प्रतीयते । तथाहि— "स औघ उत्थिते नाव मापेदे । तं स मत्स्य उपन्या उपभुवे । तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रति सुमोच । तेनैत सुत्तरं गिरि मतिदुद्राव । स होवाच । अपीपरं वै त्वा । वृक्षे नावं प्रतिवप्रीष्व । तं तु त्वा मा गिरौ सन्त सुदक मन्तुच्छैक्सीत् । यावद्यावदुदकं समवायात् तावत्तावदन्ववसर्पासीति । स ह तावत्तावदन्ववसर्पं तदप्येतदेवोत्तरस्य गिरेर्मनोरन्ववसर्पणम्"—इति पूर्णं तच्छ्रुतपथवचनम् । तदेतत्पर्यालोचनया गम्यते— कदाप्येकदा सम्भूतेऽत्र जलप्लावनेऽस्मादेवार्यावर्त्तीयसमुद्रादुत्थितस्य जलोघस्य हिमालयशृङ्गाधिरोहणम्, उपशान्ते च तदुपद्रवे ततः क्रमादभिसर्पणञ्चेत्येवेति सत्यमतानुकूलैवैषा श्रुतिः । अत एव 'अतिदुद्राव'—इति पदस्य 'अधिजगाम'—इत्यर्थः कृतस्तज्ञाप्यकृता हरिस्वामिना । वेदार्थनिर्णयायैव यास्कप्रणीते निरुक्ते त्वभिपूजितेऽर्थेऽतिशब्दी निर्णीतः— "अति सु इत्यभिपूजिते"—इति (१. १. ५.) । 'अतिधनः'—इति, 'सुब्राह्मणः'—इति च तदुदाहरणद्वयम् । अतिशयोऽप्यर्थोऽप्यस्यतेर्यास्वीयः । अत एव "अतिसृत्तु मेति"—इत्यादौ (श्वेता० उ० ६. १५.) अतिशयोऽर्थ एव प्रतीयते, नोल्लङ्घनार्थः । "अतिरतिक्रमणे च"—इति पाणिनिस्मृतस्य (१. ४. ५०.) व्याख्यायां ह्याहैव ज्ञानेन्द्रसरस्वती— "अतिक्रमणं सुचितादधिकस्यानुष्ठानम्"—इति । प्रकृतौ अतिरुल्लङ्घनार्थत्वस्वीकारेऽपि हिमा-

लयोत्तरवासिनां तेषां दृष्ट्यास्य हिमालयस्य उत्तरगिरित्वं कथं सम्भवेदामिति च तैरेव विचारणीयं स्वयं मिति दिक् ॥

एव मस्मत्पूर्वपुरुषाः खल्वासन् पुरा सुमेरुप्रदेशवासिन एवेति वालसिद्धान्तोऽपि वालसिद्धान्तः । तथाहि—

उत्तरमेरुप्रदेश एवास्मत्पूर्वपुरुषाणां माध्यार्याणां मासीद् वास्तव्यभूरिति प्रमाणयितुं तेन निष्प्रमाणोऽपि वागाडम्बरो बह्व-पन्यस्तः ; तत्र तु प्रमाणपरतन्त्राणां मौनं मेव श्रेयः ; ततो यानि तु श्रुतिवचनादीनि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि, तत्रेदं प्रथमं मन्यामहे वयम्— “अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा ,

नक्तं ददृशे कुहचिद् दिवेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ,

विचाकशच्चन्द्रमा नक्तं मेति ॥”—इति ऋ० १. २४. १० ।

स्यादस्यैषोऽर्थस्तस्मिन्—‘अमी’ ‘ये’ ‘ऋक्षाः’ सप्तर्षयः ‘उच्चा’ उच्चैः शिरःप्रदेशे ‘निहितासः’ स्थापिताः, सृष्टिकर्त्तृति शेषः । ते ‘नक्तं’ रात्रौ ‘ददृशे’ दृश्यन्ते, ‘दिवा’ ‘कुहचित्’ ‘ईयुः’ गच्छेयुः, न दृश्यन्त इति यावत् । ‘चन्द्रमाः’ अपि ‘नक्तम्’ एव ‘विचाकशत्’ प्र-दौष्यमानः ‘एति’ दृश्यत इति भावः । तदेवमादीनि ‘वरुणस्य’ राज्ञः ‘अदब्धानि’ कथं मप्यविनाश्यानि ‘व्रतानि’ कर्माणि , ज्ञेयानीति । एवञ्च शिरःप्रदेशे सप्तर्षिमण्डलावस्थानं गम्यते , तत्र सुमेरावेवोप-पद्यते ; अत एतादृशान्द्रष्टृणां माध्यायर्षीणां मासीत् पुरा तत्रैवा-वास इति तदभिप्रायः । वयन्तु ब्रूमः— यास्मामते ऋक्षा इति पदेमेव सर्वेषां मेव नक्षत्राणां ग्रहणं मिष्टम् (नि० ३. २०) ; सर्वेषां मेव तेषां रात्रावेव द्योतिमानत्वात् सुसङ्गच्छत एव चात्र

यास्त्वस्य तस्मत्तम् । अपि सुमेरुप्रदेशतो नक्षत्राणि उच्चैर्दृश्य-
मानानि, इतोऽपि उच्चैरेव दृश्यमानानि, कुमेरुतोऽपि तानि उच्चै-
रेव दृश्यमानानीति तेषां सुच्चैष्ठत्वं सर्वत्र प्रत्यक्षम्, किं सुमेरुत
एव । न ह्युच्चैःपदेन मस्तकोपरि वर्त्तमानं भ्राम्यमानं वा गम्यते ।
यद्युच्येत शतपथब्राह्मणे (२. १. २. ४.) ऋक्षशब्दः समर्षिवाचको-
ऽपि श्रुत इति ; तत्रापि नो न क्षतिः । “उत्तरम्, उद्धततरम्”
—इत्यादिनैरुक्तवचनात् (२. ३. २) उच्चैश्चनिबन्धन मिवोत्तरनाम-
व्यपदेश इत्यवगमात् उच्चैरित्यस्यैव समर्षिपक्षे उत्तरस्या मित्येवार्थः
पर्यवस्यति ; श्रुतञ्च तथा तत्रैव शतपथे तदनुपपदम्— “उत्तरा हि
समर्षय उच्यन्ति”—इति ।

वसुत एव मन्वो वरुणविज्ञानपरस्ततो वरुणकर्मपरिचायक
एव प्रधानतः ; तदस्माद् वरुणपदार्थबोधाय विलीयत एवैतद्
वालविजृम्भितं समन्तात् । तथाहि— “रात्रिर्वरुणः”—इतिश्रुतेः
(ऐ० ब्रा० ४. २. ४.) वरुणस्य रात्रिदेवत्वम्, निचण्टौ हादशा-
दित्यनामोप्रक्रमे वरुणशब्दपाठात् सूर्यविशेषत्वञ्च, “येना पावक
चक्षसा०—० पश्यन् जन्मानि सूर्य” —इतिस्त्रोदाहृतश्रुतिव्याख्यानेन
भगवता यास्केनापि हि प्रतिपादितञ्च तदेव (१३. ३. ८.) ; एवं
हि रात्रिकालिकोऽधःस्थः सूर्य एव वरुण इति प्रतिपद्यते । एवं
वरुणार्थस्त्रीकारेणैवोपपद्यते वरुणराजकर्तृकः समर्षिप्रभृतीनां
चन्द्रमसश्च प्रकाशः । परं न चैतद् वचः सङ्गच्छते मिरुप्रदेश-
वासिनाम्, तत्र सूर्यविशेषस्य वरुणस्य तदधःस्थत्वेन चन्द्रमः-
प्रभृतीनां प्रकाशकत्वासम्भवात् ; प्रत्युत आर्यावर्त्तवासिना मिव
सङ्गच्छते । तदित्य मेषोऽपि मन्वोऽस्मान्मतपौषक एव न वेति
सुधीभिरेवाकलनीयम् ।

तद्वितीयप्रमाण मध्येव मेव । तथाहि—

अख्येक मष्टादशर्षं सूर्यसुत्राम सूक्तम् (ऋ० सं० १०. ८६.) ।

तस्य द्वितीयस्या ऋचः प्रथमार्द्धं एषः—

“स सूर्यः पर्यरु वरांस्येन्द्रा वहत्याद्रथ्येव चक्रा”—इति ।

इमं मेव मन्त्रांशं भवत्यत्र सुमेरोराद्यार्यावासभूत्वं प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन । तदुक्तम्— मस्तकोपरि रथचक्रा कारेण नक्षत्राणां भ्रमणं तत्रत्यानां मेव सम्भवतीति । वस्तुतस्तन्मन्त्रस्य व्याख्यानालोचनतो न तादृक्षतच्छायापि गम्यते ; प्रत्युत तन्मन्त्रविपरीतं यत् सत्त्वं तदेव प्रमाणितं भवति । तद्यथा— ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्यादिगुणयुक्तः ‘सः’ ‘सूर्यः’ ‘उरु’ उरौ विस्तीर्णान्तरिक्षे ‘वरांसि’ पृथिव्यादिग्रहोपग्रहमण्डलानि ‘आवहत्यात्’ सदैव आवर्त्तयति । तत्र दृष्टान्तः— ‘रथ्या चक्रा इव’ यथा अक्षः मध्यस्थः सन् रथसम्बन्धीनि चक्राणि भ्रामयति, इतस्ततोविक्षिप्तपतनतस्तानि रक्षयति च, तद्वदिति । एतेन मध्यस्थित-सूर्याकर्षणशक्तितः सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां मितस्ततोविक्षिप्तपतन-राहित्यं भ्रमणश्चेति विज्ञानं सुपदिष्टं भवति । वाल्मते तु तेषां मस्तकोपरि सूर्यस्याविद्यमानत्वादक्षरूपत्वेन सूर्यस्य मध्यस्थितित्वं कथं सङ्गच्छेतेति पक्षपातशून्याः सुधिय एव विभावयन्तु । सुव्यक्तं मपि श्रुतं मन्त्ररूपेण सूर्यस्य स्थितिवर्णनं तदुत्तरत्र—

“यो अक्षेणिव चक्रिया शचीभिर्

विश्वक् तस्तश्च पृथिवी मुत ध्याम्”—इति ।

अस्यार्थः ।—‘यः’ सूर्यः ‘शचीभिः’ आकर्षणक्रियाभिः ‘पृथिवीम्’ खनीयैः स्थितां भूमिम्, ग्रहमण्डलानि चार्द्धभागगता मिति भावः ; ‘उत’ अपि ‘ध्याम्’ खोद्यैः स्थितां सुजरां ध्युस्याम्, ग्रहमण्डलोर्ध्व-

भागगता मिति भावः; 'विष्वक्' सर्वतः 'तस्तम्भ' स्तम्भन् वर्तते । तस्तम्भेति "इन्द्रसि लङ्लुङ्लिटः"—इति सार्वकालिको लिट् । तादृशस्तम्भनेन यद्वाणा मितस्ततः पतनजन्यं कक्षाच्यवनं वारितं भवति । अत्र दृष्टान्तः— "अक्षेणैव चक्रिया"—इति । 'चक्रिया' चक्रियी, चक्रगती निम्नोर्ध्वप्राप्ती यथा 'अक्षेण' स्तम्बी दृश्येते लोके, तद्वदिति ॥

तत्तृतीयप्रमाणन्तु स्वसिद्धान्ताघातमेव न सहते, किम्पुनः सत्यसिद्धान्ताघातम् । तथाहि— यदिदं श्रूयते सप्तविधसोमयागेषु अग्निष्टोमादिषु प्रातरनुवाकविधौ तरेयके— "प्रातर्वै स तं देवेभ्यो ऽम्ब्रवीत्"—इत्यादि (२. २. ५.) । एतया श्रुत्या प्रातरनुवाकपाठस्य प्रातरेव कालो व्यक्तीकृतः । ततस्त्रदुस्तरञ्च प्रातरनुवाकस्य सङ्ख्याविधौ श्रूयते— "सहस्र मनूच्यं स्वर्गकामस्य"—इत्यादि यच्चान्तरत्वेन । स एषः सहस्रस्य पाठपक्षः प्रातःकाले कथमिहार्यावर्त्तं सङ्गच्छेत ? सुमेरुप्रदेशे तु सङ्गच्छते ; तत्रोषसो मासहयव्यापित्वात् । तदित्य मुषसि सहस्रस्य पाठविधानं गमयत्येवाभ्यार्याणां दीर्घोषसे सुमेरी तदानीं मासीद् वास इति ।

अत्र ब्रूमः— नैषः प्रातरनुवाकविधिः क्वचिद्वक्संज्ञितायां श्रुतः, अपि श्रूयते ब्राह्मणे त्वैतरेयकादौ, तत् किं मिद् मैतरेयादिकं मपि तत्रैव प्रोक्तम् ? तथा स्त्रीकारे यदिदं श्रूयतेऽत्रैतरेये— "भ्रुवायां संभ्रमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः"—इत्यादि (३८८० २४पं०), तत् कथं सङ्गच्छेत ? किञ्च यदि प्रातरनुवाकपाठस्य कालो हिमासाब्जको मन्येत, तर्हि प्रातस्सवनमाध्यन्दिनसवनद्वतीयसवनानां कालाः कीदृशा मन्यन्थाः ? संवत्सरसत्रकालश्च कीदृशः ? इत्यादि च तेन निरूपणीयं मेव । अथापरम्, यदि

‘दीर्घौषधे सुमेरावेव प्रातरनुवाकपाठसम्भव इति मन्येत, तर्हि युधिष्ठिरादिभिर्बाजिरावान्तरार्यावर्त्तवासिभिरनुष्ठितेष्वश्वमेधादिषु प्रातरनुवाकानां पाठो न बभूवेति किं मन्तव्यम् ?

अन्यच्च ; यथा सहस्रवार्षिकसत्रस्यासम्भवता मालस्य मीमांसायां अधिकरणेनैक मारचितम्, तथैवेहोषसि सहस्रसङ्ख्याकानां सृचां पाठोऽसम्भव इति किं नात्र विचारितमित्यपि विचार्य भवेति।

वस्तुतस्तु “महति रात्र्या अनूष्यः पुरा शकुनिवादात्”-इत्येव विधिः। ‘रात्र्याः’ पूर्वस्त्रीपवसथ्याख्यस्य दिनस्य अग्निष्टोमीयपञ्च-नुष्ठानयुक्तस्य या रात्रिः तस्या रात्रेः सम्बन्धिनि शेषे ‘महति’ अवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकाख्यानां सृचां पाठ आरब्धव्यः, ‘शकुनिवादात्’ शकुनयः पक्षिणः, ते यस्मिन्नुषःकाले प्रबुध्यं वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, ततः ‘पुरा’ पूर्वं मेव तत्पाठः समाप्य इत्यर्थः। अत्राह सायणः— “एतदुक्तं भवति, यस्मिन् काले आरब्धः प्रातरनुवाकः तमसोपघातात् पुरैव समापयितुं शक्यः स्यात्, तदा आरब्धव्यः”-इति (२. २. ५.)। अवश्यपाठ्य-प्रातरनुवाकस्य सङ्ख्या त्वेकविंशतिरेव (ऐ० ब्रा० २. २. ६.) ; काव्यपाठ्यस्य तु शतादिका सहस्रान्ता। तदत्रावश्यपाठ्यानां सृचां पाठस्तु प्रातरेव नूनं सम्पद्यत इति प्रातरनुवाकानामकरणं सुपपद्यते। काव्यपाठ्यानां शतादीनां सृचां पाठस्तत्रोषस्यसम्भव इत्येव श्रुतं तत्र तदुत्तरम्— “अपरिमितं मनुष्यम्”-इति (२. २. ७.)। “शतं भङ्गस्य मित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य मध्यरात्रादूर्ध्वं सुपक्रम्य सूर्योदयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं शक्तिरस्ति तावतीरनुब्रूयात्”-इति च तत्र सायणभाष्यम्।

वस्तुमस्तुस्ति च प्रातरनुवाकस्य सर्वदिवापाठ्यत्वश्रुतिः—

“उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात् ; सर्वं ह्येवैतदहर्दिवाकीर्षं भवति”—इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ४.) । काम्ये बहुसङ्गाकक्षा पाठपक्षे एतदेव स्याच्छरणम् ; नित्यपाठ्यानां प्रातरनुवाकक्षा मन्थल्पसङ्ख्यात्वेन प्रातःपाठस्य अथश्रमभावित्वात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्यान्वर्थतापि नानुपपन्नेति सर्वं भवदातम् ॥

उषोदीर्घत्वश्रवणपरं तदीयचतुर्थप्रमाणं मध्यकिञ्चित्कारम् । तथाहि— “स क्षपः परिषस्त्रजि”—इति (ऋ० सं० ८. ४१. ३.) मन्त्रे श्रूयते “तस्य वेनीरनु व्रत मुषस्त्रिस्त्रो अवर्ययन्नभन्ताम्”—इति । तदिह उषसस्त्रित्वश्रवणात् दीर्घत्वं गम्यते, तच्च सुमेरावेव सङ्गच्छत इति तदीयम् । तत्त्वस्त्रिह वरुणविज्ञानोपदेशके मन्त्रे नोषसस्त्रित्वमभिहितम्, प्रत्युत ‘तस्य’ वरुणस्य ‘व्रतम्’ कर्म ‘अनु-सृज्य’ उषः’ कालः ‘तिस्रः वेनीः’ त्रिविधाः जरायुजाजरायुजो-द्भिज्जाः ‘वेनीः’ प्रजाः ‘अवर्ययत्’ वर्हयति इत्येवोपदिष्टम् । अन्यत्रान्यत्र च “प्रजा ह तिस्रो अत्याय मीयुः”—इत्यादौ (ऋ० सं० ८. १०१. १४.) प्रजानां त्रिविधत्वं श्रुतमेवेति द्रष्टव्यम् । ‘अवर्ययत् + नभन्ताम्—इतिपदद्वयसन्धिजन्यम् अवर्ययन्नभन्ता मिति रूपम् ; अपिवा व्यत्ययकृतं बहुवचनम् ।

उषसो दीर्घत्वप्रमाणाय तेन यदिय स्रगुदाहता— “कियात्वा यत् समया भवति”—इति (सं० १. ११३. १७.), सैषा उषोविज्ञान-सूक्तान्तर्गता उषसोऽनन्तत्वं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम् ।

तथोषसः पञ्चविभागत्वाख्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं तस्य यत् तैत्तिरीयानुवाकस्योद्धरणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निरर्थकम् ; तादृशविभागस्यात्रार्यावर्त्तेऽप्यस्युपयोग इति ।

किञ्चेद्द मपि विवेच्यम्,— सुमेरुप्रदेशीयोषसो दीर्घत्वं

किं मायावर्षवासिना मन्त्राकं दृष्ट्या प्रतिपाद्यते, उत तत्रत्याना मिति । इहत्याना मिति चेत्, तेन कथं सिध्येत् तत्राचार्याणां वासः ? अथ तत्रत्यानां तादृशमन्त्रकृत्स्वं प्रमेय मिति चेत्, तदपि नोपपद्यते ; दीर्घत्वं ह्यापेक्षिकं भवतीति न तत् उषोऽन्तरदर्शन-विरहादपि सङ्गच्छते ! तत् किं मेतेन उषोदीर्घत्वप्रकाशकमन्त्रान्वेषणेनेति धीषणावता तेनैव स्वयं विवेच्य मिति ॥

यदिदं श्रूयते— “तानीदहानि बहुलान्यासन् या प्राचीन मुदिता सूर्यस्य”—इति (ऋ० मं० ७. ७६. ३.), तदितः खलूषसः कतिदिनव्यापित्वं गम्यते स्फुट मिति तेषा माचार्याणां सुमेरुवासित्वे पञ्चमं प्रमाणं मित्याह । अन्त्राकं तु नात्र श्रुती तिलकोद्भावित मर्थतिलकं प्रतीयते, प्रतीयते तु अङ्गा मानन्धम् ; तदिहाशेषशेषुषीमन्तो भूमिदेवा एव प्रमाणम् ॥

उषःशब्दस्थानिकत्र बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्यत्रास्यैकं प्रमाणम्, तदिदं षष्ठं स्यात् । तद्यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे मन्त्रः —

“इमा एव ता उषसो याः प्रथमा व्यौच्छन् ।

ता देव्यः कुर्वते पञ्चरूपम् । शश्वतीर्नावपृण्यन्ति ।

न गमन्धन्तम्”—इति (२. ५. ६. ११.) ।

तत्रतस्मिन्दर्शितो ह्येष मन्त्रः पुनर्जन्मविषयो न तूषसो दीर्घमावेदयति ; तत् पश्यत्वेनपूर्वमन्त्रावेतौ—

“पूर्वं देवा अपरेषानुपश्यन्तन्मभिः । जन्मान्यवरैः पराणि ।

वेदानि देवा अय मस्मीति माम् ।

अहं हित्वा शरीरं जरसः परस्तात्”—इत्येकः ;

अथापरः— “प्राणापानी चक्षुः श्रोत्रम् । वाचं मनसि सम्भृतम् ।

हित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । आ भूर्तिं भूर्तिं वय मग्न्वावहे”

-इत्यतस्सूतीय एवैष यः पूर्वं प्रदर्शितः । तथा च पूर्वजन्मनि दृष्टा एवेमा उषस इत्येव तत्फलितार्थः सम्पद्यते । एवञ्च न कथं मध्येष मन्त्रः सुमेरुप्रदेशीयोषसो बहुदिनव्यापित्वे प्रमाणं भवितुं मर्हतीति स्फुटम् । किञ्च तत्रत्योषसो बहुदिनव्यापित्वं तत्रत्यानां कथं भवेदधिगन्तव्यं मित्यपि विचार्य मेव ॥

यदप्युक्तं सूर्यस्य उषसश्च सुमेरुतो दक्षिणोदयदर्शनादेव “पुत्र-
चरति दक्षिणायाः (ऋ० सं० ३. ५८. १.)”-इति दक्षिणापुत्रत्व-
व्यपदेशोऽपीति । तच्चैतत् सप्तमं प्रमाणं मपि मञ्जमानस्य वह-
मानदृष्टावलम्बनं मिवाकिञ्चित्करम् । उत्तरः=ऊर्ध्वस्थः सूर्यः ,
दक्षिणा=अधःस्था पृथिवी , इत्येव सर्वत्र ज्ञेयम् । सुमेरु-
वासिनां तु येयं दिग्घ्राकं पश्चिमा , सैव स्याद् दक्षिणा ; यस्यां
दिशि सूर्योदयस्तस्या एव प्राक्नियमात् । पुरः, पुरस्तात्, प्राक्
पूर्वेत्यभिप्रायाः ; सूर्योदयान्निवन्धन एवात्र भवत्यघ्राकं दिग्-
व्यवहारः प्राक्पत्यगुदगर्वागितीति । श्रुतिसिद्धं (ऐ० ब्रा० १
२. ३.) युक्तिगम्यञ्चैतत् किं तेन स्वमतप्रतिपादनव्यग्रतया विद्मृत-
मिति विचारयन्तु धीमन्त एव ॥

अहो चित्रं मिदम् ! “सप्तर्षिहस्तावचितावशेषानधोविवस्वान्”
-इति कुमारसम्भवश्लोकोऽपि तेन स्वमतप्रमाणत्वेनोपगम्यस्तः, तत्
किं मध्ययुगीयस्य “अस्त्युत्तरस्थां दिशि देवताका हिमालयो
नाम नगाधिराजः”-इतिवादिनः कालिदासस्यापि सुमेरुस्थत्वं
मन्तव्यम् ? तदिदं तदीयं मष्टमं प्रमाणं मञ्जमानतीव विस्मापयती-
त्यत्र मीनावलम्बनं मेव श्रेयः ॥

“दीर्घतमा मामतेयः”-इत्येतद्गुक्तो ‘दीर्घतमाः’-इति सञ्ज्ञा-
पदं मपि स्वमतप्रमाणं ममानि तेन । तदिदं तदीयं नवमं

प्रमाणम् । तत्रतो वेदार्थमीमांसिकप्रयोजनस्य मीमांसादर्शनस्य मते दीर्घतमा इति हि प्रावाङ्गणिरितिवत् कल्पितं नाम ;— यः खलु ममताप्रसूतः , स नूनं दीर्घतमास्तत्र कः सन्देहः । द्रष्टव्य-
यैष सिद्धान्तो मी० द० १. १. २८-३२ सूत्रभाष्ये ॥

यदपि निर्णीतम्,— वैदिकमन्त्रेषु 'नवग्वा'-इतिपदस्वारस्यात् नवमासात्मको वर्षः, 'दशग्वा'-इतिपदस्वारस्याद् दशमात्मको वर्षश्च गम्यते ; तादृशवर्षो नास्मत्प्रदेशेष्विति नूनं सुमेरुप्रदेशीय एवैवं वर्षो वर्णित इति स्वीकार्यं मित्य मपि सिध्यति तस्यार्यादिवासभूत्व मिति । तदिदं दशमं प्रमाणं मपि निर्वीजं मेव । अत्र हि बह्व्यः पृच्छाः ममुत्थीयन्ते । तद्यथा— सुमेरुप्रदेशे किं मद्यापि नव-
मासात्मकोऽब्दः प्रचलितो विद्यते ? उत दशमासात्मकः ? आद्यश्वेत् दशमशब्दस्य का गतिः ? द्वितीयश्वेदाद्यस्य का गतिः ? उभयविध एवाब्दस्तादाद्यापि भवतीति चेत् , कथं तयोरेकत्र समावेशः ? यथास्मद्देशेष्वत्र भूभ्रमणजन्य मद्परिगणनं भवति तथा तत्र तत् किन्निबन्धनम् ? अस्मदब्द एव तेषां मेकदिनम् , तादृशकति-
दिनात्मकः को मासः ? तादृशकतिमासात्मकश्चाब्दः ? तादृश-
कत्यब्दस्यापि च तेषां जीवनम् ? श्रुतिसिद्धं शतायुश्च तेषां कथ-
द्धारं सुपपद्यत इति ।

इहापरं मपि विवेच्य मस्ति,—यथा नवग्वा पदं नवमासात्मक-
वर्षवाचकम् , दशग्वा पदं दशमासात्मकवर्षवाचकं चेति स मन्थते,
तथैव शतम्बिपदं किं शतमासात्मकवर्षवाचकं मन्थय्यम् ?
श्रूयते तु शतम्बिपदं मपि । तद्यथा—

“शनैश्चिदन्तो अद्रिवोऽन्नावन्तः शतम्बिनः ।

विवचसा अनेहसः”—इति ऋ० सं० ८. ४५. ११ ।

“आ न इन्द्रो शतम्बिनम्”—इति च ऋ० सं० ८. ६७. ६ ।

वसुतस्त्वैवमादिषु स्वमतपोषकत्वदर्शनं तस्य नूनं पाण्डुरोगिणां सर्वत्र पीतदर्शनं मिवैवेति मन्यामहे वयम् ॥

यच्च सिद्धान्तितं तेन,—वैदिकमन्त्रादिषु देवयानशब्दतः सूर्यस्य सुमेरुयानं उत्तरायणं भवगम्यते, पितृयानशब्दतश्च सूर्यस्य कुमेरुगमनं दक्षिणायनम् ; तथा च सुमेरुप्रदेशेषु देवयानेऽहः सम्पद्यते, पितृयाने च रात्रिरतो देवयानपितृयानशब्दान्वितमन्त्राणां तत्रैव रचना सम्पन्नेति तत्रार्यादिवासस्येदं मेकादयं प्रमाणं मिति । एतच्च सर्वं स्यात् प्रेक्षावतां परीक्षणासह मेव । तच्चैवम्,— मध्यभूभागत एव हि उत्तरायणदक्षिणायने परिदर्शनीये, उत्तरदक्षिणकेन्द्रभूवासिनान्तु नैते समधिगम्ये ; तत् किमु देवयानपितृयानशब्दार्थतो दिवानिशित्यादिसमुद्भावनादिविचारेणेति । यद्युच्येत इहत्या एवर्षयो देवयानपितृयानशब्दान्वितमन्त्रद्रष्टारो बभूवुरिति स्वीकार्येऽपि देवयानार्थसु सुमेरुगमनमार्गः, सुमेरोश्च देवस्थानत्वकथनमार्यपूर्वपुरुषावासानिबन्धनगौरवसूचकं मिति, एतदप्यसङ्गतम् ; शतपथब्राह्मणादौ (१४. ८. १.) देवयानपितृयानशब्दयोरपरविधार्थप्रतीतेः, सुमेरोर्देवस्थानत्वे स्वीकृतेऽपि तत्रास्मदादिपुरुषाणां वासस्य हेतूपलाभाभावाच्चेति स्वच्छधिया ध्यातव्यम् ।

वसुतसु ‘देवाः’ द्युस्थाः अग्निप्रभृतयो ‘यान्ति’ गच्छन्ति, येन मार्गेण, स एव भूमण्डलादिभ्रमणमार्गो देवयानाख्यः ; तथा ‘देवाः’ द्युस्थाः रश्मयः पृथिव्यादौ गच्छन्ति, यैर्मार्गैस्तेषाञ्च सुतरां देवयानसञ्ज्ञा ; तैरेव मार्गैः पृथिव्यादिग्रहैश्चरान्तनिवासिनो विनिर्मुक्तस्खलदेहा जीवा रश्मिभिराकाशमाणा द्युलोकं गच्छन्ति । तथैव पितृस्थानानां चन्द्रमण्डलादीनां भ्रमणमार्गं

एव पित्रयानम् ; अपि अन्तरिक्षं यमनामवायुविशेषाधिकृतं चन्द्रलोक मपरं वा तत्सन्निहितं पित्रलोकं त्यक्तस्थूलदेहा अर्षिरादिसहाया गच्छन्ति येन, स एव मार्गः पित्रयानास्थः । तिलकोदाहृतमन्त्राभ्याञ्चैव मेव बुद्धयते । तत्र प्रथम एषः—

“अतारिष तमसस्वार मस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्”—इति
ऋ० सं० १. १८३. ६ ।

अर्थः— हे ‘अश्विनी’ प्रातरुद्यमानप्रथमयुग्मदेवी ! देवयानेः पथिभिः’ द्युस्थैः स्वमार्गैः ‘इह’ पृथिव्याम् ‘आयातम्’ उदयताम् । तथा चेह युवयोरुदयात् ‘अस्य तमसः’ रात्रिजग्यान्धकारस्य ‘पारम्’ पर्यन्तम् ‘अतारिष’ उत्तीर्णाः सः । ‘वां प्रति’ ‘स्तोमः’ कृतज्ञतासूचकं स्तोत्रम् अस्माभिः ‘अधायि’ । ‘इषम्’ अन्नम् , ‘वृजनं’ मनोबलम् , ‘जीरदानुं’ जरात्तव्यापिनं सुदीर्घजीवनञ्च ‘विद्याम्’ लभेम , वय मिति । एवञ्चाश्विनोरुदयकाले जायतः स्तोत्रगानं कुर्वतोऽन्नादीनि अवश्यम्भावीनीति समर्थैर्जनैस्तथा कर्त्तव्य मित्युपदेशः फलितः ।

अथापरः ऋ० सं० १. २. १८ पूर्वार्धः—

“परुं सृत्वो अनु परेहि पत्न्यां यस्ते स्व इतरो देवयानात्”—इति ।

अर्थः— हे ‘सृत्वो !’ ‘ते’ देवयानात् इतरः यः स्वः’ पत्न्याः , ‘तं’ ‘पत्न्यां’ पत्न्यान्तम् ‘अनु’-सृत्व ‘परेहि’ इति । अत्र सृत्वुर्माध्यमिको वायुविशेषः, अन्तरिक्षो मार्ग एव पित्रयानास्थः सस्य स्वकीयः । यथा भूस्नाना मन्निः राजा, द्युस्थानां सूर्यः , तथैव मध्यस्थानां पितृणां सृत्वुर्यमो वा राजेति । यायजूकानां स्वर्गनाभिनां पितृणां अर्षिरादिसहाय्येन पित्रयान मेव शरणम् ।

संहिताया मन्यत्रान्यत्र चैवं श्रुतम् । तद्यथा ऋ० १०. २. ७-
 “पन्था मनु प्र विद्वान् पिठ्याणं द्युमदन्ने समिधानो वि भाहि”
 हे ‘अन्ने !’ ‘पिठ्याणं विद्वान्’ त्वं ‘समिधानः’ सन् ‘द्युमत्’
 यथा स्यात् तथा ‘प्रविभाहि’ इति तत्सङ्केपार्थः । एतेनाग्निशिखानां
 पिठ्यानगामित्वम्, तदनु अनुष्ठितयागानां त्यक्तपार्थिवदेहा-
 नाच्चेति ध्वनितम् ॥

श्रुतं हि तैत्तिरीयब्राह्मणे — “एकं वा एतद् देवाना महः
 यत् संवत्सरः”—इति (३. ८. २२. २.) । अध्येतभूलकं स्यादे-
 तन्ननुवचनम् (१. ६७.)—

“देवे रात्रग्रहणी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्”—इति ।

तदेवमादिवचनानि तूपपद्यन्ते सुमेरावेवेत्यतः स एव देवलोको
 मन्तव्यः । अत एव महाभारतीयवनपर्वणि—

“उद्दीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति वीर्यवान् ।

महामेरुर्महाभागः शिवो ब्रह्मविदां गतिः”

—इत्यादिकथा च वर्णिता (१६३अ० १२श्लो०) ।

तानीमान्येव वचनान्यवलम्ब्य प्रथमं सुमेरोर्देवनिलयत्वं सर्वसम्मत
 मिति प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन, ततस्तर्षार्यपिठ्यपुरुषाणां त्रास
 आसीदित्यत एव देवनिलयत्वेन स मेरुर्वर्णित इति सिद्धान्तितं
 निराबाध मिवेति ।

अहो वत ! तस्यैष सिद्धान्तोऽपि दरिद्राणां मनोरथ
 इवैव प्रतिभात्यस्माकम् । न हि श्रुत्युक्तस्य देवाना मित्यस्य
 सुमेरुवासिना मित्यर्थावगतौ किञ्चिन्मान मस्ति ; अस्ति च
 ततोऽन्यत्र । मनुसंहितायान्तु अस्मात्संवत्सरकालमितं भवति देवाना

महरित्युक्त्वा मिति तु सत्यम्, परं न तत्र सुमेरोगन्धोऽ
 ध्वस्तीत्यपि नासत्यम् । एवं महाभारतादौ सुमेरुवासिनां देवत्वं
 वर्णितं मिति च सत्यम्, पर मिहापि न तेषां देवानां मासर्च-
 यनवत्परमानान्यभिहितानीत्यपि नासत्यम् । ज्ञातव्यानि तु सुमेरु-
 प्रदेशीयदेवशब्दवाच्यानां तानि च भवन्ति कथञ्चूतानि ?
 आयुःपरिमाणञ्च तेषां तदब्दमानतो भवति कीदृश मित्यपि ज्ञेय
 मेव । अध्येवं “शतायुर्वै पुरुषः”—इत्यादिश्रुतिसिद्धं शतायुर्द्वं
 तत्रप्रदेशवासिनां तद्देशीयाब्दमानेनैव भवति चेत् कथं न तत्र
 श्रुतिविरोधः सम्पद्यते ? वेदेषु हि यच्छ्रूयते मानवानां पूर्णायुः
 शतवर्षाणीति तन्नून मस्मद्देशीयाहोरात्रमानत एवेति सर्व
 मेवैतच्चिन्त्य मेव । किञ्च यथा सुमेरुप्रदेशेषु “देवे रात्रग्रहनी
 वर्षम्”—इति मनुवचन सुपपद्यते, तथैव कुमेरावपि किं नोपपद्यते
 इत्यपि विचार्यम् । विचारितेषु चैतेषु सुमेरोराश्रयार्थावासत्वनिर्णयाय
 तेन प्रदर्शितं प्रमाणपारायणं कुतो न जलमध्यगतस्रवणस्रोतदवद्
 विलीयेतेत्यपि ध्येयम् ।

महाभारतादौ यद् वर्णितं सुमेरोर्देवलोकत्वम्, तत्स्वापेक्षिक
 मिति चेह वर्णयिष्याम एवाष्टमे । वस्तुतो यथेह सौरजगति
 भूलोकान्तरिक्षलोकद्युलोकविभागास्तथैवास्मच्छरीरंष्वपि मन्यन्त
 एव शरीरविङ्गिरस्मद्देशीयैः । एव मग्निवायुसूर्यज्योतिषां प्रधानतो
 भूरादौनि स्थानानीति स्त्रीकारकारिणोऽपि वय मिहैकत्र मुख्येव
 किं तेषां विद्यमानतां न स्त्रीकुर्महे ? भुवि तेषा मस्त्वत्त्वस्य कथा तु
 दुरे आस्ताम्, भीमपदायंष्वस्मच्छरीरादिषु च सर्वत्रैव तेषां त्रयाणा
 मेव देवानां सप्ता स्त्रीकुर्महे एव । तदेवं यथास्य सौरजगत
 ऊर्ध्वभागे स्वर्गस्थितिः स्त्रीक्रियते, तथैवास्यां पृथिव्या मपि

वङ्गादिदेशत ऊर्ध्वस्थाः काश्मीरादयो वङ्गादिदेशीयानां स्वर्गाः, तत ऊर्ध्वस्थाः कैलास-गन्धमादन-रावणकद-मानससरोवरादयः काश्मी-रीयादीना मपि स्वर्गाः, ततोऽपि ऊर्ध्वस्थाः सुवीर्यादिप्रदेशाः शान्त-पिटवर्गादयश्च रावणकदादिवासिना मपि स्वर्गाः, तेभ्योऽप्यूर्ध्वतनः सुमेरुप्रदेशस्तु सर्वभूवासिनां स्वर्ग एवेत्यत्र कः संशयः । अपि हि पृथिव्या उत्तरकेन्द्रस्योपरिभागे ध्रुवस्य संस्थानदर्शनात् तत्केन्द्र-भागस्योर्ध्वत्वम्, तत एव तस्योत्तर इति व्यपदेशश्चेति सिद्धान्तः सर्ववैदिकसम्मतः । अत एव महाभारते उदीच्यां देवनिलयो वर्णितः, अपाच्यां यमनिलयश्च, एव मन्यवान्यत्र च । तदित्यं सुमेरुप्रदेशस्य तस्य स्वीकृतेऽप्यापि चिकदेवनिकेतनत्वे न सिध्यति तत्राचार्यावास इति ध्रुवम् ॥

यदपि स्वमतपोषिकेत्युद्धृता मत्कृता सामटीप्यन्येका तेना-युषता, तदपि तथैव । पश्यतु तावत्,—अस्ति सामोत्तरा-मन्त्रः “समानो अध्वा स्वस्त्रोः”—इति (सा० स० ८. ३. १४. ३.), श्रुतञ्चात्र ‘सुमेके’—इति पदम्; विवरणकृन्नाधवाचार्येण तद्व्याख्या-यां ‘संवत्सरे दक्षिणायने रात्रेर्वे हृदिः, उत्तरायणे त्वङ्गः’—इत्य-लेखि, मयैषैव पङ्क्तिस्तत्र स्वकीयटीप्यन्यां प्रकाशिता । सुमेरु-प्रदेशवासिना मेव दक्षिणायने प्रसरति रात्रिः, उत्तरायणे च तस्या दिन मिति तद्वर्णनपरैर्धैषा ऋगित्याह स श्रीमान् वालगङ्गाधरः । तत्स्यतस्त्वेतदार्यावर्त्तीययोरेवाहोरात्रमानयोर्वर्द्धनकालप्रकाशने एव तस्याः पङ्क्तेस्तात्यर्थम् ; दक्षिणायने हि वर्द्धत एवेह रात्रिमानम्, तद्योत्तरायणे च दिवामान मिति । क्रिञ्चात्रैव मन्वे यच्छ्रूयते ‘समानो अध्वा स्वस्त्रोः’—इति, भगिनीरूपयोः रात्रुषसोः सञ्चर-मार्गं एक एव, येमाकाशमार्गेषोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपीति

तदथः । तदेव मिदं स्वप्नदृष्टान्युतपूर्वरत्नोद्धरणाय वेदावेस्तादि-
जलधिप्लवमानस्याश्रयहीनस्य तस्य कुशकाशवलम्बनं सर्वथा
निरर्थकं भवेति किमु तत्रास्ति शोच्य मिति दिक् ॥

अथैवम् “अनु प्रत्नस्थीकसो हुवे (१. ३०. ८.)”—इत्यादि-
श्रुतिगम्य भार्याणां प्रत्नीकस्त्वं कतमस्य प्रदेशस्य स्यान्मन्व्य मिति
चेत्, अत्रोत्तरन्तु “स चार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिण-
भागे सुवास्तुप्रदेशे एवासीत्”—इत्यादिनोक्तं मिवैव द्रष्टव्यम् (२२ पृ०
१८५०) । अपि “अनु प्रत्नस्थीकसो हुवे”—इत्युक्त्यवगममात्रेण किं
सर्वेषां भिवार्याणां मादिवासोऽन्यत्र क्वचिदासीदित्यनुमानं स्यात्
सङ्गतम्, किं सु स्यात् तन्मन्वद्रष्टुरेवेति च विवेच्यम् । अस्मा-
भिस्तूक्तं पुरस्तात् ‘जङ्गवप्रदेशस्य पुराणीकस्वान्मानमिदं व्यक्तिगतं
न तु सार्वजनीन मिति च वेदितव्य मिति (२५ पृ० २३५०) ।
तथा चास्य मन्वस्य द्रष्टुः शुनःशेषस्येव पूर्वावास आसीद् जाङ्गव्या
मूले जङ्गनाञ्चाधिपत्ये (ऐ० ब्रा० ७. ३. ६.) जङ्गमुन्याश्रम-
कान्तारे ; तत एव हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः तं क्रीत्वा सारस्वतप्रदेश
मानीतवान् । तन्नाख्यानं मैतरेयके ७. ३. १—६ श्रुतम् ।
जङ्गोस्तदाश्रमारण्यं त्वद्यापि जाङ्गवप्रदेश इति गङ्गाप्रभवे हिम-
पत्पृष्ठे प्रसिद्धम् । तत एव जाङ्गवप्रदेशात् गङ्गायाः प्रकाशदर्श-
नाद् गङ्गायाद्यापरं नाम जाङ्गवीति । तदित्यम् “अनु
प्रत्नस्थीकसो हुवे”—इति श्रुतिः सिद्धान्तपक्षेऽपि सुसङ्गच्छत एव ।

अपिवा हिमवत्पृष्ठस्थीकोनामनदीतीरभूमय एव प्रत्नीकसः ;
तत्र चासीत् केषाञ्चिदार्याणां पुरा वास इत्यपि सुवच मिति ॥

इदानीं सैषार्यावर्त्तभूमिः पश्चिमत उत्तरतश्च क्रमात् सङ्घुचिता
दक्षिणस्याम्नायः . पूर्ववदेव, पूर्वस्यान्तु बहुवृद्धिज्ञतेत्युक्तल-राङ्-

गौड-वङ्ग-नरक-प्रदेशा अप्यध्यार्यावर्त्तान्तर्गताः पुण्यभूमय एव
गण्यन्ते ; अतोऽत्रत्ववाङ्गाद्याद्या यूरोपादीनां स्वेच्छदेशत्वं मत्त्वा
तत्र गन्तुं न हृदयेनोत्सहन्ते ! कालो हि बलवत्तर इति ॥

अथाद्य प्रसङ्गत इदं मध्यत्र वक्तव्यं मस्ति,— वैदिककाल-
विदितार्यावर्त्तीयार्यानार्थमात्राणां शिक्षणाद्याभ्युदयिकार्थं मेवैषा
त्रयी विद्या प्रादुर्भूता, न त्वन्वदेशीयानाम् ; अत्रैतद्देशीयनगनगर-
नदीग्रामसीममात्राणां वर्णनश्रुतेः । यदि हि सर्वदेशीयमानवानां
हितायैवैषोपदिष्टा स्यात् , तर्हि नूनं मिह सर्वदेशीयभूधरादीनां
मप्युल्लेखो दृश्येतेति । किञ्च यदि पार्थिवसर्वदेशायैवैषेति स्यान्नन्त-
व्या, तर्हि मङ्गलादिसर्वग्रहोपग्रहस्थितजीवाद्यर्थताप्यस्याः किं न
मन्तव्या ? अपि नाम, यथास्य सौरजगतो हितार्थताऽस्यास्त्रयी-
विद्यायाः , किञ्च तथा ऽपरेषा मपि अनन्तसौरजगता मिति
च भवेद् ध्येयम् । अत इदं पुनर्ब्रूमः— वैदिककालिका-
र्यावर्त्तप्रभववंशीया आर्या आपन्नार्यभावाच्च येऽस्मिन्नार्यावर्त्ते वा
दाक्षिणात्ये वान्यत्रान्यत्र वा यत्र कुत्रचिदासते , तेषां मेव सर्वेषां
मैहिकामुष्मिकाभ्युदयायैवैषा त्रयी विद्या, नान्यार्थेति । सूचित-
श्चैतदिह (१७ पृ० १७पं०) पुरस्तादपीति सङ्क्षेपः ॥

अथ प्रकृतं मनुसरामः । एतस्मिन्नेवार्यावर्त्तेऽश्नैतरेयस्यास्मीद्
वास इति स्वीकृतेऽपि, तदानीन्तनार्यावर्त्तस्वरूपेऽभिज्ञानेऽपि, कतम-
स्मिन् प्रदेशे स उवासेति निर्णयोऽसम्भव इव प्रतिभात्यस्माकम् ;
वक्ष्यमाणप्रकारेणास्य पाणिन्यास्कादिभ्योऽतिप्राचीनत्वनिर्णयात् ।
एव मपि तत्र कृतेऽतियत्नेऽवगम्यते स्यादैरावतीतटसन्निहिते क्षचित्
प्रदेशे इति । श्रुतं ह्यत्रैकत्र ऐरावतीपारदृष्टान्तः— “यथा सैरावतीं
नावं पारकामाः समारोहेयुः”—इति (६, ४, ५,) । इह ‘सा’ इति

हेतीयैर्ब्रह्मचरस्य सौ रूपम्, ता मित्यर्थः । सायणेन तु सैरावती
 भ्रमेकं पदं नाव मित्यस्य विशेषणं कृतम्, समुद्र मित्यध्याहृतश्च ।
 तत्र रोचतेऽस्मभ्यम् ; अकृतेऽध्याहारेऽपि सम्पन्नेऽर्थेऽध्याहारस्या-
 तीचिन्त्यात्, समुद्रस्यैवं सर्वदेव नावा तरणं सर्वदेशीयानां सर्वेषा
 प्रनुपलम्भाद् दृष्टान्तयोग्यत्वाभावाच्चेति । सैषा नदी संहिताकाले
 परुष्णोति प्रसिद्धासीत्, तदुक्तं निरुक्तकारेण “इमं मे गङ्गे”-इति
 मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे “इरावतीं परुष्णीत्याहुः”-इति (८. ३.
 ५.) । तदेव मत्रैवार्यावत्ते इरावत्या नद्याः सन्निधौ कस्मिंश्चि-
 ज्जनपदे स विरराज महिदास ऐतरेय इति सिद्धम् ॥

(४)

अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्येति विचार्यम् । श्रूयते हि ऋक्संहि-
 तायां चतुर्दशसं सूक्तं मिदम्— “प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामः”-इति
 (१०. ८४. १—१४.) । तदिदं सर्वचरुनामजनपदे अर्बुदनामर्षिणा
 दृष्टम् । तदाहैतरेयः— “दिवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुः, ते ह
 पाभ्यान् नापजङ्घिरे । तान् होवाचारुबुदः काद्रवेयः सर्पऋषि-
 मन्त्रकृत”-इति (६. १. १.) । तस्मिन् सर्वचरौ अर्बुदोदासर्पणी,
 नामैका प्रपदासीत् । प्रपद् = जलप्रपातो निर्भरो वा । ऐतरेय-
 कालोऽपि सा प्रपदासीत् प्रसिद्धा । तदुक्तं तदुत्तरम्— “तद्वाप्येत-
 र्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति”-इति । सैषा प्रपत् यास्त्वकालात्
 पुरैवाभवद् विलुप्तेति गम्यते, अन्यथा तदानीन्तनं तन्नाम निरुच्येतैव
 तेन, यथा विपाशः । तथाहि— “आर्जोकीये शृणोह्या सुषोमया”

—इति (ऋ० सं० १०. ७५. ६.) ऋगंशव्याख्यावसरे निरुक्तं तेन—
 “आर्जीकीयां विपाडित्वाहुः ०—० पूर्वं मासीदुरुञ्जिरा”—इति
 (निरु० ८. ३. ५.) । तदेवम्, यास्कसमये या नदी विपाडिति
 प्रसिद्धा, सैवासीत् तन्मन्त्रकाले आर्जीकीया, ततः पुरा उरु-
 ञ्जिरेति च व्यक्तम् । एव मेकस्या एव नद्याः कालभेदात् त्रिधा
 प्रसिद्धिर्दृशिता ; नात्र तथा अर्बुदोदासर्पण्यास्तात्कालिकं नामा-
 दिकं किमप्युक्तम् ; इतोऽवगम्यते ततः पुरैव सा विलुप्ता, विभिन्न-
 नामहेतुतोऽपरिचेया वाभूदिति । तथा चाय मैतरेयो निरुक्त-
 क्ततोऽस्माद् यास्तात् पूर्वतनः । उपलभ्यते चेत ऐतरेयतोऽपि
 बहूनि वचनान्युद्धृतानि यास्केनेति । तद्यथा— “यस्यै देवतायै
 हविर्गृहीतं स्यात् तं मनसा ध्यायेत् वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञा-
 यते”—इति निरु० ८. ३. ७ ; एतत्त्वाम्नात मैतरेये ३. १. ८ ।

भगवता पाणिनिमुनिना यज्ञाय मितराशब्दः शुभ्रादिगणे
 पठितः (४. १. ११३.), यतः सम्पद्यते इतराया अपत्यं पुमानैतरेद्य
 इति ; गणकारश्च पाणिनिरेवेति ध्वनितं पूर्वापरारवरेतिसूत्रभाष्ये ;
 अतोऽवगम्यते अय मैतरेयः पाणिनितोऽपि पूर्वतन इति ।
 अपि नडादिगणे (पा० सू० ३. १. ८८.) आश्वलायनशब्द-
 मूलस्य अश्वलशब्दस्य पाठाच्चावगम्यते तदेव ; आश्वलायनाच्चायं
 पूर्वतनइतिसिद्धान्तात् । सूत्रितश्चैतत् “छन्दोगीकथिकयाज्ञिक-
 बह्वचनटाञ् अः”—इति (पा० ४. ३. १३८.) । अनेनैव
 सूत्रेण छन्दोगानां धर्मं आम्नायो वेत्यर्थं सिध्यति छान्दोग्य मिति
 पदम् ; तथा च छान्दोग्यात् परभवत्वं पाणिनेर्नूनं मन्तव्यम्,
 श्रूयते च तत्र छान्दोग्ये “तद्विद्वानाह महीदास ऐतरेयः”—इति
 (५. १६. ७.) । इतोऽप्यसन्दिग्ध मस्य पाणिनिपूर्वजत्वम् ।

कल्पकदाश्वलायनोऽपि नून मितष्मादेतरेयात् परतनः ; तत्र षडुत्र ऐतरेयनामस्मृतेः । तद्यथा — “अन्तरेण हविषी विष्णु मुपांश्चैतरेयिषः”-इति आश्व० श्रौ० सू० १. ३. १२. पुनः ३. ६. ३, १०. १. १३ इत्यादीनि च ।

पञ्चशाकलशाखाप्रवक्तृभ्यः शिशिराद्याश्वलायनान्तेभ्यः पञ्चभ्य-
श्चाय मैतरेयः पूर्वतनः ; इहोद्धृतमन्त्राणां तत्रादर्शनात् । तद्विद
मनुपदं प्रतिपादयिष्यामः शाखाविचारप्रसङ्गे ।

एतेन यत् सिद्धान्तितं केनचित् पाश्चात्येन विदुषा—“इहैतरेये
‘पारिच्छितस्य जनमेजयस्य’-इति-(७. ५. १.)-श्रवणात् स्यादय
मैतरेयो जनमेजयाश्च राज्ञः परभवः”-इति, तन्नून मपास्तम् ।
वस्तुत एतन्नामश्रुतित एव अर्जुनपौत्रस्य परिच्छिन्नाम बभूव, बभूव
च तथा तत्पुत्रनाम जनमेजय इत्येव स्यात् सर्वसाममञ्जस्य मिति ।

अथ यदत्र श्रूयते (३. ४. ५.)—

“तदेषाभियज्ञगाथा गीयते—

यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम् ।

अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति” .
-इति । तदेतेनास्य शाकलाचार्यात् परभवत्वं स्पष्टम् । एष
च शाकलः शकलस्थानन्तरापत्यं नूनम् ; गोत्रे तु “गर्मा-
दिभ्यो यष् (पा० ४. १. १०५)”-इत्येतेनैव भाव्यम्, तथाच
सम्पद्यते शकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् शाकल्य इति । मुद्रिते
ऐतरेयारण्यकभाष्ये (३. २. १.) यद् दृश्यते ‘शकलस्य पुत्रः
शाकल्यः’-इति, तस्यात् गोत्रविवक्षयैव ; अनन्तरापत्यविवक्षया
यज्योऽप्रहृतेः । अपि वा मुद्राशोधकप्रमादत एव तत्र तथा पाठः
सम्पद्यः ; ‘शकलस्य पीतः’-इति, ‘शाकलस्य पुत्रः’-इति, ‘शाक-

लस्य गोत्रः'-इति वा स्यात् तत्रत्यपाठो विशुद्धः । ये तु शाकल्य-
शिष्याः शिशिरादयः, ते चासन् शाकला एवोच्यमानाः ; छात्रेऽपि
विवक्षिते "गोत्रे लुगचि"-इति (पा० ४. १. ८८.) गोत्रप्रत्ययस्य
यञो लुग्विधानाद् । परं नात्र यज्ञगाथायां तेषा मन्यतमस्य
नामग्रहणं सम्भाव्यते ; कथं हि स्यादैतरेयतोऽतिप्राचीनगाथायाम्
ऐतरेयोत्तरभवस्य शाकलस्य नामश्रवण मिति । तेषा मैतरेयपर-
भवत्वं त्विहैवोपरिष्ठादुपपादयिष्यामः ।

"अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्"-इति (४. १. १६२.) पाणि-
न्युपदेशात् शकलस्य गोत्रापत्यत्वं तु शकलपौत्रस्य, शकलप्रपौत्रस्य,
शकलाच्छततमाधिकपुरुषस्य च स्त्रीकार्यं मेव ; तदेवं शकलगोत्र
इति विवक्षिताः सर्व एव पुरुषाः शाकल्य इत्याख्याता भवन्ति ।
अत एव बहुकृप्रातिशाख्ये 'शाकल्यस्य'-इत्येतन्मात्रोक्तितः प्रसि-
द्धस्य पदकारस्यैव शाकल्यस्य बोधः स्यादिति क्वचित् 'स्थविरस्य
शाकल्यस्य'-इत्युक्तम् (१अ० २प० ८व०), क्वचित् (१. ४. १.)
'शाकल्यपितुः'-इत्युक्तम् , क्वचिन्निर्विशेषणञ्च 'व्याङ्गिशाकल्य-
गार्ग्याः'-इति (३. १. ३.) । तदत्र व्याङ्गिशाकल्यगार्ग्या इत्य-
त्रातिप्रसिद्धस्य पदकारस्य शाकल्यस्य ग्रहणं भवति, शाकल्यपिते-
त्युक्त्या चास्यैव ग्रहण मित्यते, स्थविरविशेषणविशिष्टसु ततोऽपि
प्राचीनः कश्चिद् बुध्यते । एवं यत् श्रूयते अतपथब्राह्मणे—“अथ
हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याञ्जवल्केरति"-इत्यादि
(१४. ६. ८. १.), सोऽयं याञ्जवल्करसमसामयिकः शाकल्योऽप्य
एव । अथप्रचलितायाः शाकलान्वतमाया आश्वलायन्याः शाखायाः
प्रवक्तुराश्वलायनस्याचार्यस्याभूवदपरः शाकल्यः । त इमे सर्व एव
शाकल्याः प्रदर्शितवाचाणां शाकल्यात् परतनाः प्रतीयन्ते ।

तत्र स्थविरात् शाकल्यात्, विशेषणशून्यात् शाकल्याच्च नूनं मयं परभवः ; एतदारण्यके तदुभयोरेव नामश्रवणात् । तथाहि— “अथ शाकल्यस्य”-इत्यादि ३आ० १अ० २ख०, ततः “प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यः ३आ० २अ० १ख०”-इति । किञ्चात्रैवारण्यके (३. १. ३.) श्रूयते—“पृथिव्यायतनं निर्भुजम्, दिव्यायतनं प्रदक्षम्, अन्तरिक्षायतनं मुभय मन्तरेण”-इति, ततस्तन्निर्भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुतं मिदम्—“यद्दि सन्धिं विवर्त्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपम्; अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रदक्षस्य ; अथ उ एवोभय मन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति”-इति । “निर्भुज-शब्दः संहितावाची, प्रदक्षशब्दः पदवाची, उभयमन्तरेणेत्यनेन क्रमो विवक्ष्यते”-इति चाह तद्वाक्ये सायणः । तदेवं पदपाठप्रादुर्भावात् क्रमपाठप्रादुर्भावाच्च परतनोऽयं मत्र कोऽस्ति संशयः । पदकारस्त्वेकः शाकल्य एव । तथाहि “वने न वायो”-इति निगमव्याख्यानावसरे निर्णीतं मिदं भगवता यास्केन—“वेति च य इति च चकार शाकल्यः”-इत्यादि (६. ५. ५.) । क्रमप्रवक्ता त्वभवद् ‘वाभ्रव्यः’ । तथाहि बहुक्प्रतिशाख्यम्—“इति प्रवाभ्रव्य उवाच च क्रमम्”-इति (२अ० ५प० ६व० २ज्ञो०) ।

• तदित्य मेष महिदास ऐतरेयोऽथ्यप्रचलितशाखाप्रवक्तुः शाकलाश्वलायनस्याचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात् परतनः; अपीह (७. २. ११.) यदिदं श्रूयते—“पूर्वो पौर्णमासी मुपवसेदिति पैथ्य मुत्तरा मिति कौषीतकम्”-इति, तदाभ्यां पेङ्गकौषीतकाभ्यां मपि परभव इति च सिद्धम् ॥

(५)

अथेदानीं विचार्य मस्ति, कीदृशान्यासन् तदानीन्तनाचार-
व्यवहारविज्ञानानीति । तत्र प्रथमं तावत् तेषा माचारानालोच-
यितुं प्रवृत्ता वयं बहूना माचारपार्थक्यानां मूलं जातिपार्थक्यं सुपल-
भामहे, अतस्तज्जातिपार्थक्यं मेव प्रथमं समासतो वर्णयामः—

यथा गोत्वोद्भूत्वमनुष्यत्वादयो जातयो निसर्गजा इति आकृति-
ग्रहणा भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामा-
जिकानाम् ऐहिकाभ्युदयिककार्यव्यवहारसौकर्याध्यात्म्याद्युन्नति-
सिद्धार्थाः पूर्वं गुणकर्मानुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः । तदे-
तदिहापि श्रुतम्— “देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पय-
माना अनु मनुष्यविशः कल्पन्त इति”—इत्यादि १. २. ३. । तथा
चाध्ययन मध्यापनं यजनं शंसनं स्तवन मुहानं ब्रह्मर्ष्यं मन्त्रणादान
सुपदेशदानादिकञ्चेति मुख्यानि मुखकर्माणि च येषां समाजेषू-
पलभ्यन्ते, तेषा मेव ब्राह्मणजातिः कल्पिता । क्षत्रियादीना
मध्येवं बलादिप्रकाशकबाह्यादिभिरीपस्यं तत्तज्जातिकल्पनावीजम् ।
तदेव श्रुतं ऋक्मंहितायाम् १०. ८०. १२—

“ब्राह्मणोऽस्य मुखं मासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद् वैश्वः पद्भ्यां शूद्रो अजायत”—इति ।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागाः अत्रिभिर्विभागा एव गम्यन्ते । अत
एव देवतिर्यङ्मुक्तिश्चन्द्रःस्तोममन्त्राणा मपि सर्वेषां जाति-
विभागाः समाख्याताः । तद्यथा देवानाम्—

“ब्रह्म वै देवानां ब्रह्मस्यतिः”—इति तै० सं० २. २. ८. १ ।

एवमादिषु ब्रह्मशब्दार्थो ब्राह्मणः ; तथाहि—

“ब्रह्म हि ब्राह्मणः”—इति च श० ब्रा० ५. १. १. ११ ।

“अग्ने ! महात् असि ब्राह्मण ! भारत !”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ३ ।

अन्यत्रान्यत्र च—“ब्रह्म ह्यग्निः”—इति श० ब्रा० १. ५. १. ११ ।

“ब्रह्म वै ब्रह्मस्यतिः”—इति श० ब्रा० ३. ६. १. ११ ।

“तच्छ्रेयोरूप मत्यसृजत क्षत्रं, यान्येतानि देवता क्षत्राणि ; इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो सृत्पुत्रीशान इति०—० स विश्व मसृजत, यान्येतानि देवजातानि गणश्च आख्यायन्ते ; वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति०—० स शीघ्रं वर्णं मसृजत पूषणम्”—इति श० ब्रा० १४. ४. २. २३, २४, २५ ।

तिरश्चां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वा अजः”, “क्षत्रं वा अश्वः”, “वैश्वश्च शूद्रश्चानु रासभः”

—इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२—१५ ।

उद्भिदां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै पलाशः”—इति श० ब्रा० १. १. १. ४ ।

“क्षत्रं वा एतदोषधीनां यद् दुर्वा ; क्षत्रं राजन्यः” ऐ० ८. २. ४ ।

स्तोममन्त्राणां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिहत्, क्षत्रं पञ्चदशः, ०—०

विश्वः सप्तदशः, शीघ्रो वर्णं एकविंशः”—इति ऐ० ८. १. ४ ।

त्रिहत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाः सामवेदीयस्तोममन्त्राः ।

छन्दसां जातिविभागो यथा—

“गायत्र्यच्छन्दसा (ब्राह्मणः)”, “त्रिष्टुभ्यच्छन्दसा (क्षत्रियः)”

—इत्यादियन्यो द्रष्टव्यः ऐ० ७. ४. ५, ६ ।

तेत्तिरीयसंहितायास्त्वेकत्रैव स्तोमदेवताच्छन्दस्याममनुष्य-
पशूनां श्रेणीविभाग आन्वातो द्रष्टव्यः (७. १. ६-८.) । तथाच
त्रिहत्स्तोम-अग्निदेव-गायत्रीच्छन्दो-रथन्तरसाम-ब्राह्मणमनुष्य-ह्यग-

पशूनां मुख्यत्वेनैकश्रेणीत्वम् , पञ्चदशस्तोम-इन्द्रदेव-त्रिष्टुप्कन्दो-
 हृहृत्साम-राजन्यमनुष्य-मेषपशूनां बलवत्त्वेनैकश्रेणीत्वम् , समदश-
 स्तोम-विश्वदेवदेव-जगतीच्छन्दो-वैरूपसाम-वैश्वमनुष्य-गोपशूनां बहु-
 त्वेनान्नसाधकत्वेन चैकश्रेणीत्वम् , एकविंशस्तोम-अनुष्टुप्कन्दो
 वैराजसाम-शूद्रमनुष्य-वाजिपशूनां पादोपजीवित्वेनैकश्रेणीत्वञ्चेति
 सुव्यक्तम् । एषु च स्तोमच्छन्दस्साम्नां पादोपजीवित्वं त्वच्चरसङ्ख्या-
 नुगतत्वाद् बोध्य मिति ।

तदेवं यद्यपि गुणकर्मानुसारतो ब्राह्मणाद्या जातयः कल्पिता
 इति स्पष्टम् , तथापि पशूद्भिर्जमनुष्येषु सम्प्रति ता जन्मानु-
 सारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति । यथा मिष्टान्नवीजतो मिष्टा-
 न्नाणा मेव फलनं प्रायो नैसर्गिकम् , तथैव ब्राह्मणशीर्ष्यादि-
 जातानां ब्राह्मणादित्व मवश्यम्भावीत्येव तत्र हेतुः । एव मपि यथा
 क्षेत्रादिदोषतो वसुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते , तथैव ब्राह्मणाद्यौ-
 रसजाता अप्यब्राह्मणादयो भवन्तीत्यपि नादृष्टचरम् । अत एव
 “जातो नार्या मनार्यायाम्”-इत्याद्यपि स्मृतं मन्वादिभिः , इह
 चोद्धृतं तत् पुरस्तात् (१७ पृ० ८ पं०) ।

अथ तेषां ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां स्वभावादय इहैतरेये यथा
 वर्णितस्ते चेह क्रमात् प्रदर्शयन्ते । तत्र स्वभावाः—

ब्राह्मणानाम्— आदायित्वम् , आपायित्वम् , अवसायित्वम् ,
 यथाकामप्रयाप्यत्वञ्चेति चत्वारो धर्मा विशिष्यतो लक्षिताः ।
 ‘आदायी’ आदानं ग्रहणम् , प्रतिग्रहादिना जीविकादीना मादान-
 कारी । ‘आपायी’ अपायस्व्यागः , दानादिना धनादीनां त्याग-
 कारी । ‘अवभायी’ अवसायः सिद्धान्तः , विद्याबलेन सर्वतत्त्वानां
 निश्चयकारी । ‘यथाकामप्रयाप्यः’ प्रयाणं युवाय प्रस्थानम् , तत्र

राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेर्यः 'प्रयाप्यः', काम मग्नतिक्रम्य यथाकामम्, स्वकामनानुरूप मिति यावत् ; तदेवं राज्यरक्षणा-
द्यर्थं युद्धाय प्रयाण मिच्छेत् राज्ञा प्रेषणीयो 'यथाकामप्रयाप्यः' ।
तदेतदिह ७. ५. ३ द्रष्टव्यम् । क्षत्रियाणान्तु— बलप्रतिष्ठा, आश्रित-
रक्षणम्, सर्वोपकारित्वम्, तेजस्वित्वम्, यशस्वित्वञ्चासीद्
वर्षनीयम् । वैश्यानां खलु— अन्यस्य बलिक्तत्वम्, अन्यस्य
आद्यत्वम्, यथाकामजेयत्वञ्चेति त्रीणि लिङ्गानि । शूद्राणां
हि— अन्यस्य प्रेषत्वम्, कामोत्थाप्यत्वम्, यथाकामवध्यत्वञ्चेति
च वर्णितं तत्रैव (७. ५. ५, ६.) । अथ भक्ष्याः—

ब्राह्मणानां बलकरो भक्ष्यः सोमो निर्णीतः, क्षत्रियाणां
न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्यप्लक्षफलानि बलहेतुभक्ष्याणि निर्णीतानि, तथा
वैश्यानां दध्नेवैकं बलकरं भक्ष्यं सूचितम्, शूद्राणां त्वाप एव
भक्षिताः सम्यग् बलकरा भवन्तीति च तत्र ७. ५. ३—६ ।
अपर मपि—“एता वै प्रजा हुतादा यद् ब्राह्मणा अथैता अहु-
तादा यद्वाजन्वो वैश्यः शूद्र इति”—इति ७. ४. १ । अथायुधानि—

“एतानि वै ब्राह्मणस्यायुधानि यद्यज्ञायुधानि ; अथैतानि
क्षत्रस्यायुधानि— यदश्वो रथः कवच इषु धन्व”—इति च तत्रैव ।
अपि च यज्ञायुधान्यन्यत्र परिगणितानि—“स्फुरश्च कपालानि
च, अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च, कृष्णाजिनं च, शम्या च, उल्लूखलं
च मुशलं च, दृषद्वोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि”—इति तै०
सं० १. ६. ८. २, ३ । तदानीं मासीदपि क्षत्रियतोऽपि भूयस्त्वं
ब्राह्मणानाम् । तद्यथा—“भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति”
—इति ७. ३. ३. ।

शूद्राणां ब्राह्मणप्रज्ञानुपवेशनमप्यासीद्दोषावहम् । तथाहि

“दास्याः पुत्रः कितवो ऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षितेति”
 —इत्यादि (२. ३. १.) समालोच्यम् । यज्ञकार्येषु गोदोहना-
 दिषुपि तेषां निषिद्धोऽधिकारः, तथा च तैत्तिरीयकम्— “शूद्र
 एव न दुह्यात्, असतो वा एष सम्भूतो यच्छूद्रः । अहविरेव
 तदित्याहुयच्छूद्रो दोग्धीति”—इति (ब्रा० १. २. ३.) । अत एव
 तेषां मयज्ञियत्वम् । यज्ञे दीक्षितस्य देवभाव मापन्नस्य यज्ञ-
 मानस्य तैश्चायज्ञियैः सह वाक्यालापोऽपि निषिद्धः शतपथार्थै—
 “स वै न सर्वेषु संवदेत ; देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते
 स देवताना मेको भवति ; न वै देवाः सर्वेषु संवदन्ते,—
 ब्राह्मणेन वैव, राजन्येन वा, वेश्येन वा (संवदन्ते) ; ते हि
 यज्ञियाः”—इत्यादिना (३. १. १. १०.) । मूर्खाणां सामीप्यमप्या
 सौप्तदानीं क्लेशायेत्यास्नातम्— “तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त
 मनुष्यगन्धात्”—इति ३. ३. ६. । अत्र देवा इति सत्यवादित्वा-
 दिनासदेवत्वानां विदुषा मार्याणां ग्रहण मिष्टम्, मनुष्यशब्देन
 चानृतभाषणादिमनुष्यधमेवतां मूर्खाणां शूद्राणां मित्येव । तदिदं
 शूद्राणां मयज्ञियत्वम्, मूर्खाणां सामीप्यायोग्यत्वञ्चातिमूर्खत्वक-
 ष्वरत्वकृदाचारत्वकृदाकारत्वादिनिवन्धन मेव ; नान्यथा तान् प्रति
 कृत-दुर्व्यवहारस्य प्रायश्चित्तशासनं विहितं श्रूयेत । तच्च अत्र
 य० वा० सं० २०. १७. १—

यच्छूद्रे यदधे यदेनश्चक्रमा वयं

यदेकस्याधिधर्मिणि तस्यावयजन मसि”—इति ।

शूद्राणां सुवत्यर्थं यथायोग्यज्ञानोपदेशविधिसु विहितः संहिता-
 याम्, प्रदर्शितश्चेह पुरस्तात् (१७ पृ०)—

“यथेमां वाचं कल्पाणी मावदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजान्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय’-इति ।
चतुर्णां मेव वर्णानां हितप्रार्थने साम्यञ्च श्रुतं बहुत्र । तद्यथा
तत्रैव षजुस्मंहितायाम् १८. ४८. १—

“रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु, रुचं राजसु नस्कृधि ।
रुचं विश्वेषु शूद्रेषु, मयि धेहि रुचारुचम्”-इति ।

आथर्वणिका अप्यामनन्त्येव मेव १८. ७. ८—

“प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, उत शूद्र उताव्ये”-इति ।

चतुर्णां वर्णानां माह्वानप्रयोगपार्थक्यं मपि श्रुतं मन्यत्र—

“तानि वा एतानि चत्वारि वाचः,— एहीति ब्राह्मणस्य,
आगच्छाद्रवेति वैश्वस्य राजन्यबन्धोश्च, आधावेति शूद्रस्य”-इति
श० ब्रा० १. १. ४. १२ ।

अन्योन्यकारग्रहणेनान्योन्यकुशलजिज्ञासारूपः सम्पर्शननामशिष्टा-
चारश्चासीत् तदापीति च तत्रैव । तथाहि (३. ५. ४. १६, १७)—

“अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेति । पूर्वयोर्दक्षिणे ऽध्वर्यु-
र्भवत्यपरयोरुत्तरे यजमानः, सोऽध्वर्युः पृच्छति यजमानं किं मत्रेति
भद्रं मित्याह, तन्नो सहेत्यपाञ्चध्वर्युः । अथापरयोर्दक्षिणे
ऽध्वर्युर्भवति पूर्वयोरुत्तरे यजमानः, स यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो-
ं किं मत्रेति भद्रं मित्याह, तन्न इति यजमानस्तद्यदेव स सम्मृशेति
प्राणानेवैतत् सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेथ यत्पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह कल्याणं मेवैतन्मानुष्यैश्चाचो व्यदति तस्मात् पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह”-इति । अद्यतनेङ्गलण्डीयादीनां मन्थ्वेवं सम्पर्-
शनम्, परं तेषामन्वेककारग्रहणप्रथैव दृश्यते, अस्माकन्तु कारहरग्रहण
मित्येव विशेषः । अतएवेवं निरुक्तम्— “प्रगृह्य पाणी देवान् पूज-

यन्ति”-इति (१२. ७. ४.) । “विद्वांसो सै देवाः”-इति त्वसक्तदिह वक्तव्यो वैदिकसिद्धान्तः ; तेषां दर्शनमात्रतः स्वपाणिद्वयेन तत्पाणिद्वयस्य ग्रहणं मेव प्रथमं पूजनम्, सम्प्रर्शनं नाम सत्कार इति तदर्थः ।

प्रत्युत्थानशिष्टाचारश्चासीत् तदानीम् । तथाहि— “प्रति वै श्रेयांस मायन्त मुत्तिष्ठन्ति”-इति (२. ३. २.) । ‘श्रेयांस मतिप्रशस्त माचार्यपित्रादिक मायन्तं स्वसम्मुखत्वेन समागच्छन्तं प्रति शिष्यपुत्रादय उत्तिष्ठन्थेव’-इति तत्र सायणः । मनुसंहिताया मेत देव स्मृतम्— “शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत्”-इत्यादि (२.११८, १२०.) ।

न केवलं प्रत्युत्थानं किन्तु अनुवर्त्तनं मपि विहितम् । तथाहि— “अनु वै श्रेयांस पर्यावर्त्तन्ते”-इति (२. ३. २.) । ‘श्रेयांस माचार्यादिक मनुगम्य शिष्यादयः परितः सञ्चरन्ति’-इति तत्र सायणः ।

वाग्व्यवहारविषयेऽप्यासन्निह बहव उपदेशाः । तद्यथा—“वाक् तु सरस्वती” (३. १. १.), “वाग्धि सरस्वती” (३. १. २.), “वाग्धै सरस्वती” (३. ३. १३.), “वाचो वाव तौ स्तनी, सत्यानृते वाव ते” (४. १. १.), “कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्, सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः” (१. १. ६.), “विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्” (५. २. ८.), “एतन्न वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः, तस्मादाचक्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्शं मित्वाहायास्य अर्हधाति ; यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनाच्च नान्येषां अर्हधाति ” (१. १. ६.), “अवत्येनं सत्यं नैन ममृतं हिनस्ति” (४. १. १.), “विचक्षणवतीं वाचं वदेत्” (१. १. ६.), “असूर्या ह वा इतरा गिरः” (३. ५. ५.), “मनसा वा इषिता वाग

वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदति असुर्या वे सा वागदेवजुष्टा (२. १. ५ ; ४. ५.), “यां वे दृप्तो वदति, या मुञ्चतः, सा वै राक्षसी वाक्” (२. १. ७.) । अक्वच्छेदकावच्छिन्नव्यवच्छिन्नासम्बद्ध-सम्बन्धसम्बद्धान्यायभाषापीदानीन्तनन्यायभाषेतिविदेहवङ्गप्रसिद्धा ननु का भाषा, वानरी वा राक्षसी वा, यावनिकी वा ? इत्यप्यत्र स्याच्चिन्तनीयम् ; अपौरुषेयवेदिकग्रन्थेषु, अतिप्राचीनसूत्रस्मृति-न्यायमीमांसावेदान्तादिषु, अनतिप्राचीनेतिहासपुराणतन्त्रवैद्यक-ज्योतिषसङ्गीतकाव्यादिषु वा क्वचिदपि तथाविधवाग्जालाच्छब्दो-च्छन्नहेतुनिवेशप्रवेशप्रतीतिः “वाक् च मनश्च वर्त्तन्थी ; वाचा च हि मनसाच यज्ञो वर्त्तने ; इयं वै वाग्दी मनः” (५. ५. ८.), “अद्वा पत्नी, सत्यं यजमानः, अद्वा सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनम् ; अद्वाया सत्येन मिथुनेन स्वर्गोल्लोकान् जयति” (७. २. ८.), “पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूताये वाचो वदितारो यच्छ्यापर्णा इमापुत्यापतेमे मेऽन्तर्वेदि मासिषतेति” (५. १. १.), “सोऽब्रवीत् तदहं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्य मवादीरिति ; तस्मादेवं विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्”—इति (५. २. ८.) च ।

विवाहबन्धन मपि तेषा मासीद्वितकरत्वेनाभिप्रेतम् । अत एव अयते—“नापुत्रस्य लोकोऽस्ति”—इति, “ऋण मस्मिन्सन्न-यत्यसृतत्वञ्च गच्छति । पिता, पुत्रस्य जातस्य पश्येञ्जेजीवतो सुखम्”—इति च ७. ३. १ । पिता एव पत्नीगर्भं प्रविश्य पुत्र-रूपेण पुनः प्रकाश मापद्यत इति च तत्रेव । तथाहि—“पति र्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते”—इति । तदेव मुत्यादिते पुत्रे वंशपरम्परया असृतत्व मेव स्वस्थापादितं भवतीति तेषा मभिप्रायः ।

तत्र क्षत्रियाणां वैश्वशूद्रस्वभावपुत्रनिन्दायास्तु का कथा, ब्राह्मणस्वभावपुत्रोऽप्यासीदनीप्सितः । तथाहि—“ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजाया मा जनिष्यत”—इत्यादि (७. ३.) द्रष्टव्यम् । वैश्वशूद्रस्वभावपुत्रानीप्सापि तत्रैवास्नाता ।

तदानी मेकस्यां तदधिकायां वा जायायां जीविताया मपि जायान्तरपरिग्रहणं नासीद् दोषावहम्, ततश्च जीवत्पत्नीकस्यापि पुंसः क्रमाद् युगपद्वा बहुविवाहो नैवासीदसामाजिकः । तदुक्तमिह—“यदि ह वा अपि बह्व इव जायाः पतिर्वा तासां मियु-
नम्”—इति (३. ५. ३.) । इतोऽपि व्यक्त मान्नातम् = “एकस्य बह्वो जाया भवन्ति”—इति (३. २. १२.) । अपि नासीच्च तदानी मपि जीवत्पतिकायाः स्त्रियाः पत्यन्तरग्रहणाचारः । तदप्युक्तं तत्र उत्तरम्—“नैकस्ये बहवः सह पतयः”—इति । अत्र सहशब्दं श्रुतेर्मृतपतिकायाः त्यक्तपतिकाया वा पत्यन्तरग्रहणं न तदानीन्तनाचारविरुद्धमित्यपि गम्यत एव । किन्तु तथाविधविधवा-
वेदनन्वासीद्वीचजातिष्वेव प्रचलितमिति च पुराणैतिहासा-
द्याख्यानतोऽवगम्यते, तस्मिन् तदानी मपि वर्तत एवेत्यस्माकम् । स्वयम्बरसभायां समागतेषु कन्यापाणिग्रहणार्थिषु पणजयकारिणे कन्यादानप्रथाप्यासीत्तदापि । तदाह—“प्रजापतिर्वै सोमाय रुध्रे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्; तस्मै सर्वे देवा वरा आगच्छं स्तस्या एतत् सहस्रं वहतु मन्वाकरोद्, तदेतदाश्विनमित्याचक्षते—इति (४. २. १.) । तदानीन्तनस्त्रीणां मप्यासीदसाधारण-
पाण्डित्यम् । तदग्निहोत्रकालनिर्णायिकाख्यायिकायाम्—“कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्ता स्मः”—इत्यादि (५. ५. ४.) ।

तदानी मपि क्षपा श्वशुराश्चक्षते स्त्रीवार्तायाम् । तथाहि—

“क्षुषा श्वशुराल्लज्जमाना निलीयमानेति”—इति (३. २. ११. ।
अपि तदाप्यार्याणां सोदर्याणां मपि भगिनीनां भ्रातृजायानुगतत्व
मेवासीत् । तच्चाम्नात मिह यथा—“समानोदर्या स्वसा ऽन्योदर्यायै
जायाया अनुजीविनी जीवति”—इति (३. ३. १२.) । तदेवं
सोदर्याया अपि स्वसुरनात्कीयत्व मन्थकुलतो लम्बाया अपि जायाया
आत्कीयत्वं पारम्पर्यागत मेवेति स्यात् स्त्रीकार्यम् ।

अत्राग्निहोत्रस्य त्वत्कर्त्तव्यतया अपत्नीकस्यापि तत्कर्त्तव्यता
प्रतिपादिता । तथाच— “तदाहुर्वाचापत्नीको ऽग्निहोत्रम्”—
इत्यादि (७. २. ८.) । तस्य अग्निहोत्रस्य दृष्ट मद्दृष्टश्च फलं
तैरधिगतम् ; अत एव तैर्नित्याग्निहोत्रिभिः सद्भिः सदैव स्वस्व-
गृहेषु अग्निरक्षणं कर्त्तव्य मिति सिद्धान्तितम् । तदिदं श्रूयते
— “मनुषो दुरोणे”—इति (ऋ० सं० १०. १११. १.),
व्याख्यातश्चैतद् यास्केन ‘मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे (८. २. २.)’
—इति । हिमानीवासिनां तेषां प्राचीनार्याणां हिमपातक्लेशनिवा-
रणाय स्वस्वगृहेष्वग्निरक्षणं नून मासीत् सुखाहम् ; श्रुतं ह्येवम्
—“अग्निर्हिमस्य भेषजम्”—इति (वा० सं० २३. १०.) । तत्र चाम्नी
शिवधसुगन्धादिद्रव्यदानविधानञ्च श्रुत मस्ति । तद्यथा—“कुलाप
मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यत् पैतृदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णासुकाः
सुगन्धितेजनानीति”—इति (१. ५. २.) । तैत्तिरीये त्वत्र
आख्यायिकाख्यान मपि सं० ६. २. ८ द्रष्टव्यम् । तैः सुगन्धादिभिः
गृहजातवायुदोषोऽपिप्रशमितो भवतीति च दृष्टम् । यदग्नी आग्या-
शिरपयःपयस्यासाम्नाय्यचरुपुरोडाशसोमाद्याहुतयः प्रदीयन्ते ततस्त-
द्वाप्यप्रसूता वृष्टिधारास्तसद्गुणयुक्ता भवन्त्येवेति तस्मात्तौषध्यादीनां
भक्षणतः खल्वाज्यादिसाराहार एव सम्यग्भतेऽस्माक मिति च दृष्ट

मेव । अदृष्टं तु स्वर्गादि, श्रुतिमानगम्यम् । तदेवं दृष्टादृष्टफल सि-
द्ध्यर्थं मेवासीत् तेषां नित्याग्निहोत्रानुष्ठान मिति प्रतीयते स्फुटम् ।

अग्निहोत्रानुष्ठानाय प्रातःस्नानस्य कर्त्तव्यता चात्र सूचिता ।
तथाहि—“य आहिताग्निर्यदि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं जुहुयात्,
का तत्र प्रायश्चित्तिरिति”—इत्यादि ७. २. ८ । तत्रैव आग्रयणे-
नानिष्टा नवान्नप्राशने, पाकपात्रे नष्टे, पवित्रनाशे, हिरण्येऽनुद्दिष्टे
अपहृते च जीवत्यपि, कस्मिंश्चिदात्मीये स मृत इति श्रुते, जायायाः
स्व-गोर्वा यमसन्तानजननेऽपि प्रायश्चित्तं विहितम् । तथा तत्रैव
सूतकान्नप्राशनकारिणा मपि प्रायश्चित्तं विहितम् । यथा
विहितहोमादिरूपप्रायश्चित्त एषु तथाविधपापानां भवति सङ्ख्य
इति च तत्र तत्र सुव्यक्तम् । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानाय ततः प्राक् स्नानं
तु विहितम्, न पुनः किञ्चिद् भोजनं तु निषिद्धम् ; प्रत्युत किञ्चिद्
भुञ्जीव कर्माणि कुर्वीतेत्येवेहान्यत्र ध्वनितम् । तथाहि,—“दृतं
प्राश्य ग्रंसेद् यथा ह वा इद मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत एवं
हैवाक्तो वर्त्तते”—इति ४. २. १ ।

मृतस्य शरीरालाभे पर्णशरीरदाहोऽप्यासीत्तदानी मपि अव-
स्थितः । तदाह—“यदि शरीराणि न विद्येरन्, पर्णशरः
षष्टिक्लीणि च शतान्याहृत्य तेषां पुरुषरूपक मिव कृत्वा तस्मिंस्त्वं
माहृतं कुर्युः । अथैनाञ्छरीरैराहृतैः संस्पर्शोदासयेयुः ; अध्वर्ह-
शतं काये, सक्थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चोरु द्विपञ्चाशे, शेषन्तु
शिरस्सुपरि दध्यात्”—इति ७. २. १ ।

तदानीन्तनार्याणां देवपिठमानुषार्चनपरताप्यासीत्, तदभावे
‘अनहापुरुषः’—इतिनिन्दाभाजनत्वं तेषां भवश्यश्चाव्येवेति । तदाह-
“कोऽनहापुरुषः ? इति, न देवान्, पितॄन्, न मनुष्यान्”—इति

चित्तं यो नैव जानाति तुरङ्गस्य समासतः ।

न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन^१ ताडिताः ॥ १६ ॥

हेषिते वलिते^२ भीते तथाचोन्मार्गगामिनि ।

कुपितोद्भ्रान्तचित्ते वा षट्सु दण्डं निपातयेत् ॥ १७ ॥

हेषिते ताडयेन्मूर्ध्नि जानुभ्यां वलिते^३ तथा ।

निद्रो जिताशनः । ह्यकालवलप्राणहयकामास्त्रयोगवित् । श्री-
तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु शिखितः । वाजिनां हृदयजञ्च म्याने
दन्तनिपातवित् ॥ अदृष्टमनो दक्षः सर्वकेशमहः शुचिः । यासे
धन्ये तु पानीये परव्यूहावलोकने । त्रिषु जज्ञानप्रदेशेषु निर्गमे कुश-
लोऽस्त्ववित्” इति ॥

१७ । हेषितादिषु षट्सु कालेषु दन्तनिपातनमुक्तं । भोजस्त
द्वादशसु कालेषु कशादिताडनमाह,—“तीर्त्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्यां जघन्यं
निष्ठुरैस्त्रिभिः । उपवेशेऽथ निद्रायां स्वल्पिते दृष्टचेष्टिते । वड्वा-
लोकनौत्सुक्ये बज्जगर्षितहेषिते । सन्नासे च दूरुत्याने विमार्ग-
गमने भये ॥ शिचात्यागस्य समये सन्धाने चित्तविभ्रसे । दण्डः
प्रयोज्यो वाहानां कालेषु द्वादशस्वपि” इति ।

१८ । तेषु कस्मिन् कुत्र आह्वन्यात् स्लोकद्वयेनाह हेषिते
इत्यादि ॥ अत्र भोजोऽपि एवमाह,—“धीवायां भीतमाह्वन्यात् चस्त-
स्त्रैव च वाजिनम् । विभ्रान्तचित्तमधरे त्यक्तशिवच्च ताडयेत् ॥

१ । दण्डेनैव निपातयेत् । गः ।

२ । स्वल्पिते । गः ।

३ । स्वल्पिते । गः ।

तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि भवन्ति”
—इत्यादि ७, २, १ ; ३, १० ! “यो देवः सा देवता”—इति च
निरु० ७, ४, २ । विवरिष्यामश्चैतदिहैवोपास्यप्रकरणे ।

पितरः । निघण्टौ अन्तरिक्षस्थानभाजनेषु ‘पितरः’—इति
द्वादशं पदम् । ततो गम्यते अन्तरिक्षलोक एव प्रधानतस्तेषां
स्थानम् । “पिता, पाता वा पालयिता वा”—इत्यादिना (निरु०
४, ३, ५.) व्याख्यातः ; जस्—इति तद्भाष्ये देवराजः । महामुनि-
यास्तेन हि—“पितरो व्याख्यातास्तेषां नेषा भवति”—इत्युक्त्वा,

“उदीरता मवर उत् परास

उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवका ऋतज्ञाम्

तेनोऽवन्तु पितरो ह्वेषु”—इति (१०. १५. १.) ।

एषा ऋगिह उदाहृता । व्याख्याता च सा एवम्—“उदीरता
मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्प्रा-
दिनस्तेऽसुं ये प्राण मन्वीयुरवका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा
ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु”—इति (निरु० ११, २, ६.) ।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्पद्यते—“ह्वेषु” ‘ह्वानेषु’
अस्मादाह्वानेषु सस्तु “ति” ‘पितरः’ पिहगणाः “नः” अस्मान्
“अवन्तु” ‘आगच्छन्तु’ । ते कीदृशाः ? इत्याह—“ये” “असुं”
‘प्राणम्’ ‘ईयुः’ ‘मन्वीयुः’ प्राप्तवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति
यावत् । तत्र जीवितकाले “अवकाः” ‘अनमित्राः’ सर्वत्र सर्व-
दैव साधुव्यवहारतः अमित्रशून्याः, “ऋतज्ञाः” ‘सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा
वा’ कर्त्तृतया कारयिहृतया वा यज्ञानुष्ठानविदः, “सोम्यासः”
‘सोम्याः = सोमसम्प्रादिनः’ च आसन्निति । ते च कतिविधाः ?

इत्याह—“भवरे”, “परासः” “परे”, “मध्यमाः” चेति त्रिविधाः । तत्र, ‘परे’ द्युस्थान्तरिक्षचारिणः, “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिता देवयानमार्गेण सूर्यलोकं गताः ; ‘मध्यमाः’ द्यावापृथिव्योरन्तरेण श्यायिनः, “य इमे ग्राम इष्टापूर्त्तं दत्तमित्युपासते”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेण चन्द्रलोकं गताः ; ‘भवरे’ भूपृष्ठस्थान्तरिक्षचारिणः, “अथैतयोः पथोर्न कतरेण च”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्यामेव निरन्तरावर्त्तिनः । तदेषां त्रिविधानां पितृणां मध्ये येऽवरास्तेषामप्राप्तमार्गाणां मसकदावर्त्तित्वेन क्वचिदपि दीर्घकालस्थितिसम्भावनाभावात् न पितृलोकस्थत्वम् ; ये परास्तेषामप्यनावर्त्तित्वश्रुतेस्तथात्वमेव ; ये तु मध्यमाश्चन्द्रलोकं पितृलोकं वा गतास्तेषामेव स्वस्थानस्थित्वेन प्राधान्यमिष्टम् । अतएव अन्तरिक्षस्थानेष्वेव पठितं पितर इति पदम् । यास्तेनाप्युक्तम्—“माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितृन् मन्यन्ते”—इति (११. २. ५. ६.) । ‘स हि तेषां राजति’-इति च तत्र दौर्गी षक्तिः । “परे-यिवासं प्रवतो महोरनु”—इत्यादिस्तुतद्वये (ऋ० सं० १०. १४, १५) येभ्यः पितृराट्त्वं पितृणां स्वरूपञ्च सुव्यक्तम् ।

तत्त्वतस्तु अन्नरससाहाय्येन स्वजनकदेहे प्रविष्टो जीवो रेतो-
स्तःस्थः प्रथमगर्भः सम्पद्यते ; यदैव तद्वेतो योनौ सिक्तं भवति,
तदैव तस्य प्रथमं जन्म । ततःपुनरुद्गतो मातृयोनौ द्वितीयगर्भा-
कारेण परिणतं भवति ; भूमिष्ठे हि तस्मिन् गर्भं पुरुषस्य द्वितीयं
जन्मेति मन्तव्यम् । ततो मृते च यत् पित्राद्यन्यतमं शरीरं
लभते, तदैव तस्य तृतीयं गर्भरूपम् ; ततः पित्राद्यन्यतमलोक-

प्राप्तिरेव तत्तृतीयं जन्मेति मन्यते । तदाहुरेतरेयिणः— “अप-
क्रामन्तु गर्भिण्यः । पुरुषे ह वा अथ मादितो गर्भो भवति, यदे-
तद् रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सभूत मात्मन्वेवात्मानं विभक्तिं,
तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यधैनं जनयति ; तदस्य प्रथमं जन्म । तत् स्त्रिया
आत्मभूयं गच्छति, यथा स्वमङ्गन्तथा तस्मादेनां न हिनस्ति, सास्यै-
त मात्मान मत्र गतं भावयति, सा भावयित्री भावयितव्या भवति,
तं स्त्री गर्भं विभक्तिं, सोऽग्र एवं कुमारं जन्मनोग्रेऽधिभावयति, स
यत्कुमारं जन्मनोग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयति एषां लोकानां
सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकाः ; तदस्य द्वितीयं जन्म । सो
ऽस्याय मात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ; अथास्याय मितर
आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते ;
तदस्य तृतीयं जन्म”—इति (२ आ० ५. १.) ।

शतपथे तु सृष्ट्युप्रकारो सृष्टस्य तस्य पितृप्रादिदेहलाभश्चास्नातः ।
तथाहि— “स यत्रायं शरीर आत्माबल्यं नीत्य सन्मोह मिव
न्येत्यधैन मेते प्राणा अभिसमायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्या-
ददानो हृदयमेवान्ववक्रामति । स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः
पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकी-
भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति
न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत
इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजाना-
तीत्याहुः । तस्य हृदयस्यायं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेनैष
आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नि वाग्वेभ्यो वा शरीरदेहेभ्य-
स्तसुरक्रामन्तं प्राणोऽनूक्रामति, प्राण मनूक्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनूक्रामन्ति, सञ्ज्ञानमेवान्ववक्रामति, स एष अः सविज्ञानो

भवति ; तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । तद्यथा
 दृष्यजलायुका दृष्यस्यान्तं गत्वात्मानं सुपसृष्टहरत्वेव मेवायं पुरुष
 इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मानं सुपसृष्टहरति ।
 तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रा सुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं
 रूपं तनुते एव मेवायं इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्य-
 वतरं रूपं तनुते, पितृं वा गान्धर्वं वा, ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा,
 दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः”-इति १४. ७. २. १-५. ।
 ‘पितृं गान्धर्वं च मिथो गुणकर्मादितः किञ्चिद्भेदयुक्तं मन्तरिच-
 लोकं रूपम् ; ब्राह्मं प्राजापत्यं च तथा मिथः सामान्यभेदयुक्तं
 द्युलोकं रूपम् ; एवं दैवं मानुषञ्च विद्वत्स्वाविद्वत्त्वभेदमिदं
 मिहत्वं रूपम् । इत्येवमपि छान्दोग्याद्युक्तं पितृणां गतित्रैविध्यम्,
 उदीरतामिति मन्त्रान्नातपितृत्रैविध्यञ्चोपपन्नं भवति । तदेवं यास्त-
 व्याख्यातस्योदीरतामिति मन्त्रस्यस्य ‘असं य ईयुः’-इत्यंशस्य पितृग-
 दान्यतमदेहगतं प्राणं ये अन्वीयुरित्येवार्थः सुष्ठुतर इत्यस्माकम् ।
 पिण्डपितृयज्ञप्रकरणादौ च (य० वा० २. २०-३४. ; श० ब्रा०
 २. ४. ४. १-२४. ; तै० ब्रा० १. ३. १०, २. ६. ३.) पिण्डगण-
 स्वरूपं पर्यालोच्यम् । यमपितृलोके पुनर्निर्णयाम इहैवान्यप्रकरणे ।
 मनुष्याः । ऐतरेये त्विहेतच्छब्दनिर्वचनमेवं प्रोक्तम्—“मेदं
 प्रजापते रेती दुषदिति०—०तन्मादुषं सन्मानुषं मित्याचक्षते
 परोक्षेच”-इति (३. ३. ८.) । “मनुष्याः कस्मात् ? मत्त्वा
 कर्माणि सीव्यन्ति, मनस्यमानिनं सृष्टाः, मनस्यतिः पुनर्मनस्वी-
 भावे ; मनोरपत्यम्, मनुषो वा”-इति त्वाह यास्तः (निरु० ३.
 २. १.) । “मनोजातावज्यतौ षुक् च”-इति च पा० ४. १.
 १६१ सूत्रम् । ‘समुदायाधी जातिः ; मानुषः मनुष्यः’-इति

तत्र दीक्षितः । तत्रास्मत्सु “षडर्घ्या भवन्ति,—पाचार्य ऋत्विक्
ज्ञातको राजा विवाहः प्रियोऽतिथिरिति”—इति गो० गृ०
सू० ४. १० । माहपित्राचार्याणां पूजनीयत्वं तु तैत्तिरीय-
(आ० ७. ११.)-मन्वादि-(२. २२५.)-प्रसिद्धम् ॥

शतपथब्राह्मणे तेषां देवपितृमनुष्याणां मेकत्रैव विशेषपरिचय
आम्नात उपासनाप्रकारश्च । तथाहि—“ततो देवाः ; यज्ञोपवीतिनो
भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्—यज्ञो वोऽन्नम्,
अमृतत्वं वः, ऊर्गं वः, सूर्गो वो ज्योतिरिति । अथैनं पितरः,
प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्—मासि
मासि वोऽशनम्, स्वधा वः, मनोजवो वः, चन्द्रमा वो ज्योति-
रिति । अथैनं मनुष्याः ; प्राहता उपस्यं कृत्वोपासीदन् । तान-
ब्रवीत्—सायम्यातर्वोऽशनम्, प्रजा वो, सृत्युर्वो, ऽग्निर्वो ज्योति-
रिति”—इति (२. ४. २. १, २, ३.) ।

एषा मेव देवपितृमनुष्याणां मर्चनं कर्त्तव्यत्वेनेहैतरेये समा-
म्नातम्—“एष ह वा अनडापुरुष इत्यादिना । तत्र हि अग्नि-
होत्रादिभिः श्रौतेः वैश्वदेवादिभिश्च गृह्यैर्देवानां मर्चनं सम्पद्यते ;
पिण्डपितृयज्ञादिभिः श्रौतेः स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारैः अद्वयान्नजलादि-
प्रदानात्मकश्राद्धादिभिश्च पितृणां मर्चनं सम्पद्यते ; निष्कण्टविनीत-
भावपदार्थनाम्नापालन-ससमादरपक्वापक्वात्नाद्याहारादि-प्रदानैर्मनु-
ष्याणां मर्चनं सम्पद्यते ।

अतिथिसत्कारविषये गाथाप्येकास्नाता — “तद् यददो गाथा
भवति - अनेनस मेनसा सो ऽभिगस्तादेनस्वतो वापहरादेनः ।
एकान्तिथि मप सायं रुणद्धि विसानि स्तेनो जहारेति”—इति ५. ५.
५ । गाथैषा नैतद्ब्राह्मणप्रवक्तुः कल्पिता, प्रत्युत बहुप्राचीना,

अनेनात्र स्मृतत्वेव । तदाह तद्भाष्ये सायणः—‘पुरा कदाचित् सप्त-
 र्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विसस्तैन्यलक्षण मपवादं प्राप्य
 तत्परिहारार्थं ऋषीणा मये शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेयं
 गाथा’—इति । तच्छपथस्वरूपञ्च तत्र तेनैवैवं व्याख्यातम्—
 ‘विसानि पद्ममूलानि, तेषा मपहर्ता (एवं) प्रत्यवायपरम्परां
 प्राप्नोतु ;— पापरहिते पुरुषे विसस्तैन्य मपवादं कृतवतो यः
 प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य सम्बन्धि पापं स्वीकुर्वतो यः प्रत्य-
 वायः, सायङ्काले गृहे समागच्छत एकातिथेर्वेदेशिकस्यारोधने
 यः प्रत्यवायः, सेयं प्रत्यवायपरम्परा विसस्तैन्ये सति मम भूयादि-
 त्वेवं शपथः’—इति । अस्माकं त्वस्या गाथाया ऋजुतरोऽर्थात्तरः
 प्रतिभाति । तद्यथा— यः कश्चित् ‘अनेनसम्’ अपापम् आरोप्य-
 मानपापशून्यं जनम्, ‘एनसा’ आरोप्यमानेन पापेन ‘अभिशस्तात्’
 निन्देत्, ‘सः’ निन्दकः ‘एनस्वतः’ स्वभावजातपापिनः तस्य
 निन्दितस्य यत् कि मपि स्वभावजम् ‘एनः’ पापम् अस्ति, तदेव
 ‘अपहारात्’ अपहरणं कुर्यात् । सन्ति हि सर्वेषा मेव मानवानां
 स्वभावजानि पापानि । तदप्याहाद्वैव—“व्यतिषक्त इव वै पुरुषः
 पाप्मना”—इति (४. १. ४. । इत्थं गाथापूर्वाद्धेन व्रथापवादकीर्त्तनं
 विषिद्धम्, अथापराद्धेनातिथिविमुखीकरणं निषिध्यते— यः
 कश्चिद् ‘सायं’ काले समागतम् ‘एकातिथिं’ सर्वातिथिलक्षणसम्पन्न
 मत् एव प्रधानातिथिम्, एकसङ्ख्यामात्र मतिथिं वा ‘अपरुषद्धि’
 स्वागतासनान्नपानादिक मदत्त्वा विमुखीकरोति, ‘सः’ ‘स्तेनः’
 चौरः सन् ‘विसानि’ ऋणालानि, तद्गतानीव शूद्रतन्तु रूपणि तद-
 तिथिशरीरस्थानि स्नायुनामज्जीवनहेत्वङ्गवन्धनानि ‘अपजहार’
 तज्जीवनापहरणपातकभाग् भवतीति भावः ।

अहोऽतिथिसत्कारायासीत् तदान्नाघातञ्च प्रचलितः । तत एव सोमे राजन्यागते या आतिथ्येष्टिर्विहितः, तत्र पशुघाता-
 नुकल्पञ्च विहितः— “तद्यथैवादो मनुष्यराज आगते, ऽन्यस्मिन्
 वाहति उच्चाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एव मेवास्मा एतत्
 क्षदन्ते, यदग्निं मन्यन्ति; अग्निर्हि देवानां पशुः”—इति (१.
 ३. ४.) । अप्युषःशब्दस्य पोषार्थतानिर्णयाय चान्नात् मेवम्—
 “एतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति, सन्ति तत्रोषाः इति”—
 इति (४. ४. ५.) । सायणकृत मेवैतद्व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।
 मांसभक्षणविधिस्त्वान्नात् इहान्यत्रापि । तथाहि—“नाग्नीषो-
 मीयस्य पशोरश्रीयात्०—० तत्तन्नादृत्यम्०—० तस्याग्निव्यञ्चैव
 लीखितव्यञ्च”—इति (२. १. ३.) । अमेध्यमांसभक्षणे दोषो
 मेध्यमांसभक्षणेऽदोषश्चान्नात् । तथाहि—“एत उरक्नान्तमेधा
 अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्रीयात्”—इति २. १. ८. । ‘एते’
 पुरुषकिम्पुरुषगौरगवयोद्भृशरभा इति षट् अमेध्याः, अश्वगोऽव्य-
 जपृथिवीभवाः पञ्च मेध्याः । पृथिवीभवत्वेनेह ब्रीह्यादीनां ग्रहण
 मिष्टम् । अतएव श्रुतम्—“स वा एष पशुरेवालभ्यते यत् पुरो-
 ङाशः”—इत्यादि २. १. ८. । तत्राप्यजमांसस्थासीद् बहुप्रचलन
 मिति च प्रतीयते; तत्रैव “एष एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो
 यदजः”—इतिश्रुतेः । “छागो वा मन्त्रवर्णात्”—इति चात्र मी०
 ६० ६. ८. ३१ सूत्रम् । इथापशुघातनिन्दाप्यस्ति — “अथ येऽतो-
 ऽन्यथा सेङ्गा वा पापकृतो वा पशुः विमथ्नीरंस्तादृक्तत्”—इति
 ७. १. १. । सैषा पशुर्हिंसा यद्यप्यस्मभ्यं न रोचते, तथाप्युदाहृत-
 व्यवहाराणां यावन्नावैदिकत्वं प्रतिपद्येत, तावदेवमादिषु “आन्नाय-
 वचनादहिंसा प्रतीयेत (१. ५. २.)”—इति निरुक्तवचनमेव शरणम् ।

अतिथिसत्कार इवेहान्येऽप्युपदेशाः समाह्वताः । तद्यथा—
 “अभिहेषते पिपाषते क्षिप्रं प्रयच्छेत्”—इति (६. २. ५.) ।
 एतेन स्थानविशेषे द्रव्यविशेषस्य दानक्षिप्रता विहितता । “अप्रसूतः
 ऋरोत्वङ्गतं तदङ्गत मकरिति वै निन्दन्ति”—इति (२. ५. ६.) ।
 एतेन सर्वेष्वेव विचार्यकर्मसु गुर्वाद्यनुज्ञा स्वाम्यनुज्ञा वा ग्रह-
 णीयेत्युपदिष्टम् ।

आसीच्च तदानीं मार्त्विज्यप्राशस्त्यम्, अयाज्ययाजननिषेधश्च ।
 न्दाह— “यशसा वा एषोऽभ्यैति, य आर्त्विज्येन । तं यः प्रति-
 रुन्धेद्, यशः स प्रतिरुन्धेद् ; तस्मान्न प्रत्यरोक्षीदिति । यदि
 त्वस्मादपोज्जिगांसेद्, यज्ञेनास्मादपोदियात् । यदि त्वयाज्यः स्वय
 मपोदितं तस्मात्”—इति ६. ४. ८ । तदेव मार्त्विज्याय आङ्गतस्य
 तस्यागो दोषाय भवति, त्यागायोपदेशो बाधनं वापि दोषायैव । यदि
 तु स्वयं यष्टु मिच्छुः स्यादन्यत्र इतो वा भवेत्, तर्हि परार्त्विज्य-
 त्यागो न दोषाय । एव मयाज्ययाजनं च न कर्त्तव्यम् । पापपुरुष-
 याजनस्य निषेधस्त्रिहान्यत्राप्यान्नातः— “न पापः पुरुषो याज्यः”
 -इति (४. ४. ३.) । अपि यथा पापपुरुषाणां मयाज्यत्वं
 विहितम्, तथैवार्त्विज्याय पापपुरुषाणां वरणं मपि निषिद्धम्—
 “पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूतायै वाचो वदितारो
 यच्छ्यापर्णा इमानुयापतेमेऽन्तर्वेदि मासिषतेति”—इति ७. ५. १ ।
 अपरत्र चेह लोभाद्याहतचित्तानां तेजःशून्यानाम्, मास्त्र्यादि-
 पूर्णानां च तमःप्रकृतीनाम्, पापानुष्ठान्तरूपां दुर्मतीनास्त्रार्त्विज्याय
 वरणं निषिद्धम् । तथाहि— “त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते,— जग्धं
 गौर्यं वान्तं—० स एतेषां त्रयाणां माशां नेयात्”—इति ३. ५. २ ।
 यः खलु धनलोभादास्त्रिज्यं कामयमानः कथं मपि यजमानं

तत्कर्मकारयितार मपरं वा चाटुवृत्त्यादिभिस्तोषयन्नास्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'जग्धं' भक्षितं, मुखमध्ये प्रविष्टमिव दूषितं भवति । यो हि समाजाधिपत्येन ग्रामप्रभुत्वेन वापरेण केनापि वा हेतुना यजमानादेर्भीतिमुत्पादयन्नास्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'गीर्णं' गिलितं, गलाधःकृतमिव दूषितं भवति । यस्तु विद्वानपि पापकर्मा भवति, तत्कृतं यत् किञ्चन कर्म तत् सर्वं 'वान्तं' उह्वीष्यं, छर्दितमिव घृष्यं भवति देवानाम् । तदेवं विधानां त्रिविधानां ऋत्विजां वरणाया यजमानो मनसि आशा मपि न क्षुर्यादिति । सूखं स्यात्स्विज्यदूषणन्तूक्तमिहान्यत्रापि— "त ऋत्विजो यजमानं कर्त्स्वं मन्वस्य विस्रमादाय द्रवन्ति, य मनेवं विदो याजयन्ति"—इति ८. २. ७ ।

अथ व्यवहारः ।— राज्ञां पुरोहितस्यावश्यकता चात्र बहुधा प्रख्यायिता । तद्यथा — "न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्नमदन्ति, तस्माद्राजा यज्यमाणं ब्राह्मणं पुरो दधीत, देवा मेऽन्नमदन्निति"—इति ८. ५. १ । इत्थं ब्राह्मणजातेरेव पुरोहित्यमिति च ज्ञापितम् । एतद्वचनोपक्रमे व्यक्तञ्चान्नातम्— "ब्राह्मणः पुरोहितः"—इति । राजन्यवैश्ययोः पुरोहिताभ्येण दीक्षावेदनञ्च विहितम्— "पुरोहितस्याभ्येण दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्याभ्येण प्रवरं प्रहृषीरन्"—इति (७. ४. ७.) । इतो वैश्यानामपि पुरोहितापेक्षा सूचिता । बुद्धिमत्तमाना मार्याणां पुरोहितविधेः कथा तु दूरे आस्ताम्, जडानामपि घृथिव्यादीनां पुरोहिताः सन्तीति च कल्पितम्— "अग्निर्वाव पुरोहितः घृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितो ऽन्तरिक्षः पुरोधाता, आदित्यो वाव पुरोहितो षीः पुरोधाता ; एव वै पुरोहितो य एवं वेद, अथ स

तिरोहितो य एवं न वेद"—इति ८. ५. ४। तदेवं यथा पृथिव्यादिव्यवस्थादीनां प्राधान्यम्, तथैव यजमानगृहेषु पुरोहितानां प्राधान्यं ध्वनितम्, विहितञ्च पुरोहिताणां भेदविज्ञानवस्त्वम्; ब्राह्मणानां मपि येषां पृथिव्यादिनिष्ठान्यादिपुरोहितत्वविज्ञानं भविदितम्, तादृशां भविदुषां पौरुहित्यं सुतरां निषिद्धम्। तस्यैतस्यैतदुपसंहारवचनम्—“यो ह वै त्रीन् पुरोहितान् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः”—इति। एतेन च वचनेन वेदविदा मेव ब्राह्मणानां पौरुहित्यं व्यवस्थापितम्। “अथुव मार्यस्य राष्ट्रं भवति, नैनं पुरायुषः प्ररञ्चो जहाति, आजरसं जीवति, सर्वं मायुरन्ति, न पुनन्म्रियते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रमोपः पुरोहितः (८. ५. ३.)”—इत्यादिना पुरोहितानां यजमानसङ्गलकारित्वं बहुधैव प्रपञ्चितम्। “तदप्येतद्विषयोक्तम्”—इत्युपक्रम्य सांहितिकमन्त्रत्रयप्रमाणेनाप्येतदेव (ऋ० सं० ४. ५०. ७, ८, ९.) दृढीकृतम् (८. ५. ३.)। तत्रैव—“ब्रह्मस्यतिर्ह वै देवानां पुरोहितः, त मन्वन्थे मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः। ब्रह्मस्यतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं विभर्त्तीत्येव तदाह”—इत्यादि द्रष्टव्यम्। ब्रह्मस्यतिशब्देनात्र सूर्यां निरुक्तादिप्रसिद्धः। स यथा वायादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्यभागुपकारी च; मनुष्येषुपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः; तदत्र संहितावचनं मपि प्रमाणं मित्वाह—“ब्रह्मस्यतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति (४. ५०. ७.)। “अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः”—इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं संवर्षं, यजमानानां तदुपशमने यद्बल्यं कर्त्तव्यता चात्र विहिता। तदेतत्सर्वं मालोच्य प्रतीयते, - तदानीन्तनराजपुरोहितानां मसाधारणसम्मानभाक्त्वं,

राजसु राजगृहेषु च प्रावर्ष्यं विशेषशक्तिप्रसारित्वञ्चासीदिति । अपि तेषां मन्वन्तपुरोहितानां भिव कर्मकारयितृत्वं तत्तत्कर्ममन्व-
पाठयितृत्वं च न ज्ञापीह मन्वते, न वा क्वचिदिह ब्राह्मणस्य
पुरोहितापेक्षा श्रूयत इति च सुधीभिरालोच्य मेव ॥

कर्मकारयितृभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्त्तव्यता चासीत् तदानीं
मपि । तदाह—“दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्स्वस्विकापि”—इति
६. ५. ८ । केनापि हेतुना सा परित्यक्ता चेन्न पुनर्ग्रहणीया,
केनापि प्रकारेणागतापि सा आपन्नशत्रुभावाय कस्मैचन प्रदे-
येति चेहैव । तथाहि—“न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्”
—इति, यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयात्, अप्रियायैनां भ्रातृव्याय
दद्यात्”—इति च ६. ५. ८ । यशोनिष्ठाप्यासीत्तदातिप्रबला ।
तदाह—“यम् ब्राह्मण मनुष्यान् यशो नञ्छेदिति ह स्नाह्वारव्यं
घरेत्य दर्भस्तम्बानुद्वयञ्च दक्षिणतो ब्रह्माण सुपवेश्य चतुर्होतृन्
व्याचक्षीत्”—इति ५. ४. ४ । कस्मिंश्चिद् दानादिकर्मणि स्व-
श्रेष्ठताभिमानस्य पापहेतुत्वञ्चाभिमतं तेषाम् । तत एवैव मान्ना-
तम्—“यो वै भवति, यः श्रेष्ठता मश्रुते स किस्विषं भवति”
—इति १. ३. २ । ‘श्रेष्ठतां प्रयोगपाठवाभिमानम्’—इति सायणः ।

आन्नातचेह बहुत्र हस्त्यश्वगवादिधनदानप्रशंसामाद्याभिमानम् ॥
तथाहि दौषन्तिभरतस्य (८. ४. ८.)—

“हिरण्येन परीहृतम् क्वाण्डुक्लदतो मृगान् ।

मण्यारे भरतोऽददाच्छतं वह्नानि सप्त च”—इत्यादि ।

इह न्युतस्य मृगशब्दस्य हस्तिपरव्याख्यानं सायणीयम् ; अतु
नत् तथैव मन्वव्यम्, परं तत्कृतं बहुशब्दस्य हन्सङ्ख्यापरत्वं तु
नाश्रुभ्यं रोचते ; तादृशदानं ह्यत्यधिकं मित्यसम्भवं मिति ।

षान्नेयाङ्गराजदानगाथाश्लोकेषु दासीदानं च श्रुतम् - “दासी-
सहस्राणि ददामि ते”-इति (८, ४, ८.) । एतेन तदानी
मासीदार्यावर्त्तेऽत्र च मनुष्याणां मपि इत्सवशादीनां मिव क्रय-
विक्रयदानप्रथेति स्पष्टम् । अत एव शौनःशेषाख्यानेऽपि श्रुतम्-
“तस्य इ शतं दत्त्वा स त मादाय सोऽरण्याद् ग्राम मेयाय”-इति
(७, ३, ३.) । ‘तस्य’ तस्मै शूनःशेषपित्रे सौयवसयेऽजीगर्ताय
‘सः’ हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः ‘शतं’ बहु, शतसङ्ख्याकं वा सुद्रात्मकं
धनं ‘दत्त्वा’ ‘तम्’ शूनःशेषम् आदायेत्याद्यर्थः । निरुक्ते तु “स्त्रीणां
दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः ; पुंसोऽपीत्येके ; शौनःशेषे
दर्शनात्”-इत्युक्तम् (३, १, ४.) ।

एवं पुत्रेषु पितुः स्नेहजानितोऽन्यान्यविधोऽत्याचारोऽप्यासीत्
तदानीं सुदुर्वारः । तद्यथा (७, ३, ५.)—

“अथ विश्वामित्रः पुत्रानामन्वयामास,

मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेषुरष्टकः

ये के भ्रातरः स्य नास्ते ज्यैष्ठ्याय कल्पध्व मिति”-इति ।

एव मन्वत्रान्यदपि—“पितशो इ वै मुनिरन्नेरायुर्ददर्थं ; ०—०
सोऽब्रवीत् पुत्रान्, पुत्रका अन्नेरायुरदर्थं तदभिलपिष्यामि, यत्
किञ्च वदामि तन्मे मा परिगातेति ०—० । तस्याभ्यन्नेरैतशायन
एत्वाकाले ऽभिहाय मुख मध्यवृत्त्वाद्दृष्टपन्नः पितेति ; तं शोवा-
चापिञ्जलसोऽभूर्यो मे वाच मवधीः ०—० पापिष्ठां ते प्रजां करोमि
यो मद्म मसक्था इति”-इति ६, ५, ७ ।

पुत्राणां पितृदायभाक्ता मपीह सूचितम् । तद्यथा— “नाभा-
नेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्त्वोऽब्रवीदेत्य
किं मद्म मभाक्तेति”-इत्याद्याख्यानां (५, २, ८.) द्रष्टव्यम् ।

वाणिव्यायर्थं समुद्रयानारोहणपूर्वकं महासमुद्रे परिप्लवनं
 चासीत् तदानीं सुप्रचलितम् । अतएव तदृष्टान्ततयाज्ञात एवम्—
 “यथा समुद्रं प्रप्लवेरश्वेवं ह्वैव ते प्रप्लवन्ते, ये संवत्सरं वा द्वादशशतं
 वा ऽऽसते”—इति ६. ४. ५ । वनदस्यूना मप्युपद्रव्य आसीत्तदानी
 मिति चात्र सूचितम् । तद्यथा — “निषादा वा सेडगा वा पाप-
 क्षतो वा वित्तवन्तं पुरुष मरण्ये गृहीत्वा कर्त्तुं मन्वस्य वित्त
 मादाय द्रवन्ति”—इति ८. २. ७ । एवं नागरिकप्रत्यच्छेदकाना
 मपि दृष्टान्तविधया समुल्लेखोऽत्र श्रुतः—“त मृत्विको यजमानं
 कर्त्तुं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति”—इति ८. २. ७ ।

आसीत्तदानीं चौर्थ्य मपि तन्निन्दा च । तद्यथा सायणमते,—
 पुरा कदाचित् सप्तर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो बिसस्तीत्यलक्षण
 मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं मृषीणा मग्रे शपथं चकार, तदीयशपथो-
 क्तिरूपेयं गाथा— “अनेनस मेनसा सोऽभिगस्तादेनस्वतो वापहरा-
 देनः । एकातिथि मप सायं कृण्वि, बिसानि स्तेनो अप सो जहार”
 -इति (५. ५. ५.) । सायणमते गाययेतया मृषापवादकारिणां
 साय मतिधिप्रत्याख्यातृणां स्तेनकारिणाञ्च पापविह्वलं ज्ञापितम् ।

एकराट् सार्वभौमोऽप्यासीत्तदानीं संविज्ञातः । ततस्तत्प-
 रिचयोऽत्रैवम्— “अयं समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वभुषः
 आन्तादापराह्वात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति”—इति
 ८. ४. १ । तथाविधसार्वभौमनरपतेः सर्वेभ्यो मित्रराजिभ्य उप-
 ढौकनयहणश्चेहान्नातम्—“सर्वे ह्वैव महाराजा आसुरादित्य इव
 ह स्र त्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ते”
 -इति ७. ५. ८ । ‘सर्वे’ च ते इमे— कावषेयः तुरः, साहदेश्यः
 सोमकः, सार्क्ष्यः सहदेवः ; दैवाहृषो बभ्रुः, वैदर्भी भीम,

गान्धारो नमजित् , अरिन्दम इति विद्युतः जानकिः क्रतुवित् ,
पेजवनः सुदाशेखटावैतरेयपूर्वपूर्वजाः सार्वभौमा बभूवु रिति च
तदुपक्रमयन्वतः प्रतीयते ।

महाराजस्य प्रियतमभार्यायाः सन्निधौ प्रजानां मावेदनप्रथा-
प्यासीत् तदानीम् ; अत एव इन्द्रस्य प्रियार्थं वावातायै देवानां
स्वाभिप्रायज्ञापनम् , तस्याश्च इन्द्रं ज्ञापयामीति प्रतिश्रुत्यादिकथा
श्रूयते चात्र— “ते देवा अन्नवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता
प्रासहा नाम, अस्या मेवेच्छामहा इति । तथेति तस्या मैच्छन्त ।
भैनानन्नवीत् ,— प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति”—इति ३. २. ११ ।

राजभ्रातृणां राजसहधरणव्यवहारस्यासीत् । तत एवैव
मास्नातम्— “ऋतवो वै सोमस्य राज्ञो राजभ्रातरो यथा मनु-
ष्यस्य, तैरेवैनं तस्मिन्नागमयति”—इति १. ३. २ ।

राजधानीपरिरक्षणाय तदभितः प्राकारनिर्माणप्रथाप्यासीत्-
दानीम् । तदाह— “देवासुरा वा एषु लोकिषु समयतन्त, ते वा
असुरा इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वन्त”—इत्यादि १. ४. ६ । ‘पुरो
ऽकुर्वन्त, प्राकारवेष्टितानि नगराणि कृतवन्तः’—इति तत्र सायणः ।
एतदाख्यायिकाया मसुरैः सहोपस्थिते सङ्ग्रामे असुरेभ्यन्निपुररक्षणार्थं
मयोरजतसुवर्णमयप्राकारा निर्मिता देवैरिति सूचितम् । असुरोप-
द्रवतो यश्चरन्त्यर्थं मभितोऽग्निप्राकारनिर्माणञ्च देवैः कृत मिति च
श्रुत मेतस्या माख्यायिकायाम्— “देवा वै यश्च मतन्वत०—०अग्नि-
मयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्वन्त”—इति २. २. १ । प्रबन्ततैः शत्रुभि-
राक्रान्ते राज्ये तद्रक्षणाय तदानीन्तनप्रजानां मपि परस्परं मन्वणा-
करणम् , स्वत एव योधप्रवृत्तिः , परस्परं मैकमत्वाय प्रतिष्ठा-
रुढत्वम् , राजरत्नरक्षितगृहादीं पुत्रकलत्रादीन् संस्थाप्य युवाय

प्रयाणञ्चेति सर्वं मिह १, ४. ७ द्रष्टव्यम् । प्रियवसुदानादिरूपसाम-
कीश्रलतो रक्तपात मन्तरेण स्वकार्योद्धारचेष्टाप्याहृतासीत् तदानीम्
(१. ५. १.) । परस्परैकमत्यस्थितये आञ्चस्पर्शपूर्विका प्रतिष्ठा-
पद्धतिश्च तदानीन्तनी प्रचंसनीया । तथाविधं प्रतिष्ठानं हि तानू-
नम् मिति सर्ववेदेषु विद्युतम् । तदिदम् ऐ० ब्रा० १. ४. ७,
श० ब्रा० २. ४. २, तै० सं० १. २. ११; ६. २. २-६ श्रुति-
वाक्येषु विहितं द्रष्टव्यम् । “न सतानूनमिषे द्रोग्धव्यम्”—इति
चेह (१. ४. ७.) तदुपसंहारः । ‘सतानूनमिषे’ सहशपथकारिषे
न द्रोग्धव्य मिति तदर्थः । शतपथे चैवम्— ३. ४. ४. ८ ।

सेनापत्यनिर्णयः, तस्य च सेनापतेर्भागशः शत्रुसेनाक्रमणो-
पायश्चेह वर्णितः— “स त्रिन्नेषिर्भूत्वा त्रानीकोऽसुरान् युध सुप-
प्रापद् विजयाय”—इत्यादि (३. ४. १.) । युधकाले राजसाहाय्य-
कारिणां प्रजानां सामन्तानाञ्च प्रसादलाभकथाप्यस्थत्र— “सो-
ऽवेदिने वै किल मे सचिवा इमे माऽकामयन्त हन्तेमानस्मिन्नुक्त्य-
भाभजा इति, तानेतस्मिन्नुक्त्य भाभजत्”—इति ३. २. १० । युध-
जयानन्तरं राज्ञो मर्यादाहृष्टिचेह सूचिता ; तदत्र “इन्दो वै ह्रत्वं
हृत्वा”—इत्याद्याख्यायिका द्रष्टव्या (३. २. १०.) । पराजितानां
मन्तर्हस्तीनानि धनानि समुद्रतीरे प्रोथितानि भवन्ति स्वेत्यपीह
श्रुतम् (५. २. ६.) । इस्तमुष्टिमध्ये एव गोपनीयं यद् बहुमूष्यं
रत्नादिकं धनम्, तदेवान्तर्हस्तीनम् । एवञ्च तदाप्यासीदेव बहु-
मूष्यहीरकादीनां व्यवहार इति चास्मात् प्रतीयते स्फुटम् ॥

प्रायः सर्वसभ्यदेशेषु विद्यमान एष उपविभोक्व्यवहारो-
ऽप्यासीत् तदानीम् । तत्रा चास्त्रायते— “अश्वैर्वानुडुग्निर्वान्ये-
रन्धैरश्नान्ततरेरश्नान्ततरेरुपविभोक् यान्ति”—इति ४. ४. ५ ।

तदिदं श्रुतं सुपविमोक्तस्वरूपं मद्यतनं मिवैव । दूराध्वंगमने
एवेदृशोपविमोक्तस्वावश्यकता चान्नाता—“दीर्घाञ्च उपविमोक्तं
यायात्”—इति (६. ४. ७.) ।

स्वाम्बतो भारवहनाय वीवधस्य व्यवहार आसीत्तदानीं मिति
च प्रतीयते—“हृहरपृष्ठं सवीवधतायै”—इत्येवमादिश्रुतैः (८. १.
१.) । ‘उभयतः शिष्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं धोटुं यः काष्ठविशेषः
पुरुषाणां मंशे ध्रियते, स वीवध इत्युच्यते’—इति तत्र सायणः ।
‘विवधवीवधशब्दौ उभयतो बह्विधौ स्वम्बवाहो काष्ठे वर्तते’—इति
मि० कौ० (पा० सू० ४. ४. १७.) । वीवधदण्डसु प्रायेण
वंशस्यैव भवति, ततः स इह तेजनीति श्रुतम्—“तेजन्या उभ-
यतोऽस्तयोरप्रस्त्रंसाय बसौ नहति”—इति (१. २. ५.) ।

सूच्या स्थूतानां मभ्यजनोचिताङ्गरक्षादीनाञ्चासीत्तदापि व्यव-
हारः । श्रुतं ह्येतत्—“सूच्या वासः सन्धदियात्”—इति ३. २. ७ ।

एवं तदानीं मपि कर्मठत्वं श्रमकारित्वं मुद्योगित्वञ्चैवासीत्
प्रशंसनीयम्, अलसस्य श्रमकातरस्योद्योगहीनस्य त्वासीन्नन्दनीय-
तैव । तत एवैव मिह (७. ३. ३.) श्लोकपञ्चकं मान्नातम्—

“नानाश्रान्ताय शीरस्ति, इति रोहितं शुश्रुमः ।

पापो नृषहरो जनः, इन्द्र इच्छरतः सखा ॥ १ ॥

पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलेयहिः ।

शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः, श्रमेण प्रपथे हताः ॥ २ ॥

आस्ये भग आसीनस्य, जर्हंस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

शेने निपथमानस्य, चराति चरतो भगः ॥ ३ ॥

कलिः शयानो भवति, सञ्चिहानसु दापरः ।

उनिहंस्तेता भवति, कृतं सम्पद्यते चरन् ॥ ४ ॥

चरन् षे मधु विन्दति, चरन् स्वादु मुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं, यो न तन्द्रयते चरन् ॥ ५ ॥”—इति ।

यद्यप्येते गाथारूपाः श्लोका अननैतरेदेषिह प्रसङ्गत उद्भूता इति नैतरेयकालिकास्तथाप्यैतरेयकालेऽप्येवंविधोपदेशाना मासीद्देवादर इत्यपि प्रतीयत एव । श्लोकानां मेधा मर्थास्तु सुगमाः, तथापि प्रथम-चतुर्थयोः किञ्चिद् ब्रूमः ।— यथा घोटकादयो मनुष्याणां वह्नं कुर्वन्तीति मनुष्यवाहा उच्यन्ते, तथैवास्मच्छरीरस्यो लोहित एवाग्निं शारीरतापं वहतीत्यग्निवाहत्वेन व्यपदिष्टो वेदे (निघ० १. १५. २.); लोहित एव रोहितो वैदिकः । स च सूर्यचन्द्रो दयकृत इति वाहोरात्रजन्य इति वा ह्यारिचन्द्रीयो हरिश्चन्द्रीय इतीहाख्यातः ; रमहरणात् हरिः = सूर्य इति हि सर्ववेदप्रसिद्धः । तथाचाग्निवाहनरूपशोणितधारिणः सर्वानेव पुरुषान् सम्बुद्धा ऋषि राह्मेभ्यः सुपदेश मिति फलितम् । नानेति । हे ‘रोहित !’ इति वयं ‘शुश्रुमः’,— ‘अनाशान्ताय’ आभिसुख्येन शान्त आशान्तः तद्विपरीतोऽनाशान्तोऽलसस्तस्मै ‘श्रीः नास्ति’ । अथवा नानाविध कार्येषु शान्तो नानाशान्तस्तस्मै श्रीरस्तीति । ‘वर’ तपःकर्म विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि ‘जनः’ ‘नृपत्’ नरि सीदन्, व्यक्तिविशेष स्याश्रितः सन् ‘पापः’ भवति । ‘चरतः’ भ्रमणकारिणः पुरुषस्य गिरिगिरिनदीग्रामसीमादिसङ्घटेषु च सर्वत्रैव ‘इन्द्रः’ अनुपमै श्वर्यवान् ईश्वरः ‘इत्’ एव ‘सखा’ विद्यते । यः किल नगं स्वगृहे च रक्षकः, स एव अरण्यान्वादावपीति अर्थाद्यर्जनः भ्रमणशीलस्य कोऽस्ति चिन्ताविषय इति भावः । कलिरिति सर्वविधकर्तव्यकर्मसु ‘शयानः’ शय्यागतः, अलस इति यावत् एतदेव कलिलक्षणम् । तदेवं कलियुगे धर्मार्थकाममोक्षाद्यर्जनं

कर्मसु आलस्यबाहुल्यं भवतीति निष्पन्नम्, निष्पन्नञ्च यस्मिन् कस्मिन् वा युगे यद्देवालस्यपरतया कर्त्तव्यानुष्ठानावहेलनं कृतं भवेत्, तद्देवेदानों कल्याणश्रितः कल्याणशयो वाह मिति ज्ञेय मिति । 'सञ्चिह्नानः' शय्यां, शयनभावं वा त्यक्तुं प्रवृत्तस्तत्रैवोपविष्टः । 'उत्तिष्ठन्' शय्यां शयनभावं वा परित्यज्यान्वत्, शय्याया मेव वा दण्डायमानः । 'चरन्' अनलसः कर्म कुर्वन्निति ।

मनुसंहिताया मध्येवमेव युगलक्षणं संसृतम् ८ अ० ३०२ श्लो०--

“कलिः प्रसुप्तो भवति, स जाग्रद् द्वापरं युगम् ।

कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता, विचरंसु कृतं युगम्”-इति ।

तथैतदपि प्रतीयते,— कलिर्वाद्यं युगम्, द्वापरं द्वितीयम्, त्रेता तृतीयम्, चतुर्थन्तु कृत मिति । द्वापरत्रेतेतिनामार्त्तगत-द्वित्रिशब्दतश्चैव मेव लभ्यते । तथा च कृतादेकपादावनतः काल उच्यते त्रेतेति, ततो द्विपादावनतो द्वापरम्, ततस्त्रिपादावनत एव कलियुग मिति । पुनरेकपादाद्युक्त्या द्वापरादीनि युगानि भवन्ती-त्येव मेव सदेवावर्त्तन्ते युगानि । व्यक्तश्चेदं श्रुतम्— “विवर्त्तते ग्रहणी चक्रियेव”-इति ऋ० सं० १. १८५. १ । प्रकृतिनियमा-ऽप्यत्रानुकूलः ; न हि कश्चित् कुमारः खल्वेकदैव तारुण्यं यौवनं चोत्तमं वृद्धायते, नापि हि कश्चित् शयानोऽसञ्चिह्नानोऽनुसिष्ठं च स्यात् कार्यकुशल इति । एवं हि कलियुगानन्तरं कृतयुगागमन-प्रतीक्षणं भवेन्निसर्गस्यापारानुकूलवेदार्थानभिज्ञाना मेव । तत्त्वतस्तु कलियुगानन्तरं द्वापरागमनम्, ततो त्रेतागमनम्, ततः कृता-गमनम् ; चक्रवद् बभ्रम्यमानेऽस्मिन् जगति पुनः त्रेतागमनम्, तता द्वापरागमनम्, ततश्च पुनः कलेः प्रादुर्भाव इत्येव वैदिकम्, क्रमोन्नतिक्रमावनतिविज्ञानसम्मतञ्च । क्रमोन्नतिपक्षसु प्रदर्शित-

दुग्धोक्तश्रुतितः सुव्यक्त एव, क्रमावन्तिस्र तन्नायात् किञ्च मन्तव्या
स्त्रादित्यत एतद्विपरितं मतं वेदविरुद्ध मित्यन्वहेय निवार्य्याणाम् ।
अपर मपि,— यथा वर्षतीं सर्वर्तुसङ्गावः “वर्षा वै सर्वं ऋतवः”—
इत्युपक्रम्य वर्णितः शतपथे—“यदेव पुरस्ताद् वाति, तद् वसन्तस्य
रूपम् ; यत् स्ननयति, तद् ग्रीष्मस्य ; यद् वर्षति, तद् वर्षाणाम् ;
यद् विद्योतते, तच्छरदः ; यद् बृहोद्गच्छति, तद्दहेमन्तस्य”—इति
(२. ३. १. ७.) । तथैवं हि सर्वद्युगधर्माणां प्रतियुगाश्रितत्व-
स्त्रीकारोऽपि नासमञ्जस इति ॥

अथ तदानीन्तनविज्ञानानि । तत्र,

पृथिव्या गतिहेतुविज्ञानम्, द्यावापृथिवीसम्बन्धविज्ञानम्,
वृष्टिहेतुविज्ञानम्, उदकानां मतिज्ञानसङ्घट्टभावहेतुविज्ञानम्,
द्यावापृथिव्योरुभयोरेव प्रतिशाल्विज्ञानञ्च यथा—“असौ वै
लोक इमं लोक मभिपर्यावर्त्तते ततो वै द्यावापृथिवी अभवतां
न द्यावान्तरिक्षान्तरिक्षाद् भूमिः”—इति ४. ४. ५ । ‘असौ’
द्युलोकः सूर्यलोक इति यावत्, ‘इमं’ भूतलोकम् ‘मभिपर्या-
वर्त्तते सदैव अभितः परितश्च ‘आवर्त्तते’ भ्रामयति । ‘ततः’
तस्माद् ‘वै’ एव ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिव्यौ परस्परसम्बन्धे
‘अभवताम्’ । ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘द्यावा’ द्युलोकः ‘न’
भूमितो विश्व्वः, तथा ‘भूमिः’ अपि तस्मात् ‘अन्तरिक्षात्’ व्यव-
धानाद् ‘न’ विश्व्वः । अतोऽत्रानुपद सुक्तम् “इमी वै लोकौ
सहास्ताम्, तौ व्येताम्”—इत्युपपन्नम् । ‘इमी लोकौ’ ‘सहास्तां वै
परस्परसम्बन्धेषु विद्येते, ‘तौ’ लोकौ ‘व्येताम्’ विवाहसम्बन्ध-
युक्तौ स्त्रीपुरुषद्वयविव । एतयोः सम्बन्धज्ञापकहेतुस्यैवं निर्दिष्ट इहैव—
“मावर्त्तन् न संमतपत् ते पञ्जना न सम्जानत”—इति । एतेन

विज्ञायते स्य पर्यायः सूर्य एवात्र हृष्टिहेतुत्वापहेतुचेति । ‘पञ्चजनाः’ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इति त्रिविधा आर्याः, दस्युदासाविति द्विविधा-वनार्याविति च पञ्चविधा मनुष्याः । तादृशविवाहस्य पुरोहिताः ‘देवाः’ रश्मय एवेमे इत्याह— “तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं देव-विवाहं व्यहृहेताम्”—इति । काव्योऽय एषः । तत्रैवं विवाहितयो-स्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्मिथः प्रीतिहेतुं निगमयति— “धूमैनेवेय ममू जिवन्ति, इष्टयासाविमाम्”—इति ४. ४. ५ । ‘धूमैन्’ रसहेतुवाष्प-रूपेणैत्यर्थः । संहिताया मध्येव मान्नातम् (१. १६४. ५१.)—

“समान मेतदुदक सुचैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिवन्ति दिवं जिवन्त्यग्नयः”—इति ।

‘अहभिः’ रश्मिभिः आकाशम् ‘एतत् उदकम्’ ‘उदेति’ जई भागच्छति, ‘अव च’ नीचैरपि भागच्छतीत्येव । अत एव ‘पर्जन्याः’ मेघाः ‘भूमिं’ ‘जिवन्ति’ प्रीणयन्ति, ‘अग्नयः’ अग्निजन्मानि धूमोद्भूतवाष्पाणि ‘दिवं जिवन्ति’ । अस्मादेव हेतोरुदकस्य आसहद्विराहित्यं चिरं तुल्य मित्याह ‘समा-नम्’—इति । अन्ययोदकस्योर्ध्वगमनाभावे क्रमादतिहृष्टिरेव स्यात्, तथा नीचैस्तत्यात् मन्तरा क्रमात् समुद्रोऽपि शुब्धेदिति हृष्टिनिदानविज्ञानमुदकसमत्वविज्ञानञ्च । एतयोः प्रतिष्ठा रूपत्वमान्नातं यथा— “आवापृथिवी वै प्रतिष्ठे; इय मेवेह प्रतिष्ठा असावमुत्र”—इति ३. ३. ५ । ‘इह’ भूलोके, ‘इयम्’ पृथिवी ‘प्रतिष्ठा’ प्रतिष्ठानम्, ‘अमुत्र’ अल्लोके ‘असौ’ सूर्यः, प्रतिष्ठेत्येव तदर्थः । इत्वं अल्लोकभूलोकयोर्भयोरेवास्मत्प्रतिष्ठाहेतुत्वं च विज्ञापितम् ।

अथ पृथिवीभ्रमणविज्ञानम्, सूर्योदयास्तमयविज्ञानम्;

अहोरात्रविज्ञानञ्च यथा—“स वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति । तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्त मित्वा-
यात्मानं विपर्यस्यते ; रात्री मेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तात् ।
अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्वायात्मानं
विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष
न कदाचन निम्नोचति, न ह वै कदाचन निम्नोचति”—इति
३. ४. ६ । तदेतस्मादास्त्रायात् सूर्यकर्त्तृकं पृथिव्या भ्रामणादिकं
विस्पष्टं भवगम्यते । एव मेवान्यत्रापि श्रूयते । तद्यथाथर्वणिकानां
गोपथे—“एतत् सुशस्ततर मिव भवति,—स वा एष न कदाच-
नास्त मयति, नोदयति ; तद्यदेनं पश्चादस्त मयतीति मन्यन्ते,
अह्न एव तदन्तं गत्वायात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते
रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति ।
तद्यदेनं पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं गत्वायात्मानं
विपर्यस्यते ; रात्रि मेवावस्तात् कुरुते, अहः परस्तात् । स वा एष
न कदाचनास्त मयति, नोदयति ; न ह वै कदाचन निम्नोचति”
—इति (३. ४. १०.) । ह्यन्तोभ्योऽपि ब्राह्मणे एव मेव सूर्यस्यो-
दयास्तमयाभाव आस्नातः, विशेषतोऽसहायस्य तस्य मध्यस्थत्वं
गतिराहित्यं मपि । तथाहि—“नैवोदेता नास्त मेता, एकस्व
एव मध्ये ख्याता । तदेष श्लोकः—

‘न वै तत्र निम्नोचति नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्वेन मा विराधिषि ब्रह्मणा’—इति ।

न ह वा अस्मा उदेति, निम्नोचति”—इति (५. ३१. १-३.) ।

अत्र ख्यातेति पदं गतिनिवृत्त्यर्थस्य स्थाधातोरिति सूर्यमण्डलस्य
गत्वभावश्च बोधितः, । अध्यात्मपक्षेऽप्येषा श्रुतिर्व्याख्येया ।

अथ देवताविज्ञानं यथा — “परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति ३. ३. ८। “न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तुर्नर्ततोर्गृहे वसतीत्याहुः”—इति ५. २. ४। “सत्यसंहिता वै देवाः”—इति च १. १. ६। व्याख्यास्यामश्चेमाः श्रुतीः सप्तमे प्रकरणे।

अथ सूर्यविज्ञानं यथा — “तेषु हि वा एष एतदध्याहितः स्तपति”—इति ४. ३. ४। ‘तेषु’ पूर्वोक्तेषु लोकेषु ‘अधि’ मध्ये ‘आहितः’ परमेश्वरेण स्थापितः ‘एषः’ सूर्यः ‘एतत्’ सर्वं जगत् ‘तपति’ इत्यर्थः। तदेव मेषां पृथिव्यादिशनैश्चरान्तानां सर्वेषां मेव लोकानां मध्यस्थित एष सूर्यः, सर्वेषां मेषां तापकश्चेति विज्ञायते। सर्वेषाञ्च लोकानां शिरसा सुपथ्यं व दृश्यते सूर्य इत्यतस्तस्य सर्वत उत्तरत्व मपि विज्ञायते। तद्यथा — “स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः, सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च”—इति ४. ३. ४। “उत्तरः = उद्वततरो भवति”—इति यास्वः (निरु० २. ३. २.)। “विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”—इति त्वसक्तत् समान्नातम् (ऋ० सं० १०. ८६. १-२३.)। इन्द्रस्तु तत्र सर्वत्रैव सूर्यः। सूर्यकर्तृकं पृथिव्या धारणं तु वेदेषु “दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ७. ८८. ३; वा० सं० ५. १६.)” इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्ञात मेव। ‘अमतिः (निघ० ४८)’—इतिपद-निर्वचनप्रसङ्गे (६. ३. ३.) यास्केन श्लेष निगमः प्रदर्शितः—

“अभि त्वं देवत् सवितार मोण्डोः कविक्रतु

मर्चांमि सत्यसवत् रत्नधा मभि प्रियं मतिम्।

जज्ञां यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि

हिरण्यपाचिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥”

—इति सा० सं० छ० आ० ५. २. ३, ८;— य० वा० सं० ५.

२५. १, २ ;— तै० सं० १, २, ६. २ ;— अथ० सं० १४. १, २ ।
 'अमतिशब्देनात्मप्रकाशगत मादित्यस्य विज्ञानं मुच्यते ; स हि
 प्रकाशसतत्त्व एव नान्यत्प्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः'—इति
 तत्र दुर्गाचार्यः । सूर्यस्य तापहेतुत्वेन जीवनहेतुत्वश्चान्यत्र
 श्रुतम्—“प्राणं तदादित्येन समिन्धे, तस्मादयं मुष्णः प्राणः ;०—०
 सर्वं तदात्मानं मादित्येन समिन्धे, तस्मादयं सर्वं एवात्मीष्णः ।
 तद्देवदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानम्— उष्ण एव जीविष्य-
 ष्यतीति मरिष्यन्निति”—इति श० ब्रा० ८. ७. २. ११ । 'सूर्यो नो',
 'उदु ल्यं', 'चित्तं'—इत्येवमादीनि सौरसूक्तान्यपीहालोच्यानि ।

अथ चन्द्रविज्ञानं यथा—“एतद्देवसोमं यच्चन्द्रमाः”—
 इति ७. २. १० । देवेन सूर्येण, देवैः सूर्यरश्मिभिर्वा पियः सोमो
 देवसोमः । 'योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव 'सोमं' देवानां मपेक्षितं
 सोमद्रव्यसदृशं वस्तु'—इत्यर्थः कृतोऽत्र सायणाचार्येण । “एकया
 प्रतिधा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काण्डका
 (ऋ० सं० ८. ७७. ४.)”—इतिमन्त्रस्य व्याख्यानाय प्रोक्तं नेतृद-
 यास्तमुनिना—“एकेन प्रतिधामेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते
 त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः, तथा एता-
 च्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति”
 —इति (५. २. ६.) । “य मच्चिति मच्चितयः पिबन्ति”—इत्यपि
 तत्रैव निगमः । तं पूर्वपक्षे आप्याययन्तीति च प्रमाश्रितं तत्र
 “यथा देवा अंशु माप्याययन्ति”—इतिनिगमप्रदर्शनेन । निगमा-
 वेत्ती तैत्तिरीयसंहितायाम् (२. ४. १४. २.), अथर्वसंहितायां
 (७. ७. ३. ११.) च पाठभेदतः समाप्ताती ; तत्त्वतस्त्रिमास्ये-
 दीयावेव विलुप्तशस्त्रीशक्तित्वस्माकम् । अन्यत्र चोक्तम्—“सोऽस्माकं

तेन न म्रियते, य मच्चिति मच्चितयः पिबन्ति”-इति (निरु० ३, भा० ३८६६०) । ‘यम्’ ‘मच्चितिं’ सोमम् ‘मच्चितयः’ रश्मयः ‘पिबन्ति’, ‘सः’ सोमः सूर्यस्य ‘अन्नम्’ भक्ष्यम्, ‘तेन’ अन्नेन ‘न म्रियते’ नोपक्षीयते, सूर्य इति तदर्थः । शत-पथेऽपि — “सोमो राजा देवाना मन्नं यच्चन्द्रमाः”-इति (२, ३, ४, ७.) । तैत्तिरीयब्राह्मणे च — “सोमो वै चन्द्रमा एष ह वे साक्षात् सोमं भक्षयन्ति”-इति (३, ४, १०) । “अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, तदेतेनोपचितव्यम्, आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति”-इति च निरु० २, २, २ । “अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीष्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे”-इति (ऋ० सं० १, ८४, १५.) मन्त्रश्चात्र मानम् । अत एव गां सुषुम्णनामसूर्यरश्मिं धारयतीति गन्धर्वश्चन्द्रमा उच्यते । तत एवोक्त मिदं यास्त्रेण— “सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः (वा० सं० १८, ४०.) इत्यपि निगमो भवति, सोऽपि गौरुच्यते”-इति २, २, २ । अत्र चन्द्रमसि यः कलङ्को दृश्यते, स खलु देवयजनस्यास्य कर्मभूमिर्मर्त्यलोकास्य क्वायापातसम्भूत इति चान्नात म्मैतरैयेण — “एतद्वा इय मसुष्वां देवयजन मद्दधाद् यदेतश्चन्द्रमसि क्वाण मिव”-इति ४, ४, ५ ।

अथ वायुविज्ञानं यथा — “वायुः प्राणः”-इति ३, १, २, “सच्चिदप्रसूतो ह्येष एतत् पवते”-इति १, २, १, “वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यत मन्तरिचं न सृष्ट्यति”-इति च ३, ५, ८ । वायोः प्रप्यायकत्ववर्षहेतुत्वे पुरस्ताद् व्याख्याते (५, ६०) । अत्र “इषे त्वोर्जे त्वा”-इत्यादिनिगमा अपि पर्यालोच्याः ।

अथान्निविज्ञानं यथा — “अन्निर्वै देवाना मवमः”-इति १, १, १ । “अन्निर्वै परिचिदन्निर्हीमाः प्रजाः परिचेति, अन्निं हीमाः

प्रजाः परिच्यन्ति”-इति ६. ५. ६ । अत्रैव ‘पारिचितीः शंसति’
-इति तिष्ठणा मृचां शंसनं विहितम् ; ताः सर्वा एवर्षोऽग्नि-
विज्ञानपराः । “अग्नेर्वा एतास्तन्वो यदेता देवताः (३. १. ४.)”
-इत्यादिग्रन्थान्निविज्ञानपर एव । “अग्निर्वै शर्माणि अन्नाद्यानि
यच्छति, अग्नि मेव तत् कल्पयति, अग्नि मध्येति”-इति २. ५. ८ ।
“आग्नेय्यो ह्योषधयः (१. २. १.)”-इत्येवमादिश्रुतयश्चेह्यालोच्यः ।

अथाव्विज्ञानं यथा— “अद्भिरभिषिञ्चन्ति ; रेतो वा आपः,
सरेतस मेघेनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति”-इति (१. ४. ६.), “अमृतं
वा एतदस्मिंज्ञोके यदापः”-इति (८. ४. ६.), “आपो वरुणस्य
पद्मय आसन्, ता अग्नि मभ्यध्यायन्, ताः समभवन्, तस्य रेतः
परापतत्, तद्विरण्य मभवत्”-इत्यादि चान्यत्र (तै० ब्रा० १. १.
३. ८.) । श्रुता चैषा ऋक्, ऋक्संहितायाम् (१. २३. २०.)—

“अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निञ्च विश्वशश्वुव मापञ्च विश्वभेषजीः”-इति ।

इतो ज्ञायते सोमाग्निभागसम्प्रलनेन जातं जलमिति । तथा
तैत्तिरीयारण्यकेऽपि— “आपो ज्योतिरसोऽमृतम्”-इति (१०.
१७.) । इतश्चावगम्यते,— अप्सु ज्योतिर्भागो रसभागश्चेत्युभौ
विद्येते, अमृतत्वञ्चास्तीति । यद्युच्येत, पाञ्चात्यविज्ञानत एवैवं
लभ्यते, तदेतदिह तद् दृष्ट्वैव कल्पयत इति । अत्र ब्रूमः,— इत्यमेव
भवति सर्वत्र सर्वविधान्तर्हितवस्तूनां सुपलम्बः ;— कालप्रभावतो
भूममंऽन्तर्हितानां हर्म्यवर्त्मकारिकारपञ्जरसुद्रादीनां लाभोऽप्येव
मेवानुसन्धानतो भवति ; न हि तथा लम्बान् पदार्थान्
मृषाकर्तुं कोऽपि शक्नोति ; तथैव आदिविज्ञानानि यानि तमः-
कालप्रभावादितः क्रमाद् नुपलम्बिज्ञानानि, तेषां सर्वेषां निकस्य

वा कश्चित् कथं मपि सम्मानं माप्य यदि कश्चित्तदाविष्करणे मनो निवेशयेत्, स श्रुतकल्पनाकृदिति कथं मया ह्यवचनो भवेदिति । तद्यथा, भ्राम्यमानेऽस्मिन्नुन्नत्यवनतिकरे कालचक्रे अथवा पाश्चात्यविज्ञानप्रभावजा विश्रुत्क्रिया दृश्यते, आयास्यति हितमःकाले सैषा भविष्यत्येवान्तरिज्ञिता ; पुनः प्रकाशकाले समुपस्थिते कश्चित् कथं मध्येतदनुसन्धानं सुपगत्यास्याविष्कारं कर्तुमेषिष्यति चेत्, स किं कल्पनाकृदिति वाच्यो भविष्यतीति ते पाश्चात्यविज्ञानविद् एव विचारयन्तु । “अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम्”—इति च स्पष्टम् (तै० आ० ८, ८, ८) । “अपां रसस्य यो रः”— (तै० सं० १, १२, २)—इत्यादयश्च श्रुतयोऽत्रालोचनीयाः । अपानपादिति ज्योतिर्नाम तन्निरुक्त्यादिकञ्च पर्यालोच्यम् (निघ० ५, ४, ११ ; निरु० १०, २, ५, ६, ६) । पुरातनाङ्गे ज्योतिःप्रकाशोऽप्यृक्संहितायां श्रुतः । तद्यथा — “आदित् प्रदस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति ८, ६, ३० ।

विष्णुविज्ञानं यथा—“विष्णुः परमः”—इति १, १, १ । विष्णोस्त्रिविक्रमणादिकं च स्पष्टं मान्नातं शतपथे— १, ८, ३, ७-१२ । इदं विष्णुविचक्रमे—०व्यस्त्रभाद्रोदसी । विष्णुरेते दाधारं पृथिवी मभितो मयूखैः”—इति च तै० सं० १, २, १३, २, १ । स एव विष्णुः सूर्य एव । विष्णुविवरणन्विह पुनः सप्तमे प्रकरणे विशेषतो वर्णयितव्यं मस्तीतोह्वलं पञ्चवितेन ।

अथ गर्भादिविज्ञानं यथा— “पराशो गर्भां धीयन्ते, पराशः सम्भवति ; ०—० मध्ये गर्भां धृताः ०—० अमुतोऽवाशो गर्भाः प्रजायन्ते”—इति (३, १, १०) । “रेतस्तत् सिन्नं विकरोति ; सिन्निर्वा अयेऽथ विक्रतिः ०—० रेतस्तद् विक्रतं प्रजनयति ; विक्र-

तिर्वा अग्रेऽथ जातिः”-इति (२. ५. ७.) । “न्यूनै वै रितः सिद्धं
 मध्यं स्त्रियै प्राप्य स्वविष्टं भवति”-इति (६. ३. १.) । “तृष्या
 गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवच्छेते, न वै सङ्गादेवाद्ये सर्वः सम्भवति,
 एकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवति”-इति (६. ५. ५.) ।
 षड्विधं वै पुरुषः षडङ्ग आत्मान मेव तत् षड्विधं षडङ्गं विकरोति’
 -इति (२. ५. ७.) । “चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति”
 -इति (३. १. २.) । “ज्यायान्सन् गर्भः कनीयांसं सन्तं
 योनिं न हिनस्ति”-इति (५. २. १०.) । “मुक्ता गर्भा जारायो
 र्जायन्ते०—० सहेषोश्चेन कुमारो जायते”-इति (१. १. ३.) ।
 “मुष्टी वै कृत्वा गर्भो अन्तः श्रैते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते”
 -इति (१. १. ३.) । “कुमारं जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै
 श्रीवा अथो शिर इति”-इति (३. १. २.) । “कुमारं जातं संव-
 दन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति”-इति (३. १. २.) ।
 “कुमारो जातः पश्वेव प्रचरति”-इति (३. १. २.) । “कुमारं
 जातं जघन्या वागाविशति”-इति (३. १. २.) । अद्याप्यस्यै-
 वारण्यके— “पुरुषे ह वा अय मादितो गर्भो भवति, यदेतद्देतस्व
 देतकार्येभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सन्भूत माकन्धेवात्मानं विभर्ति; तद्
 यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति”-इति (२. ५. १.) । अत्रैवान्ते
 सृष्टानां जन्तूना मातिवाहिकदेहधारणं पुनर्जन्मविज्ञानश्चात्मातम्—
 “अद्यास्त्राय मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयत्नेव
 पुनर्जायते”-इति । आतिवाहिकदेहधारणत्वमत्रापि सुख्यम्—
 “तद्यथा दण्डजलायुका दण्डस्थान्तं गत्यायाज्जान सुपसंहरति”-
 इत्यादि श० ब्रा० १४. ७. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

अथ शरीरादिविज्ञानं यथा— “रितः पुरुषस्य प्रथमं सम्भव-

वतः सम्भवति”-इति (३. १. २.) । “उर्द्धाः पुरुषस्य भ्रूयांसः प्राणाः”
-इति (६. ३. ५.) । “प्राणास्त इमेऽवाञ्चो रेतस्यो मूत्राः पुरीष्य
इति”-इति, “प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभि-
र्नाभिलम्, प्राण मेवास्मिंस्तद्घाति”-इति (१. ४. ३.) । “पुरा
नाभ्या अपि शसो वपा सुत्खिद्यात्”-इत्यादीनि वचनानि च (२.
१. ६.) शारीरतत्त्वबोधकानि । “मुखतो वै प्रजा अन्न मदन्ति००
मथतो वै प्रजा अन्नं धिनोति ”-इति (५. १. ३.) । एकं सञ्च-
सुबद्धं”-इति (२. ४. ८.) । “अनन्तर मर्त्याः कृष्णाम्०—०यैव
कनीनिका येन पश्यति”-इति, “अन्तरं कर्णस्य येनैव शृणोति”
-इति, “अन्तरं नासिकयोः येनैव गन्धान् विजानाति”-इति,
“अन्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु-दन्ताः०—० येनैव वाचं व्याकरोति,
येन स्वादु चास्वादु च विजानाति”-इति च (५. ४. ३.) । “पाङ्क्तोऽयं
पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांस मस्थि मज्जा”-इति
(२. २. ४.) । “षड्भिधो वै पुरुषः”-इत्यादि च (२. ५. ७.) ।

अथ स्वाद्यविज्ञानं यथा— “अमृतं वा एतदस्मिंश्लोके यदापः”
-इति (८. ४. ६.), “रेतो वा आपः”-इति (१. १. ३.),
“आन्धं वै देवानां सुरभि, घृतं मनुष्याणाम्, आयुतं पितॄणां, नव-
जीतं गर्भाणाम्”-इति (१. १. ३.), “इन्द्रयं वा एतस्मिं-
श्लोके यद् दधि”-इति (८. ४. ६.), तीजो वा एतद् घृतम्”
-इति (८. ४. ६.), “यद् घृतं तत् स्त्रिये [स्त्रियाः] पयो
ये तच्छुक्लास्ते पुंसः”-इति (१. १. १.) । “रसो वा एष श्लोषधि-
वनस्यतिषु यन्मधु”-इति (८. ४. ६.), “स वा एष पशुरेवाल-
भ्यते यत् पुरोडाशः”-इत्यादि च (२. १. ८.) । विसाना मपि
स्वाद्यत्वं तदासीत् प्रशस्तम् । तदिदं ५. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

‘बिसानि = पद्ममूलानि’-इति तन्नाथे सायणः । अस्मन्मते तु सृणा-
लानीति विशेषः । अन्यञ्च पयोविकाराणां दशानां खाद्याना मपि
नामान्यान्नातानि— “गौर्वे प्रतिधुक्, तस्यै शृतं, तस्यै शरः,
तस्यै दधि, तस्यै मसु, तस्या आतञ्जन, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं,
तस्या आमिष्ठा, तस्यै वाजिनम्”-इति श० ब्रा० ३. ३. ३ ।

अथ भेषजविज्ञानं यथा— “तेजो वा एतदध्यौर्यदाञ्जनम्”-
इति १. १. ३ । “ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं,०—० सृत्युर्वै तमम्हाया,
तेनैव तज्ज्योतिषा सृत्युं तमम्हायां तरति”-इति ७. २. ११ । औष-
धार्थं तत्रयोगविधिरप्यन्यत्रास्मात्— “हिरण्मदाद् घृतं निष्पिबति,
आयुर्वै घृत ममृतत् हिरण्यम्, अमृतादेवायुर्निष्पिबति शतमानं
भवति”-इति तै० सं० २. ३. ११. ८ । अत्राह तस्मत्कारः—
“खादिरं पात्रं चतुःस्रक्ति प्रयुनक्ति सौवर्णस्य प्रवर्त्तं शतमानस्य
कृतम्”-इति, “ध्रुवां खादिरं सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्त्त मवदधाति”
-इति च तत्रैव । ‘प्रवर्त्तः कर्णाभरणं कुण्डलम्-इति, ‘शतमानं
पञ्चपलपरिमितम्’-इति, ‘मानशब्दो गुञ्जावीजं ब्रूते’-इति च तत्रैव
सा० भा० । वपाया रेतोरूपत्वाख्यानेन रेतोवृद्धिकारत्वं श्रुतम्,
सुसूक्ष्मसुवर्णपत्रमण्डितां क्लृप्ताधार्थं तस्या व्यवहारश्चेह ध्वनितः ।
“सा वा एषा रेत एव यद्वपा; प्रेव वै रेतो लीयते, प्रेव वपा लीयते,
शुक्लं वै रेतः, शुक्ला वपा; शरीरं वै रेतोऽशरीरा वपा; यद्वै लोहितं
यस्यांसं तच्छरीरं तस्माद् ब्रूयाद्यावदलोहितं तावत्परिवासयेति०-०
वपाज्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशक्क आज्यस्योपरिष्ठादभिचारयति”
-इति (२. २. ४.) । पयस्यायाः कुङ्करविषनाशकत्वश्चेह सूचि-
तम्— “आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां प्रातस्सवन मवालेद्”-
इत्यादिना (२. ३. ४.) ।

ब्राह्मणस्य भिषग्ध्यवसायनिषेधोऽप्यन्यत्र— “ब्राह्मणेन भिषजं न कार्यम् ; अपूतो ह्येषोऽमेध्यो यो भिषक्”—इति तै० सं० ६, ३, ८, २ । भिषजकरणकाले ब्राह्मणस्य तत्रोपवेशनत्तु विहितम्— “उदपात्र सुपनिधाय, ब्राह्मणं दक्षिणतो निपाद्य, भिषजं कुर्यात्”—इति च तत्रैव (४.) ।

भिषज्यस्य त्रिधात्व मपि विहितं तत्रैव— “अग्नी ढनीयम्, अप्सु ढतीयम्, ब्राह्मणे ढतीयम्”—इति । ढतीयं = ढतीयांशम् ; रोगनिर्हरणसामर्थ्यं मिति यावत् ।

सामान्यरोगनाशाय धीराणां प्रकृतेरानुकूल्याय कालप्रतीक्षणमेव भिषज मिति च सिद्धान्तितमिह दृश्यते । तथाहि— “अग्निनी वै देवानां भिषजौ”—इति (१, ४, १.) । अग्निनी = अहोरात्री (१२, १, १.) इत्यपि निरुक्तसिद्धान्तः, “विद्वांसो वै देवाः”—इति च श० ब्रा० ३, ७, ३, १० ।

अथ कालविज्ञानम्— “उषस्यागताया मरुणमिवैव प्रभात्युषसो रूपम्”—इति ४, २, ३ । “तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव”—इति ४, १, ५ । “द्वादशमासाः संवत्सरः”—इति १, १, १ । “त्रयोदशो मासो नानुविद्यते”—इत्यादि ३, १, १ । “पञ्चम्वी ष्टेमन्तशिथिरयोः समासेन, तावान्संवत्सरः”—इति १, १, १ । “पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य, यद्यु षडेवर्त्तवः”—इति तु शतपथे ४, ५, ५, १२ । “त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य”—इति च तत्रैव १४, १, १, २८ । “त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि”—इति २, २, ७, “सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः”—इति च २, २, ७ ।

अथ दिग्विज्ञानं यथा— “मथैव (आदित्येनैव) प्राचीं दिशं

प्रजानाथानिना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीची मिति ।
 ०—० पुर उदेति पश्चास्त मिति०—०, दक्षिणतोऽप्य ओषधयः
 पच्यमाना आयन्त्याग्नेय्यो ह्योषधयः०—०, प्रतीच्यो ह्यापो बह्वरः
 स्वन्दन्ते, सौम्या ह्यापः०—०, उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः
 पवते, सविष्टप्रसूतौ ह्येष एतत् पवते”-इति १. २. १ ।

अथ देशप्रकृतिविज्ञानं यथा— “उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं
 पवमानः पवते”-इति, दक्षिणतोऽप्य ओषधयः पच्यमाना आयन्ति”
 -इति, “प्रतीच्योऽह्यापो बह्वरः स्वन्दन्ते”-इति च १. २. १ ।
 प्रत्यञ्चि दीर्घारस्थानि भवन्ति”-इति ३. ४. ६ । प्राच्यो यामता
 बहुलाविष्टा”-इति ३. ४. ६ । प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं
 राजान मन्त्रीणन्”-इति च १. ३. १ ।

अथ शिल्पविज्ञानं यथा— “देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पाना
 मनुज्जती इ शिल्प मधिगम्यते,— इस्ती कंसो हिरण्य मन्त्रतरी-
 रथः शिल्प मिति”-इति १. ३. ५, २. १. २ । अथान्यत्रापि—
 “यद्द्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्”-इति (शत० ब्रा० ३. २. १. ५.),
 “एतच्छिल्प मेष वर्णः”-इत्यादि च तत्रैव (१. १. ४. ३.) ।
 तैत्तिरीयब्राह्मणान्नातमन्त्रयोस्वन्यविध मपि (२. ७. १५. २, ३.
 ३. २. १.) “दिवः शिल्प मवततम्”-इत्यादि, “येभिः शिल्बीः
 पप्रथाना महत्पृहत्”-इत्यादि चेति ।

अथ शब्दार्थविज्ञानं यथा— “यद्द्वै देवानां नेति तदेवा मो
 म्”-इति ६. ५. १ । शतपथेऽप्येवम्— “यद्द्वै नेत्युचि षो मिति
 तत्”-इति १. १. १. ३० । एतदुदाहरण मिवेद गम्यते—
 “गौतम ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्य ? इति, पृथिवी मिव राजन्सिति
 ह्योवाच, ओम् इति ह्योवाच”-इति १०. ६. १. ४ । पुनस्तत्रैव

तत उत्तरं देवसङ्ख्यानियमसङ्गे— ११. ६. ३. ४। “ओ३
मित्यृधः प्रतिगर एवं तथेति गाथायाः ; ओ मिति वै दैवं तथेति
मानुषम्”—इति शैतरेये (७. ३. ६.)। “तभ्योऽभितसेभ्यस्त्रयो
वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति, तानेकधा समभरत्,
तदेतदो मिति”—इति, “ओ मिति वै स्वर्गो लोकः, ओ मित्यसौ,
योऽसौ तपति”—इति, “ओ मिति प्रथीति”—इति चात्रैव (५. ५.
७.)। “ये वा अनूचानास्ते कवयः”—इति २. १. २, “ये वै ते न
ऋषयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति”—इति च
६. ४. ४। “विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस”—इति
६. ४. ४। “हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः
प्रतिगृह्णाति ; ययो वै हिरण्यम्”—इति च ७. ३. ६। शतपथ-
तत्पत्तरीययोस्त्वतोऽधिकतरं शब्दार्थविज्ञानं द्रष्टव्यम् ।

इहोदाहृतेभ्योऽन्यान्यपि बह्वन्याचारव्यवहारविज्ञानवचनानी-
होपलभ्यन्ते, तानि चालोचनयोग्यानीत्यकथित मपि सिद्धम् ॥

(६)

अथेतद् विचार्य मस्ति, कस्याः शाखाया इद मैतरेयकं
ब्राह्मण मिति । तत्रादौ शाखापदार्थो निरूपणीयः, ततः
कति शाखा ऋग्वेदस्य ? , किन्नामिका चाथ प्रचलितेय मिति
निर्णेतव्यम्, तत्सहैव तुमालुप्तविचारणा चेति ।

अस्ति बहुषु पुराणेषु शाखाकथा वर्णिता, तत्र च विश्वभान-
वतयोर्विशेषेण । तद्यथा ऋक्शाखानिर्णयप्रसङ्गे —

“विभेद प्रथमं विप्र पेल ऋग्वेदपादपम् ।
 इन्द्रप्रमत्तये प्रादात् वाष्कलाय च मंहितै ॥
 चतुर्धा स विभेदाथ वाष्कलिर्निजसंहिताम् ।
 बोध्यादिभ्यो ददौ तासु शिष्येभ्यः स महासुनिः ॥
 बोध्याग्निमाठरी तद्दद् याज्ञवल्क्यपराशरी ।
 प्रतिशाखासु शाखायास्तस्यास्ते जगृह्मुने ॥
 इन्द्रप्रमतिरेकां तु संहितां स्ससुतं ततः ।
 माण्डुकैयं महात्मानं मेत्रैयाध्यापयत् तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् ययी ।
 वेदमित्रसु शाकल्यः संहितां ता मधीतवान् ॥
 चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्यासु ये पञ्च तेषां नामानि वै शृणु ॥
 सुहृत्तो गालवश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
 शिशिरः पञ्चमश्वासीत् मैत्रेय सुमहासुनिः ॥
 संहितान्वितयं चक्रे शाकपूणिरथेतरम् ।
 निरुक्त मकरोत् तद्दत् वलाकश्च महामतिः ॥
 निरुक्तकचतुर्थोऽभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ।
 इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा दिजोत्तम ॥
 वाष्कलिश्चापरस्त्रिस्तः संहिताः कृतवान् द्विजः ।
 शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्तृतीयश्च कथाजवः ।
 इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रकीर्तिताः ॥”

—इति वि० पु० १. ४. १६--२५ ।

अथ भागवते १ स्क० ४ अ० २१ श्लो०—

“त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।

शिथैः प्रशिथैस्ताच्छिथैर्वेदास्तेशाखिनोऽभवन् ॥”-इति ।

पुनस्तत्रैवान्यत्र ऋक्शाखावर्णनप्रसङ्गे १२ स्क० ६ अ०—

“पिलः स्वसंहिता मूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।

वाष्कलाय च सोऽप्याह शिथेभ्यः संहितां स्वकाम् ॥

चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।

पराशरायान्निमाठरायेन्द्रप्रमतिरात्मवान् ॥

अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डुक्येय सृषिं कविम् ।

तच्छिथो देवमिषञ्च सौभार्यादिभ्य जचिवान् ॥

शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु पद्भ्या व्यस्य संहिताम् ।

वात्स्यमुद्ग तशालीयगोखल्यशिथिरेष्वधात् ॥

जातूकर्णञ्च तच्छिथः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।

वालाकपेङ्गावेतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥

वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम् ।

चक्रे वालायनिर्भुञ्चुः काशीरश्चव तां दधौ ॥

बह्वृचाः संहिता ह्येता एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।

श्रुत्वैवं हृन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”-इति ।

इत्थं नु गम्यते वेदांशा इति, शाखा इति चाभिन्नार्थे पदे । एवं

- हि यथा भागवतोऽयं द्वादशभिः स्कन्धैर्विभक्तः, पुनस्तत्स्कन्धाद्यबहु
भिरध्यायैर्विभक्ताः, तथैव एको वेदः प्रथमं चतुर्धा विभक्तः,
पुनस्ते चत्वारो भागाश्च बहुधा विभक्ताः ; स एवैको भाग-
भागः शाखेति व्यपदिश्यत इति । तथा च यथा भागवतीय-प्रत्य-
ध्यायस्य पाठो भिन्नो विषयश्च विभिन्न एव एवं प्रतिशाखं मन्त्रा-
न्नाथोऽपि भिन्न उपदेशश्च विभिन्ना एव ; किञ्च यथा भागवतस्य
कस्मिन्नप्येकस्मिन्नध्यायेऽतीते न त्वेकस्यापि स्कन्धस्याध्ययनं सम्पद्यते

तथैव कस्या मध्येकस्यां शाखाया मधीतायां नैवैकस्य वेदस्याध्ययनं
भवेत् सम्याद्य मिति । आह चैतत् समासतः कूर्मपुराणि—

“एकविंशतिभिर्देन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानान्तु शतनाथ यजुर्वेदं मयाकरोत् ।

सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।

अथर्वाण मद्यो वेदं विभेद नवकीन तु ।

भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः”—इति १, ५१ ।

एवञ्च यथा पुराणानि एकव्यक्तिगतानि अष्टादशसंख्याकानि,
तथैव वेदशाखाः सर्वा अप्येकव्यक्तिनैव वेदानां खण्डखण्डीकरणेन
सम्पादिता मियः पार्थक्य मापन्ना इत्येवाभिमतं तेषाम् । अत
एवोक्तं वाङ्म-तर्कवाचस्पतिना स्वकृते वाचस्पत्ये— “शाखा वेदैक-
देशे”—इति, “चरणो वेदैकदेशे शाखापरपर्याये ; ‘गोत्रं च
चरणैः सह’ महाभाष्य-का०”—इति च । वाङ्म-विश्वकोषकारा-
दयोऽप्येतच्चरणानुचारा एव । तथाच वेदपरिच्छेदविशेषो वेदांशः
शाखापदार्थे निष्पद्यते, ब्रह्मना मनधिगतवेदानां तत्त्वतो ब्रह्मवन्धूना
मेव मेव विश्वासश्च ।

तदेवं पुराणवर्णितं शाखाविभागमतं प्रेक्षावतां वेदविदुषां
स्यादुपेक्षणीयम् ; आप्तवचनानुमानप्रत्यक्षतस्तथाप्रतीतिः ।

तथाहि— आञ्जात मिदं कौपीतक्यारस्यके वंशत्राञ्जणे—
“अथ वंशो नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो०—० गुणाख्याञ्जा-
यनादस्माभिरर्षीतं , गुणाख्यः शाङ्गायनः कहीलात्”—इत्यादि
(१४ अ०) । एतस्यैव कहीलशिष्य-शाङ्गायनपरिध्ययनभेदादितः—
सञ्जाता शाङ्गायनी शाखा ; श्वेय ऋक्शाखातीव प्रसिद्धा ।
अहो ! अस्मा नामापि न स्मृतं विश्वभागवतपुराणयोरिति

स्फुटं मिहामवचनानैक्यम् । यच्चोक्तं कौर्मे वैयासिक्य एव सर्वाः
शाखा इति, तदप्ये तत्तदावचनविरुद्धम् ।

अपरथाप्यामवचनविरोध उपलभ्यते यथा— अस्ति शौनकीया
अनुवाकानुक्रमणी, तत्र शाकलवाष्कलशाखयोः प्रथममण्डलगत-
क्रमपार्थक्यप्रदर्शनायोक्तम् -

“गौतमादौशिजः कुलः परुच्छेपाद्वैः परः ।

ब्रुत्साद् दीर्घतमा इत्येष तु वाष्कलकः क्रमः”—इति (२१.)।

“अथ वाष्कलकैःस्य विशेष मायमण्डले आह,— उपप्रयन्तो
नासत्याभ्याम् अग्निं होतारम् इमं स्तोमं वेदिषद इति वाष्कलकः
क्रमः ; उपप्रयन्त इमं स्तोमं नासत्याभ्याम् अग्निं होतारं वेदिषद
इति शाकलकः क्रम इत्यर्थः । अथैव मुक्तेरुत्तरमण्डलनवके न क्रम-
विपर्यासः”—इति तट्टीका षड्गुरुशिष्यकृता । एवं हि शाकलवाष्क-
लयोः क्वचित् क्वचिन्नान्तरपाठक्रमान्यत्वेऽपि ग्रन्थैकत्वं सुव्यक्तम् ।

किं बहुना, महासुनिवेदव्यासप्रणीत इति यः प्रसिद्धरण-
व्यूहाख्यः स्वल्पो ग्रन्थः, तत्राप्युक्तम्— “तेषां मध्यायासतुषष्टिः”—
इत्यादि शाखापरिच्छेदादीनां मैकविध्यम् ; ‘तेषां माण्डलायनादि-
शाखानां समानाध्ययनं सूचयति’—इति हि तद्व्याख्यानम् । तदर्थं,
अष्टविष्णादिपुराणानां शाखाभेदप्रकरणं मातवचनानैक्यविरोधा-
दितो जलमध्यस्थमसिचोदवत् विलीयत इति सुतरां मभ्युपेयम् ।

सन्ति च प्रदर्शितपौराणिकमतविरोधप्रमाणकानि श्रुतिवच-
नानि । तद्यथा— “वेदः क्लृप्तोऽधिगन्तव्यः”—इत्यस्ति (२.१६५)
मनुशासनम् ; ततदिदं क्लृप्ताध्ययनं तन्नये सङ्ग्रहाख्यसामवेदिना
मैकस्मिन्नायुषि कथङ्कारं भवेत् सम्पाद्यम् ? विहितञ्च तद-
ध्ययनं द्वादशस्त्रेवाब्देषु तत्रैव - “षट्त्रिंशदाब्दिकं चयं गुरोस्त्रैः

वैदिकं व्रतम्”-इति (३. १.) । विष्णुगीतमयाज्ञवल्क्यसंहिता-
स्वपि पतिवेदं हादशाब्दं ब्रह्मचर्यं विहितम् । “वेदानधीत्य वेदो
वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविभ्रुतब्रह्मचर्यो गृहस्थायम मावसेत्”
-इत्येवमादीनि वचनानि च (म० ३. २.) द्रष्टव्यानि । तस्मात् पौरा-
णिकः शाखाभेदो मन्वादिमतविरुद्ध इत्यनुमानञ्च नासङ्गतम् ।

अत्रापि संशयश्चेत्, कस्याप्येकस्य वेदस्य कतमयोरपि हयोः
शाखयोराद्यन्तपाठदर्शनादेव स विलीयः, विलीयेत च तदा ‘वेदांशः
शाखाः’ इति पौराणिकं मतं सूर्योदये यथान्धकारः ; प्रत्यक्ष-
दृश्यं ह्येतत् ।

वस्तुतोऽतिप्राचीनकाले लिपेरभावात् लिखितपाठकस्य निन्द-
श्रवणाद्वा वेदानां लिखितपाठ्यत्वाभावादासीदानुश्रविकत्वम् ;
ततः कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनक्रमोच्चारणादिभेदात्
क्रमभेदाः पाठभेदाश्च सम्पन्नाः, तत एवैकैकस्य वेदस्य बहुनामतो
बहुयः संहिताः प्रसिद्धिताः, तासु मन्त्रपाठन्यूनातिरिक्तता
च किञ्चित् सञ्जाता ; आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् तत्तद्देश-
कालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्च भवन्निवार्याः ;
तत एव ब्राह्मणबाहुल्यं कल्पबाहुल्यञ्च सुतरां सम्पन्नम् । इदं
मेव शाखाभेदनिदानम् । तदित्येकैकस्य वेदस्य बहुशाखत्वेऽपि
एकैकस्याः शाखाया अध्ययनत एव भवेदधीत एवैकैको वेदः ;
सर्वास्त्रेव शाखासु मूलसंहितैक्यदर्शनात् ; किञ्चित्पाठन्यूनाति-
रिक्तेन, किञ्चित् पाठक्रमोच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिभेदा-
दिना च न ह्येवाभवत् वास्तविकः संहिताभेदः ।

अतोऽत्र त्वेव निवावधार्यम्— एष किल वेदशाखाभेदो न
ह्येककार्त्तिकः, न च ब्रह्मविष्णुपुराणादियन्त्रभेदवत्, नापि प्रथमाद्य-

ध्यायभेदतुल्यः ; प्रत्युत भिन्नकालदेशव्यक्तिलिखिताना मेकग्रन्थी-
यानां बहुतरादर्शपुस्तकाना मवश्यम्भाविन एव पाठभेदादिभावाः,
तथाभूतपाठभेदादिहेतुक एवेति । एव मपि यजुषः कतिपयशाखा-
भिः कतिपयशाखानां महानस्ति प्रभेदः, अत एव तयोर्द्विविधयोः
शाखासमूहयोः शुक्लकण्वत्वेऽमंसत प्राचीनाः । तथा च माध्य-
न्दिन्यादीनां यजुःशाखानां शुक्लयजुरिति समाख्या, तैत्तिरीया-
दीनाम् कण्वयजुरिति । ईदृशासदृशभेदकारणम् अङ्गतिवेष
मित्यल मिह प्रसङ्गकीर्तनाडम्बरेणेति ।

तत्त्वतो न हि वेदशाखा, वृक्षशाखिव ; नापि नदीशाखिव ;
प्रत्युताध्येतभेदात् सम्प्रदायभेदजन्याध्ययनविशेषरूपैव ; अत एव
शिव्यशाखापरम्परैति वचन मद्यापीड भारते प्रसिद्धम् । चरण-
शब्दोऽपीड न तु पादार्थत्वमूलको भागार्थः , अपि त्वाचरणार्थः ;
सन्ति हि शाखास्वनुष्ठानाचरणभेद इति शाखावचनः । तदुक्तं
‘गोत्रञ्च चरणैः सह’-इत्यस्य (पा० सू० ६. १. ६३.) व्याख्याने
कौयटेन— ‘चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येतषु वर्तते’
-इति । ‘शाखाध्येतवाची च जातिकार्यं लभते । कठी, बह्वृची’
-इति च तत्सूत्रीयसिद्धान्तकौमुदी । ‘चरणः शाखाध्येता०—
कठेन प्रोक्त मधीयाना वा कठी’-इत्येव तद्दशाख्या तत्वबोधिनी ।
‘अनुवादे चरणानाम् (पा० सू० २. ४. ३.)’-इत्यस्य व्याख्यायां
नागेशोऽप्याह— ‘चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येतपरः’-इति । ‘शाखा-
ध्येतवाचिना मित्यर्थः’-इति च तत्सत्वबोधिनी । ‘चरणे ब्रह्म-
चारिणि’-इत्यस्य (पा० सू० ६. ३. ८६.) व्याख्याने व्यक्त माह
दीक्षितः— ‘चरणः = शाखा’-इति । ‘तस्य समानत्वं वेदस्य
व्रतस्य वा समानत्वात् , तस्य तत्त्वञ्च अध्येतभेदात् वेदभेदं व्रत-

भेदश्च परिकल्प्य बोध्यन्ते’-इति च तत्र शिखरः । “चरणान्वा-
न्नाययोः”-इत्यस्य (पा० सू० ४. ३. १२७. वा० ११.) व्याख्यायां
“कठानां धर्मं आन्नायो वा काठकम्, पैपलादक मिति”-इत्याह
पतञ्जलिः । ‘आन्नायः सम्प्रदायः’-इति च तत्र नागीशः ।

एवं हि ‘चरणं वेदैकदेशे’-इति वाचस्पत्युक्तं नूनं अत्रमविज्ञ-
भितम्, तदुत्तरत्र तल्लिखितं ‘गोत्रञ्च चरणैः सह, महाभाष्य-का०’
-इति तत्प्रमाणसूचनञ्च तथैव ; तत्र भाष्ये ‘गोत्रञ्च चरणानि च’
-इत्येतावत एवोक्तेरुददर्शनात् । पातञ्जलमूलिकैव सा वाचस्पत्युक्ति-
रिति अत्रमाद् वाङ्मविश्वकोषप्रथेत्वादयोऽप्यत्राभवन् विसुग्धाः ॥

तदत्र पुनरपि ब्रूमोऽध्ययनादिभेद एव शाखाभेदनिदानं न तु
ग्रन्थभेद इति । अत एव एकैकवेदस्थानिकशाखत्वेऽपि तास्त्रिकभेदा-
भावात् श्रीमत्सायणाचार्यस्यैकैकशाखाव्याख्यानेनैव सर्ववेदभाष्य-
कर्त्तृत्वं प्रसिद्धम् ; किञ्चैव मपि कृष्णयजुः-शुक्लयजुः-शाखासमूहयो-
र्विशेषपार्थक्यस्यास्तित्वादेव कृष्णयजुस्तैस्तिरीयशाखां व्याख्यायापि न
स कृष्णयजुर्व्याख्याने कृतकृत्यमन्य इति शुक्लयजुःकाण्डशाखा मपि
व्याख्यातवान् । तथा एकशाखाध्ययनेनैकवेदाध्ययनं सम्यक्त
इत्येव “वेदः कृत्स्नोऽधिगतव्यः”-इत्यादीनि मन्वादिवचनानि
च सङ्गच्छन्ते । वेदशब्दस्य शाखापरत्वव्याख्यानन्वप्रमाणिकम् ।

एवञ्च यदुक्तं विष्णुपुराणभागवतयोः ‘त्रिभेद प्रथमं’, ‘बोध्यादिभ्यो
ददौ तासु’, ‘चतुर्धा व्यस्य बोध्याय’- इत्येवमादि, तत्कर्त्तृ नूनं
शाखापदार्थज्ञानविहीनत्वावेदक मेव ; विशेषतः कूर्मपुराणोक्ता
शाखाना मष्टादशपुराणतुल्यता तु वर्धन्ति सर्वोपरीति ॥

अहो घत ! वेदवैदिकमतप्रचाराधीक्षर्गीकृतजीवनेनाद्यतन-
सर्वार्थवर्षेणास्मच्छद्वाभाजनेनाचार्यदेशानन्दस्वामिनापि शाखानां

वेदव्याख्यानरूपत्वेन वेदभिन्नत्वं पुराणाद्युक्तरूपमिथोभिदवस्त्वच्च
 मस्वैवास्ति स्तत्रवेदस्यभूमिकायाम्— “एकादशशतानि सप्त-
 विंशतिश्च वेदशाखा वेदव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाण
 मर्हन्ति”—इति (२६१पृ०) । शोच्यत्वे त्वेतन्नपिसन्निधौ नूनं पौरा-
 णिकी शाखाभिदकथाप्यपास्तेति मन्यामहे वयम् । यदुक्तं पातञ्जले
 पस्यशायाम्— “एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, एकशत मध्वर्युशाखाः,
 सहस्रवर्णा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः”—इति । तदेतत्सङ्कलन-
 यैवोक्तं स्याद्विदं परिगणन मेकादशशतानीत्यादि, परं तत्रापि
 किञ्चित्पार्थक्यम्वतीयते । अस्तु तत्तथैव, पर महो ! काश्यानन्दोद्यान-
 विचारे, यत्र वय मास्म मध्यस्थाः, विशेषतो वादिप्रतिवादिवचसा मनु-
 लेखनेऽह मेक एवोभयपक्षतो नियुक्तः, तत्र तेनैव स्वामिनो-
 क्तम्— “सहस्रवर्णा सामवेद इत्यस्य सहस्रं गीत्युपाया इति भावः”
 -इति । वस्तुतः सामवेदस्य गीतिकीशलबहुत्वादेव बहुशाखावस्त्वम्,
 शाखासङ्ख्या तु त्रयोदशैवेत्यस्माक मपि सन्नत मेव । इत् ! का
 नाम संहिता शाखितिव्यपदेशशून्या तेन महात्मनोररीकता, यस्याः
 मूलवेदत्वं मत्वा शाखितिप्रसिद्धाना मन्यासां तद्वाख्याग्रन्थत्वं
 मन्तव्यमवेदिति त्वस्माक मज्ञेय मेव । तदत्र सन्नाम्यते,—
 विभिन्नमन्त्रब्राह्मणयोस्तत एव वान्त इति प्रथितयोस्तीक्ष्णरीय-
 शाखीयसंहिताब्राह्मणग्रन्थयोः विशेषतस्तदारण्यकग्रन्थीयनिखिल-
 खिलकाण्डदर्शनादेव तस्याशेषशेषीसम्पन्नस्यापि स्वामिन एव
 भ्रमः सात इति । अपि वा शाखातत्त्वानभिज्ञेन केनचित्तत्त्व-
 प्येष तत्रैवं स्याद् विनिवेशित मिति ॥

अथ ऋग्वेदशाखासङ्ख्यानिर्यथाय यतमानाश्च प्रथमं तयोरेव
 विश्वभागवतयोः पुराणयोः प्राविशाम, परं तत्रोभयत मियोऽनैकं

चरणव्यूहादिशाखावर्णनकृद्ग्रन्थविरोधश्च संलक्ष्याभीष्टसाधनेऽकृत-
कार्यास्ततः पर्येत्य बाल्यपठितं पातङ्गलक्षणं भवेद्वावलम्ब्यमहे ।
तच्चेदम्— “एकविंशतिधा बाह्वृष्यम्”—इति । षड्गुणशिष्ये
च वेदार्थदीपिकाया भूमिकाया मीतद्विषयाणि कतिचित्
पद्यान्युद्धृतानि, तत्र दृश्यते चैतत्— “एकविंशत्यध्वयुक्ता सृग्वेद
सृषयो विदुः”—इति । आह च तत्र तद्वाख्यायाम्— ‘अध्वा,
गतिः, शाखा इति पर्यायाः’—इति । कौर्मोऽप्येवम् । इतः सुनिर्णीतं
सृग्वेदस्य शाखा एकविंशतिरिति ।

तदेकविंशतिशाखानां सर्वासा भेदाभिधानानि त्वयानिर्ण-
यानीव ; यावतीनां यथा-यथावगम्यन्ते, तावतीनां भेदा तथा-तथा
व्यक्तीकर्तुं यतामहे । —

अस्मिन् प्राचीनोऽष्टविक्रतिविहतिनामा लक्षणग्रन्थो महामुनि-
व्याडिकृतः । तस्य प्रथमवल्लीगतचतुर्थश्लोक एषः— “शिशिरीये
समान्नाये व्यडिनैव महर्षिणा । जटाया विक्रतीरष्टौ लक्ष्यन्ते
नातिविस्तरम्”—इति । अस्य व्याख्यानावासरे तद्दीकाकृता कति-
चिदितिहासश्लोका उपन्यस्ताः, तमितिहासमुपगत्य व्याख्यायि
च व्याख्यातव्यश्लोकगण एवकारः । तथाहि— “एवकारस्य किम्प-
योजनम् ? अत्रोच्यते इतिहासः—

शाकल्यस्य शतं शिष्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।

पञ्च तेषां सृहस्थास्ते धर्मिष्ठाश्च कुटुम्बिनः ।

शिशिरो बाष्कलः साङ्ख्यो वात्स्यश्चैवाश्वलायनः ।

पञ्चैते शाकलाः शिष्याः शाखभेदप्रवर्तकाः ।’—इत्यादि ।

ततश्च शिशिरबाष्कलसाङ्ख्यवात्स्यश्वलायनप्रवर्तितासु शाकल-
शाखासु शौनकाचार्याणां मते जटायाष्टविक्रतिलक्षणस्य व्याडि-

प्रणीतस्येष्टत्वात् न माण्डूकेयप्रोक्तस्य जटालक्षणस्येत्येवाभिप्रायार्थं
एवकारः—इति । अस्ति सूत्रं पाणिनीयम् — “गोत्रे लुगचि (४.
१. ८८.)”—इति, तेन हि छात्रेऽपि विवक्षितेऽत्र गोत्रप्रत्ययस्याप्यो
लुग् कर्तं भवति ; तथाच सम्प्रदायान्ते शाकल्यस्य शिष्याः शिशिरादयः
पश्चेमे शाकलाः । तेषां शाकलानां मान्नायाः = सम्प्रदायाः =
शाखा वा पक्षैव “शाकलादा (४. ३. १२८.)”—इतिपाणि-
नीयशासनात् शाकलाः शाकलकाश्चोच्यन्ते । तदेव ऋग्वेदस्य
शैशिरैः, वाष्कला, साङ्गा, वाह्या, चाखलायनीति पञ्च
शाखानामानि विज्ञायन्ते, ज्ञायते चासां सर्वासा मेव शाकलशास्त्रेति
नामैक्यमपि । अपि यदुक्तं मनुवाकानुक्रमण्युपक्रमे—

“ऋग्वेदे शैशिरैयायां संहितायां यथाक्रमम् ।

प्रमाणं मनुवाकानां सूक्तेः ऋणुत शाकलाः”—इति ।

अत्र शाकला इति सम्बोधनश्रवणाच्चावगम्यते, तासां पञ्च
शाकलशाखानां मेकतमां शैशिरैया मेवावलम्ब्य क्रियमाणाप्ये-
षानुक्रमणी पञ्चानां मेव शाकलानां हिताय सम्पाद्येति ।

अस्ति चात्र मतान्तरता ;—शाकलस्य शिष्यः अतएव शाकल
इत्येव प्रसिद्ध आसीत् कश्चन एक आचार्यः, तेनाध्यापिता ये पञ्च
शिष्याः शिशिरादयः, तेषां पञ्चानां पञ्च शिष्यसम्प्रदाया एव शैशि-
रैयादयः पञ्च शाखाः सम्प्रदायाः, तैः पञ्चभिरधीतानां देशकाल-
पात्रभेदतोऽध्ययनशैलीक्रमोच्चारणभेदात् किञ्चित्पाठन्यानाधिक्याच्च
पञ्चधात्व मापञ्चानां पञ्चानां संहितानां शाकलप्रोक्तत्वेनैव शाकल-
शाखात्वम् । तथा च प्रदर्शितविक्रितिवक्त्रीटीकाकदुपन्यस्तः ‘शाक-
ल्यस्य शतं शिष्याः’—इति पाठः स्यात् प्रामादिकः, तत्र ‘शाकलस्य
शतं शिष्याः’—इति, निर्गकारपाठेनैव भवितव्यमिति । अतएवोक्तं

महामुनिव्याडिना स्वविक्रितिवह्नारम्भे— “नत्वादी शौनकाचार्यं
गुरुं वेदमहानिधिम् । ०—० । नमामि शाकलाचार्यं शाकलं
स्वविरं तथा”—इति । अत्र शौनकस्य गुरुत्वम्, शाकल्यस्य तु परम-
गुरुत्वं व्याख्यातं तट्टीकायाम् ।

तदित्यं शाकल्येनाध्यापिता शाकलेनाध्यापिता वा एकैव एषा
ऋक्संहिता देशकालपात्रभेदतः शिशिरादिपञ्चाचार्यकृताध्यापन-
शैलीपाठक्रमोच्चारणानुष्ठानभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिक्याच्च पञ्च-
विधत्वं गता, शैशिरीयादिपञ्चनामभिः शाकलैकनाम्ना च प्रसिद्धा-
द्यापीति सर्वं निरवद्यम् ।

शाखानिर्णायके चरणव्यूहे तूक्तम्— “ऋग्वेदस्य * * शाखाः
पञ्च भवन्ति ; आश्वलायनी, शाङ्गायनी, शाकला, बाष्कला माण्डू-
कीया चेति”—इति । इहोक्ता आश्वलायनी तु पूर्वोपासताऽभिज्ञैव ;
शाङ्गायनी स्यात् पूर्वोक्तिखिता साङ्ग्या शाङ्ग्या वेति चरणव्यूह-
टीकाकक्षसंहितासमतन्तु नूनं प्रामादिकम् ; प्रमापयिष्यामी ह्यनु-
पदं शाङ्गायन्या अशाकलत्वम् । तत्त्वतः शाङ्गायनी नाम शाखा पूर्व-
प्रदर्शितशैशिरीयादिभ्यः पञ्चभ्यो विभिन्ना षष्ठेऽयम् । शाकलेति शैशि-
रीयाया ग्रहणं मन्तव्यम् ; तस्याः शाकलाद्यत्वेन तथाव्यवहारो-
पपत्तेः । तद्यथा सामवेदीयार्चिकग्रन्थयोरुभयोरपि हृन्दोमयत्व-
साम्येऽपि पूर्वस्यैव हृन्द इति व्यवहारः, उत्तरस्य तूत्तरेति । अन्यथा-
च बाष्कलायाः आश्वलायन्याश्च शाकलेत्येव ग्रहणसिद्धे पुनर्ग्रहणस्या-
पार्थता कथं दायेत । बाष्कलापि पूर्वपरिचितैव । माण्डूकीया
त्विहाधिका पूर्वोपासताभिः शैशिरीयादिभिः पञ्चभिः अत्रोपासत्या
शाङ्गायन्या च परिगणनया समी सङ्गच्छते । इत्य ऋग्वेदस्य
सप्तशाखानामान्वयगम्यन्ते, गम्यन्ते च चरणव्यूहकाले शाकलानां

पद्मानां साङ्गा वाङ्मया चेति हे शाखे विलुप्ते, शाङ्गायनी माण्डू-
केया चेति हे अशाकले तदाप्यविलुप्ते इति । एवञ्च तदानीं मिहो-
पात्ता आश्वलायन्यादयः पञ्चैव शाखाः सम्प्रचलिता आसन् ।
अन्यासु षोडश विलोपं गता इति स्वात्मन्तव्यम् ।

देकीपुराणे तु त्रिंशेषीनां तिसृणां वा शाखानां मुञ्जो दृश्यते
तथाहि तत्र सप्तमेऽध्याये —

“शाखासु त्रिविधा भूप ! शाकला यास्कमण्डुकाः”-इति ।

तत्र शाकलासु स्युः पूर्वप्रदर्शितनामान एव शैशिरीयाद्याः
पञ्च, मण्डुका अपि स्युर्माण्डूकेयाद्याः कतिचिदस्माभिरज्ञातसर्व-
नामिकाः यास्कशाखा तु स्यान्नवीना निरुक्तक्यास्काञ्च परभवा
अथवा यास्कगोत्रीयेन केनचित् प्रोक्ता निरुक्तक्यास्कपूर्वतनैव, स्याच्च
सा अध्येतृबाहुल्याद् बहुसङ्ख्याकापीति सम्प्रति सम्पूर्णतमसाच्छे-
वेत्यत्र नाम्नाकं वाक्प्रसरति । ‘शाकलयास्कमण्डुकाः’-इति पाठे
त्रिविधेत्यस्य यदि तिस्र इति भावार्थः स्यात्, यथा ‘एकविंश-
तिधा बान्धुच्यम्’-इति (पा० म० भा० १ आ०), तर्हि शाकलेति
सम्प्रति प्रचलिताया ग्रहणं न दोषावहम्, मण्डुकेति माण्डूकेया
एवं ग्रहणं भवेत् स्वीकार्यम्, अनन्यविदिता यास्कशाखैवात्राधि-
केति । एवं हि पूर्वकीर्तितसप्तनामभिरेतदनन्यविदितयास्कनाम्नः
सङ्कलनया अष्टशाखानामानि परिज्ञातानि भवन्ति ।

अस्ति चाश्वलायनीयष्टङ्गे तर्पणप्रकरणे— ‘जानन्ति-वाङ्मि-
गार्थ्य-गौतम-शाकल्य-बाभ्रव्य-माण्डव्य-माण्डुकेयाः’-इति माण्डू-
केयगणोल्लेखः । ‘कहोलं कौषीतकं पैङ्गं महापैङ्गं सुयज्ञं शाङ्गा-
यनम्’-इति च शाङ्गायनगणोल्लेखः । ‘एतरेयं महैतरेयं शाकलं
सुजातवक्त्रं मौद्वाङ्मिं महौद्वाङ्मिं सौजांमिं शौनकं माश्वलायनम्’

-इति चाश्वलायनगणोल्लेखः । तदुक्तं चरणव्यूहटीकायां महि-
दासेन— 'जनान्तिवाहवीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तो माण्डूकेय-
गणः, × × × शाङ्गायन इत्यन्तः शाङ्गायनगणः, ऐतरेय इत्यारभ्य
आश्वलायनान्त आश्वलायनगणः'-इति । इत्थ ऋग्वेदस्य प्रधानत-
स्तिन्न एव शाखाः पर्यवसिताः, तासा मेव स्युरनुशाखा इतराः ।
ता एव मूलशाखाः अनुलक्ष्य देवीपुराणे "शाखास्तु त्रिविधा
भूप ! शाकलयास्तमण्डुकाः"-इत्युक्तम् (१३१८०) । तत्रापि
यास्कस्थाने शाङ्केति पठितव्यम्, तच्च शाङ्गायनस्यैकदेशग्रहणं
मन्तव्यम्, यास्कपाठस्तु स्यान्नपिकरपाण्डित्यमूलकः । तदेवं
देवीपुराणे तदानीम्प्रचलिताप्रचलितानां सर्वासा मेव ऋक्शाखानां
नामग्रहणं सम्भन्न मित्यपि वक्तुं शक्यते ।

अस्मन्मते तु शाकला माण्डूकेया चेत्येत एव हे प्राचीनतम-
शाखे ; ऐतरेयारण्यके एतयोरेव हयोराचार्यनाम्नोराज्ज्ञानदर्शनात्,
अपि शाङ्गायनी स्यान्माण्डूकेयानुशाखा माण्डूकेयभेदैवेति । त
एत एव हे अध्येष्टभेदात् पाठादिभेदत एकविंशतित्व मापन्ना । तत्र
चेदानीं माण्डूकेयानां शाङ्गायन्वेवैका लुप्तावशिष्टा, शाकलाना
माश्वलायनीति । अत एवान्निपुराणे एतयोरेव हयोः शाखयो-
र्नामनिर्देशो विद्यते (२७१ अ० २ श्लो०)—

'भेदः शाङ्गायनश्चैक आश्वलायनो द्वितीयः'-इति ।

अथाप्येत एव हे शाखे विद्यते । तत्र चाद्या शाङ्गायनी, तस्मा
ब्राह्मणारण्यकपुस्तकानि बह्वन्धुपलभ्यन्ते, संहितायास्त्वेक मपि
सम्पूर्णं पुस्तकं सुदुर्लभम् ! अथवास्माभिरद्यापि न दृष्ट मित्येव
सुवचम् । यच्चात्र आस्यायितिकसमित्त्वधिकृतगवर्धभेष्टपुस्तका-
लये दृश्यतेऽनिर्दिष्टं खण्डितं पुस्तक मेकम्, तस्मादभाष्टकम् ।

नून मनाश्चलायनीयम् ; तदन्ते हृद्देवताग्रन्थवर्षितानां सञ्ज्ञानादिमहानाङ्गप्रस्तसूक्तानां विद्यमानत्वात् ; हृद्देवताया अशाकलीयत्वनिर्णयात् । द्वितीयाष्टकोऽपि स्यादनाश्चलायन्याः ; तदन्ताध्याये द्वादशवर्गादनन्तर मेको वर्ग आश्चलायनीतोऽधिक आन्नात इत्येव तस्यानाश्चलायनीत्वप्रतीतिः । उद्धृता चैतदीर्घेका ऋक् निरुक्ते (८. १. ५) निगमत्वेनेति नास्ति च तद्वर्गस्य खैलिकत्व मतः शाखान्तरीयत्व मेवोररीकर्त्तव्यम् । परन्त्वेतत्पुस्तकस्य तयोरेव द्वितीयाष्टमाष्टकयोः षोडशाना मेवाध्यायानां पुष्पिकासु 'महानान्नीशाखायाम्'-इत्यादि लिखित मस्ति, परं नास्तीनास्ति च काचिन्महानान्नीशाखा ; अतः क्लियमेव महानाङ्गप्रस्ता महानान्नीति च व्यपदिष्टा शाखा, स्याच्छाङ्गायनीति सम्भाव्यते ।

अष्टविक्रितिविहृतौ पञ्चानां शाकलाना मन्यतमा यैका साङ्केयति ज्ञायते, सैव साङ्गायनी शाङ्गायनी वेति मन्यते चरणव्यूहव्याख्यानकृष्णहिदासः, तथा च सम्पद्यते शाङ्गायन्या अपि शाकलत्वम् । तदिदं नादरणीयम् ; श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि कौषीतक्यारण्यक्ते (१४ अ०)—“शाङ्गायनः कङ्गोलात् कौषीतंकेः”, विद्याजन्माप्तवानिति तच्छेषः । तदेवं श्रुतिसिद्धयं कौषीतकिवंशस्य शाङ्गायनस्य शाकल्यशित्वं कथन्नामीपपद्यतेति न च साङ्गायनी नाम काचिच्छाखा मन्तव्या ; तत्रैवारण्यकेऽसङ्गच्छाङ्गायनीनामश्रुतेः । नापि महानाङ्गप्रस्तायाः शाङ्गायन्याः शैशिरीयादिशाकलशाखापाठस्य सुपपद्यते ; “ऋग्वेदान्त्यो द्वादशकोऽनुवाकः”—इत्याद्यनुवाकानुक्रमश्रुक्तेः । एव सृष्ट्यनुक्रमश्चादिभ्यश्चास्या अशाकलत्वं प्रतीयत एव । अत एव सरस्वति शाकलीयदेवतानुक्रमस्यादिग्रन्थे षु शाङ्गायन्यर्थ मेव हृद्देवतानाम-

ग्रन्थोऽप्यमायीत्यन्नाक मभिमतम् । अत एव अशाकलीयानां
सञ्ज्ञानसूक्तीयानां पञ्चाना सृचा मपि देवतानिरूपण मेवं कृतं
बृहद्देवतायाम् (८२० ८३३०)—

“उशना वरुणसेन्द्रशाम्निश्च सविता सुताः ।

सञ्ज्ञानप्रथमस्यान्तु द्वितीयस्या मथाश्विनौ ।

द्वितीया चोत्तमे च द्वे आशिषोऽभिवदन्ति ताः”—इति ।

तदेतत् पञ्चमं सञ्ज्ञानसूक्तं शाकलास्तु ग्रैशिरीयादिषु नाम्ना-
तम्, अत एव सायणाचार्येणापि न व्याख्यातम्, अध्यापक-
म्यास्रमूलरेखैकस्मिन्नादर्शे दृष्ट मपि खैलिक मित्युपेक्षितञ्च
(ऋ० वे० ६भा० पाठ० ३२४०) । वस्तुतो न चैतत् खैलिकम् ;
तैत्तिरीयाथर्वणयोऽर्द्धज्ञेनाम्नानात् (तै० सं० २. ४. ४६ ; २.
६. १०. ३ ; तै० ब्रा० ३. ५. ११. १ ; तै० आ० १. ८.
७ ; अथ० सं० ८. ४२. १ ; ३. ८. ६.), निरुक्तोऽप्येतत्पञ्चम्या
ऋची निगमत्वेन ग्रहणाच्च । तथाहि— “अथापि ग्रंथुर्वाङ्मस्य
उच्यते, ‘तच्छंयोरारुषीमहे × × ×’—इत्यपि निगमो भवति”—इति
(४. ३. ५.) । सैषा ऋक् सञ्ज्ञानसूक्तस्य पञ्चमी दृश्यते । तदेतत्
सञ्ज्ञानं नाम शाङ्गायन्या उपाख्यं सूक्तम्, एतदनन्तर मेव तत्रा-
न्नातं महानास्त्रीसूक्तम् । अत एव शाङ्गायनसूत्रेऽस्य सूक्तस्य प्रतीक-
ग्रहणेनैव विधानं कृतम् । तथाहि— “सञ्ज्ञानं सुशनावददिति
सूक्तं जपेरन्निति (२. ६. ३.) । इत इद मपि सम्भाव्यते— मूलर्-
दृष्टं तदादर्शपुस्तकं पुस्तकांशो वा स्यात् शाङ्गायनसंहिताया इति ।

बाष्कलशाखाया मध्यस्ति सञ्ज्ञानसूक्तम्, परं तत् न पञ्च-
मम्, प्रत्युत पञ्चदशमम् ; अपि नोपाख्यम्, प्रत्युताख्यमित्यवगन्त-
व्यम् । बाष्कला तु शाकलाना मेवान्यतमा, शाकलशाखासंहितास्तु

महानास्त्रीसूक्तं नाम्नात मित्यत एवैतरेयारण्यके तत् समास्नातम् ; शाङ्गायनसंहितायास्तु महानास्त्रीसूक्तान्नानैव समाप्तिरिति तत्पूर्वास्नातस्य सञ्ज्ञानसूक्तस्य संहितोपाख्यत्वमेतदेव वाष्कलशाङ्गायनसंहितयोः सञ्ज्ञानसूक्तसङ्ख्यावस्थानयोः पार्थक्यमिति ।

अथाग्निपुराणोक्ता द्वितीया आश्वलायनी तु शाकलाना मन्व-तमेत्युक्तं पुरस्तात्, परिचाययिष्यामश्च ता सुपरिष्ठादिति ॥

अथ शाकलाना माद्या शैशिरीया दशमण्डलात्मिकेत्यतो 'दाशतयी'—इति व्यपदिश्यते । तदुक्तं मनुवाकानुक्रमण्यम्—
“पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाका दृष्टाः पुराणैर्ऋषिभिर्महात्मभिः ।
यस्तानृग्विद् वेद चैवाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत्”—इति

“दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । ‘सङ्ख्याया अवयवे तयप् (पा० ५, २, ४२.), ततः स्वार्थे अण्”—इति तदुच्चाख्यानं षड्गुरु-शिष्यः । तदत्र मण्डलविभागे प्रतिमण्डलमनुवाकविभागो विद्यते, प्रथमनुवाकस्य सूक्तविभागः । तत्तदनुवाकसूक्तसङ्ख्या तत्र ३२—३६-श्लोकेषु निरूपिता । तथा चैवं सम्यद्यते—

म० १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० ।

अनु० २४-४—५—५—६—६—६—१०—७—१२=८५ ।

• सु० १८१-४३-६२-४८-८७-७५—१०४-८२-११४-१८१=१०१७ ।

ज्ञायते चैतेन बालखिल्यानां सूक्तानां शैशिरीये समास्नातं नाम्नीकृतमिति । तानि च सूक्तानि एकादश सन्ति, तेषां मपीह परिगणने १०२८ स्वरिति स्पष्टम् ।

यद्यपि सा शैशिरीया सम्प्रति नोपलभ्यते । परमुपलभ्यते तु सर्वा एव शौनकीयानुक्रमण्यः शैशिरीया मवलम्बैव कृता इति । तथा मनुवाकानुक्रमण्य उपक्रमे— “ऋग्वेदे शैशिरीयायाम्”—

इति, उपसंहारे च— “तान् पारणे शाकले शैशिरौथे”—इत्युक्तम् ।

सायणीय मृगभाष्यञ्च ता मवलम्बैव कृतं स्यात् ; तत्राशैशि-
रीयाणां वालखिल्यसूक्ताना मव्याख्यातत्वात् । अत एव ऐतरेयभाष्ये
तेषां वालखिल्यानां क्वचित् खिलत्वेन, क्वचित् ग्रन्थान्तरीयत्वेन,
क्वचिच्छाखान्तरीयत्वेन वर्णनं सुपपद्यते सायणस्येति । तथाहि—
“खिलेषु समान्नातम्”—इति ६. ४. ८, “वालखिल्याख्ये ग्रन्थे समा-
न्नाताः”—इति ६. ५. २, “तानि वालखिल्यनामके ग्रन्थे समान्ना-
यन्ते”—इति ६. ४. ८, “सोऽयं प्रगाथः शाखान्तरे द्रष्टव्यः”—इति
३. २. ५ । तदिदं वालखिल्यानां खिलत्वं नूनं मसङ्गतम् ; तेषां पद-
पाठश्रवणात् ; न हि खिलानां पदपाठः कृतः शाकल्येन ;—
अधीयतेऽध्याप्यते मुद्रितो मुद्रते च वालखिल्यज्ञाना मपि
पदपाठः सर्वत्र । तदाह चरणव्यूहकृष्णहिदासोऽपि— ‘यस्य
मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्—इति । ग्रन्थान्तरत्व मपि
न सङ्गच्छते ; सर्वेषा मेव वेदानां संहितात्वेकैकैवेति कः सम्भवेत्ततो
ऽन्यो ग्रन्थ इति । शाखान्तरीयत्वकथनेन चाभिगम्यतेऽद्यप्रचलितेय
माखलायनी शाखा नैव दृष्टा सायणेन, अपि तद्देशीया मन्था मेव
शाखा मवलम्ब्य भाष्य मारचितम् , तस्यां तु शाखायां वालखिल्यं
नान्नात मिति तदृष्ट्यास्य शाखान्तरीयत्व मभ्युगम्य मेवेति ।

वालखिल्ये कादशसूक्तेषु दशदशादिक्रमादशौत्थोऽधीयन्ते यथा—
१-११२० १०-१०-१०-१०-८-७-५-५-४-३-७=८० ऋचः ।

तदाह सर्वानुक्रमणाम्— “अभि प्र दश प्रस्तव्यं प्रागाथं
तत्, प्र सुश्रुतं पुष्टिगुः, यथा मनौशुष्टिगुः, यथा मनावानुः, उपमं
त्वाष्टी मेथः, एतत्ते मातरिष्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः,
भूरीत् पञ्च ज्ञशः प्रस्तव्यस्य दानसुतिर्गायत्रं तृतीयापञ्चम्यावनु-

दुभौ, प्रति ते पृषभोऽन्याग्निसौरी पङ्क्तिः, युवं देवा चतुष्कं मेष्व
आश्विनं त्रैदुभम्, ०—०, इमानि वां सप्त सुपर्ण ऐन्द्रावरुणं जाग-
तम्”—इति ४४. ४०—५६ । सर्वानुक्रमणीकारकात्यायनेनैव सुक्त-
त्वाच्चास्य वालखिल्यकाण्डस्य खैलिकत्वं विध्वस्तम्; न हि कस्य
चिदपि खिलस्य ऋष्याद्यनुक्रमणं कृतं तेन, किञ्च पञ्चमाष्टकीय-
चतुर्थाध्यायीयत्वेनैव तत्र ग्रहणादस्याश्वलायनशाखीयत्वं व्यक्तम्,
व्यक्तञ्च तदनुक्रमणिकाया अप्याश्वलायनशाखीयत्व मिति ।

ऐतरेयब्राह्मणे त्वेषा मेकादशसूक्तानां प्रथमतोऽष्टाना मेव वाल-
खिल्यनाम्ना विधानं मान्वातम्, अन्यस्य तु सौपर्णं मिति (६. ४.
८, ९.) । इत्य मपि ज्ञायते, तासां वालखिल्यैर्वा सायणोक्तं खिलत्वं
नूनं भवास्तवम्; नापि ग्रन्थान्तरतादरणीया, न हि ग्रन्थान्तरीयर्था
प्रतीकेन नाममात्रेण वा ग्रहणं युज्यतेऽत्रैतरेयके; शाखान्तरीयत्वं
च वक्तुं नात्र शक्यते, सति हि तस्मिन् प्रपञ्चैव विधानं क्रियेतैत-
रेयेषुति । तथाप्यस्य शाखान्तरीयत्वेनोपन्यासादृग्भाष्यस्वैवास्व
शाखान्तरीयत्वं प्रतिपन्नम्; न ह्याश्वलायन्यां वालखिल्याध्ययनं
पश्यतोऽपि तद्भाष्यकारस्योक्तप्रलापवचनानि सम्भाव्यन्ते ।

एव मपि सायणाचार्येणावलम्बिता शैशिरीया, अन्या वा
काचिच्छाकलशाखा स्वादाश्वलायन्यनुरूपेव प्रायः सर्वत इत्यत्र च
न भवति संशयः; नान्यथाच सायणीयभाष्ये सर्वानुक्रमणीवचनानि
यथायथं सङ्गच्छेयुरिति ।

अथ द्वितीया, बाष्कला । एतस्या अपि परिचयः शौनकीया-
नुक्रमणशाब्दिभ्योऽवगम्यते शैवम्— “उप प्र यन्तो (१. ७४.)”—
“नासत्वाम् (१. ११६.)”—“अग्निं होतारम् (१. १२७.)”—
“इमं स्तोमम् (१. ८४.)”—“वेदिषदे (१. १४०.)”—इत्येष

क्रमो बाष्कलस्य प्रथममण्डले निदर्शितः । एव मपरण्डलेष्वपि बोध्यम् । तद्यथा— “स्वादोरभस्त्रि (८. ४२.)”—इति सूक्तानन्तरम् “अभि प्र वः सुराधसम् (८. ४६.)”—“प्रसुश्रुतम् (८. ५०.)”—इति सूक्तद्वयं मान्वाय “अग्निं वा या इहग्निभिः (८. ६०.)”—इत्याम्नातम् । एवं “गौर्ध्वयति”—इत्यनुवाको दशसूक्तात्मकः शैशिरीयायाम्, पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलायाम् । तथाच “गौर्ध्वयति”—इति सूक्तादनन्तरं “यथा मनौ सांवरणौ (८. ५०.)”, “यथा मनौ विवस्वति (८. ५२.)”, “उपमन्वा (८. ५३.)”, “एतस इन्द्र (८. ५३. ६.)”, “भूरीदिन्द्रस्य (८. ५४.)”—इति पञ्चसूक्तान्याम्नाय “आ त्वा गिरो रथीरिव (८. ६५. १.)”—इत्याम्नातम् । एव मन्ते च मण्डले— “संसमित् (१०. १६१.)”—इति सूक्तादनन्तरम् “सञ्ज्ञानं मुशनावदत्”—इत्यादि, “तच्छंयोरावृष्णीमहे”—इत्यन्तं चतुर्वर्गात्मकं पञ्चदशर्चं मेकसूक्तं मधिकं बाष्कलायाम् । तदेवं “समानी वः (१. १६१. ४.)”—इति शैशिरीयाया अन्तिमा ऋक्, “तच्छंयो”—इति तु बाष्कलाया इति भेदः ।

तास्वेताः सञ्ज्ञानसूक्तीयाः पञ्चदशर्चः—

“सञ्ज्ञानं मुशना वदत् सञ्ज्ञानं वरुणो वदत् ।

सञ्ज्ञानं मिन्द्रश्वाग्निश्च सञ्ज्ञानं सविता वदत् ॥ १ ॥

सञ्ज्ञानं नः स्वेभ्यः सञ्ज्ञानं मरुषेभ्यः ।

सञ्ज्ञानं मश्विना युव मिहास्मासु नियच्छतम् ॥ २ ॥

यत् कक्षीवान् संवननः पुत्रो अङ्गिरसां भवेत् ।

तेन नोऽद्य विप्रवे देवाः सम्भियांसि मजीजनन् ॥ ३ ॥

सं वो मनांसि जानतां समाकृतिर्मनागसि ।

असौ यो विमना जनस्तं समावर्त्तयामसि ॥ ४ ॥ १५४ ॥

नैर्हस्तिं सेनादरणं परिवर्त्तं तु यद्विः ।

तेनामित्राणां बाहून् हविषा शोधयामसि ॥ ५ ॥

परिवर्त्तान्येषा मिन्द्रः पूषा च संश्रुतः ।

तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूढानामिन्द्रोऽहन्तु वरं वरम् ॥ ६ ॥

एषु नत्यहृषाजिनं हरिणस्य धियं यथा ।

पर ममित्र मैष त्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ७ ॥ २ वर्गः ॥

प्राध्वराणाम्यते वसो ह्येतर्वरेण्य क्रतो ।

तुभ्यं गायत्र सृच्यते गोकामो अन्नकामः प्रजाकाम उत कश्यपः ॥ ८ ॥

भूतं भविष्यत् प्रस्तौति महं ब्रह्मैक मन्त्रम् बहु ब्रह्मैक मन्त्रम् ॥ ९ ॥

यदक्षरं भूतक्रमतो विश्वे देवा उपासते ।

महर्षिं मस्य गोप्तारं जमदग्निं मकुर्वत ॥ १० ॥

जमदग्निराप्यायते छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः ॥ ११ ॥

राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता ।

शिवा नः प्रदिशो दिशः सत्या नः प्रदिशो दिशः ॥ १२ ॥ ३ वर्गः ॥

अदो यज्ञेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा ।

तद्विः कश्यपः स्तोति सत्यं ब्रह्म चराचरं ध्रुवं ब्रह्म चराचरम् ॥ १३ ॥

त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषं मगस्यस्य त्रायुषम् ।

यद्देवानां त्रायुषं तन्मे अस्तु त्रायुषम् ॥ १४ ॥

तच्छंयोरारहणीमहे गातुं यन्नाय गातुं यन्नपतये ।

दैवीः स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मातुषेभ्यः ॥ १५ ॥ ४ वर्गः ॥”-इति ।

अथ तृतीया साङ्ख्या, चतुर्थी वाक्या । त एते सम्यति न ज्ञाप्यु-
पलभ्येति, अतएवैतयोः कोऽपि संवादोऽस्माभिर्न ज्ञायत इत्येव
सत्यम् । अथवा विष्णुभागवतपुराणयोर्योक्ता मौनलीति, धैव स्वात्
साङ्ख्येति; तयोः पुराणयोः ‘साङ्ख्या’-इत्यस्य स्थाने ‘मौनली’-इत्यस्य

पाठप्रतीतिः सभाष्यते साङ्ग्याचार्यस्य सुब्रह्म इति गोब्रह्मामेति ।
 अध्यापकम्याक्षमूलरेण च ऋग्वेदस्य द्वितीयभागभूमिकायाम्
 (१३) पृष्ठे अलेखि एतत्—“फिट्स् एड्वाड् हल् महोदयः काशीतो
 ऽलिखदिदम् (१५-१-५५.)—‘सायणाचार्यकृतभाष्यस्य मूल
 मादर्शपुस्तकं यदासीद् लखनख्येण्डियापुस्तकालये सुब्रह्मभाष्यं नाम,
 तत्र प्रथमाद्यास्त्रयोऽष्टकाश्चतुर्थाष्टकस्यान्याध्यायाश्च त्रयः सन्ति,
 सन्ति चान्यानि कतिचित् पत्राणि प्रथमसप्तमाष्टकयोः । तदीय-
 प्रथमाष्टकस्य यावानंशः पाठयोग्यः, तावन्तं मेव यथालिपि
 भवन्तं दर्शयामि । लिखितं चेत् पुस्तकं १४७ × संवत्समायाम्’
 -इति”-इति । तदेतत् पुस्तकं मौद्गल्याः शाखाया एव सायण-
 भाष्यमिति सुव्यक्तम् ; परं नास्ति सायणस्य मुद्रितभाष्यादन्यद्
 भाष्यमिति शाकलानां पञ्चशाखानां मौद्गली मेवावलम्ब्य तेना-
 कारीदं भाष्यमिति सम्पद्यते सुतराम् । तथा चैषा मौद्गली दश-
 तयीत्यपि स्वीकार्यम् ; सायणीयभाष्ये वालखिल्यमन्त्राणां व्याख्या-
 नादर्शनात्, अष्टतय्यां हि वालखिल्यानां भवश्चन्द्रावित्त्वं स्यादि-
 त्युक्तम् । सेर्यं मौद्गली शाखा सायणाचार्यसमये सायणाचार्यदेशे
 ‘आसीत् सुप्रचलितेन मेवावलम्ब्य तेनैतत् भाष्यं कृतमिति
 चोपपद्यते । अद्य च स्यात् तद्देशे मौद्गल्या एव शाखाया
 विद्यमानतीति च नासम्भवम् । अपि नाम शाकलानां पञ्चानां मेव
 प्रायो ग्रन्थपरिच्छेदसाम्यात्, क्रम-पाठादौ चात्यल्पतारतम्यात्,
 सर्वपुस्तकपुष्पिकासु नामोक्तेखादर्शनाच्चैवं नामविश्वमोऽनिवार्यं
 एवेति मौद्गल्या शाखलायनीत्वेन शाखलायन्याश्च मौद्गलीत्वेन ग्रहणं
 सुसम्भाव्यमेवेति ।

अथ शाकलानां पञ्चमी, शाखलायनी नाम । इयमेवाश्वलायनी

शाखा शाकलानां पञ्चानां लुभावशिष्टा, अद्यापि सर्वत्राध्ययना-
ध्यापनैः सुप्रचलिता विद्यते । प्रवाद एवात्र प्रथमं प्रमाणम् ; सर्व-
त्रैव हि दक्षिणात्यादिष्वेषा आश्वलायनीत्येव प्रोच्यते । प्रदर्शिता-
न्निपुराणवचने शाकलाना मस्या एवैकस्या ग्रहण मत्र द्वितीयं
मानम् ; न हि तदानी मप्यासीत् काचिदन्या शाकलेति । गौड-
राज-लक्ष्मणसेन-प्रदत्तेष्वनधिककालिकेषु ताम्रफलकैषु च “आश्व-
लायनशाखाध्यायिने”-इत्युक्तीर्णं दृश्यते इतीह द्वितीयं प्रमाणम् ।
स्कन्दपुराणान्तर्गतश्रीमालखण्डनामग्रन्थस्य समतितमेऽध्याये ऋग्-
वेदस्यै मेघैकाश्वलायनी शाखा बहुवार सुपन्थस्ता दृश्यते ।
तद्यथा— “अत्र आश्वलायनी शाखा ऋग्वेदस्य, यजुर्वेदस्य माध्य-
न्दिनी, सामवेदस्य कौथुमी, अथर्ववेदस्य स्वाम्तरायणीति ; ऋग्-
वेदस्याश्वलायनसूत्रम् , यजुर्वेदस्य कात्यायनम्, सामवेदस्य लाट्या-
यनम्, अथर्ववेदस्यार्वटकञ्चेति”—इति । तदित्यं गुर्जरीयश्रीमाल-
प्रदेशे बहुदिनत एव ऋग्वेदस्यैषाश्वलायनी शाखैवैकास्ति प्रच-
लितेत्यपि मानं भवेदिह चतुर्थम् । तस्मादेतर्हि सर्वत्राधीयमाना,
सुद्धिता चैयं शाखा नून माश्वलायनीत्येव मन्तव्यम् ।

सैय माश्वलायनी तत्त्वतोऽष्टतय्येव ; सर्वेष्वेवैतत्पुस्तकेषु अष्ट-
काध्यायवर्गनामत्रिविधपरिच्छेदानां प्राधान्यदर्शनात् । एतदीयदेव-
तर्हिच्छन्दोनिर्णयाय कात्यायनेन या “सर्वानुक्रमणी” प्रणीता,
तत्रापि अष्टकाध्यायवर्गविभागानुसृता विभागा एव दृश्यन्ते । अत्र
एवेह षष्टाष्टकीय-चतुर्थाध्यायस्य चतुर्हशाद्यष्टादशवर्गाककं बाल-
खिण्यं श्रूयते ; न हि दशतय्यां बालखिण्यर्वा मस्तिताभ्युपगम्यते
सायणाचार्येणेति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (१३६ पृ०) । एव
मपि शाकलाद्यशाखायाः त्रैशिरयीयाया दशतयीत्वप्रतीतेः ; एत-

तूर्वतनायाः शाकल्यसंहितायाश्च ऐतरेयेण यास्कादिना च दशतयी-
त्वेन ग्रहणात्, शौनकोक्तानुवाकानुक्रमस्थादौ च दशतयीत्वस्या-
दरातिशयदर्शनात्, सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण च दशतयी
मेव साङ्ग्यापरपर्यायां मौद्गली मन्थां वा काञ्चिद् शाकलशाखा
मनुसृत्य ऋक्संहिताया भाष्यं कृत मिति दशतय्यष्टतय्योः
सम्बिलनाच्च दशतयीत्वानुकूला मण्डलानुवाकसूत्रेतिद्विविधपरि-
च्छेदा अपीह लेखकादिभिः सूचिता यथायथं सर्वत्रैवेति ॥

अथ पञ्चस्वेव शाकलशाखासु अध्यायादिपरिगणनन्वेकविध
मेव मन्यते प्रायः । अत एवैव माह अनुवाकानुक्रमणीकारः—

“अध्यायानां चतुष्पष्टिर्मण्डलानि दशैव तु ।

वर्गाणान्तु सहस्रे द्वे सङ्ख्याते च षडुत्तरे ।

सहस्र मेतत्सूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना ।

दश सम च पठ्यन्ते (सङ्ग्रातं वै पदक्रमम्) ।”—इति ।

तदेतत् सर्वं वालखिल्यवर्जनेनात्र गणनातोऽप्युपपद्यते । ऋक्-
सङ्ग्रायास्तु शाखापार्थक्यात् पार्थक्यं स्वीकार्यं मेव, पर मस्या
मेकस्या माण्डलायन्या मपि मतवैभिन्न सुपलभ्यते यथा—

अनुवाकानुक्रमस्थाम् १०५८० ऋचां स्त्रीकारः, तदुक्तम्—

“ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।

ऋचा मशीतिः पादश्च पारथं सम्यकीर्षितम्”—इति ।

छन्दसङ्ग्रायान्तु १०४०२ ऋचां स्त्रीकारः, तदुक्तम्—

“एवं दशसहस्राणि शतानान्तु चतुष्टयम् ।

ऋचां ह्यधिक माख्यात सृषिभिस्तस्वदर्शिभिः”—इति ।

सुद्वित्सर्वानुक्रमस्था भूमिकायां १०४४२ ऋचां स्त्रीकारः ।

अनुक्रमणीविवरणकृष्णगद्येन तृक्सङ्ग्रा १०४५१ स्त्रीकता ।

स्वामिदयानन्दसरस्वत्याचार्येण तु “दशसहस्राणि पञ्चशतानि
एकोनवतिश्च (१०५८६) ऋचोऽष्टाश्रिताः”—इति निर्धारितम् ।

अस्यत्परिगणनयात्वाश्वलायनसंहितायाम् १०५२२ ऋचो दृश्यन्ते ।
एव सृक्सङ्गाया मतपार्थक्ये निदानानि त्वेव भवगम्यन्तेऽस्माभिः—
अनुवाकानुक्रमणी नूनं श्रेष्ठीय-शाखायाः ! नास्ति च तत्र बाल-
खिल्याना सृचा माम्बानम्, ततस्तत्र बालखिल्यभिन्नाः सपादाः
१०५८० ऋचः परिगणिताः । अस्यत्परिगणनया तत्र बाल-
खिल्यसंहिताः १०५५२ ऋचः सन्ति, बालखिल्याना सृचां सङ्गा
तु ८० ; तथा चात्र आश्वलायनसंहितायां बालखिल्यातिरिक्ताना
सृचां सङ्गा १०४४२ सम्पन्ना । तद्विषयं श्रेष्ठीयाया मित
आश्वलायनीतोऽधिकाः १३८ ऋचोऽधीता इत्येव निश्चीयते ।

छन्दस्सङ्घोक्तखितोक्तसर्वसङ्कलनसङ्गा तु खोक्तप्रतिच्छन्दस्सङ्गा-
तोऽपि विरुद्धैव प्रतीयते । तद्यथा तत्र चोक्तं श्लोकैः— गायत्र्यः
२४५१, उष्विहः ३४१, अनुष्टुभः ८५५, बृहत्यः १८१, पङ्क्त्यः
३१२, त्रिष्टुभः ४२५३, जगत्यः १३४८, अतिजगत्यः १७, शक्यः ६,
अतिशक्यः ६, अष्टयः ६, अत्यष्टयः ८४, छत्वी २, अतिछृतिः १,
द्विपदाः १७, एकपदाः ६, बार्हत्तप्रगाथाः १६४, ककुप्प्रगाथाः ५५,
महाबार्हत्तप्रगाथः १ । तदेवं तदुक्तप्रतिच्छन्दस्सङ्गानां सङ्कलनया
१०१४२ ऋचः स्युः, पूर्वप्रदर्शिततच्छ्लोकातस्तु गम्यन्ते १०४०२ ।
तदत्र प्रायः सर्वत्रैव सङ्कलनाभ्रमोऽस्माभिरन्यदृष्ट्या प्रमाणित एव ।

सुद्धितसर्वानुक्रमणीभूमिकायां यत् १०४४२ इति निश्चितम्,
तदस्या बालखिल्यव्यतिरिक्तायाः आश्वलायन्या इति तु सुव्यक्तम् ।

जगन्नाथपण्डितोक्ता ऋक्सङ्गा तु नित्यद्विपदाईर्वादिभेदकता ।
चरणव्यूहटीकात्तद्विदादसम्भता च सैव । तथाचोक्तं तेन—

“बालखिल्यसंहिता सर्वानुक्रमणीमन्त्ररूपकर्तृङ्गा उच्यते,— द्विप-
ञ्चाशदधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५५२) । एतत्सङ्गा नित्य-
द्विपदानैमित्तिकद्विपदासंहितोक्ता । हवनाध्ययनाभ्यां समाना सा
नित्यद्विपदा, ०—०, हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा”—
इत्यादि । नित्यद्विपदादिनिर्णयस्तु उपलेखग्रन्थालोचनतः सम्पाद्यः ।
उपलेखापि नैवाश्रुलायन्याः सभाष्यते ; तत्र नित्यैकपदाः पञ्चे-
त्याद्याश्रुलायनीविरुद्धपरिगणनादर्शनात् ; गण्यन्ते ह्यत्राश्रुलायन्या
भेकपदाः षडिति । एव महर्षीर्चादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

स्वाम्युक्तपरिगणनेऽपि सङ्कलनभ्रम एव प्रतीयते ।

तत्त्वतस्त्रिहाश्रुलायन्यां शाखाया माश्रुलायनसंहितायां वा
षष्टादशवर्गेषु अशीतिर्बालखिल्यर्षः सन्ति, तद्बालखिल्यसंहिताः
१०५२२ ऋचः श्रूयन्त इति त्वस्त्राभिः सुनिश्चित मिति ॥

अथासां शाखानां कतमा भवत्वस्त्रेऽद मैतरेयकं प्रोक्त मिति
विचारस्थेतर्हि प्रकृतोऽवसरः समुपस्थितः । दृश्यते हि ब्राह्मण-
ग्रन्थेष्वेषां शैली,— यां शाखा भवत्वस्त्रेऽन्नायते यद् ब्राह्मणम्,
तत्संहितायां ये मन्त्रा आन्नाताः, तेषां प्रतीकग्रहणमात्रेण नाम-
ग्रहणमात्रेण वा विधानम् ; ये मन्त्रा विधातव्या अप्यन्यशास्त्रीया
इति तत्संहितायां न दृश्यन्ते, तेषान्तु प्रपञ्च विधान मिति । तत्र
प्रतीकमात्रेण यथा— “त्वं मन्त्रे सप्रथा असि, सोम यास्ते मयो-
भुव इत्यान्धभागयोः पुरोऽनुवाक्वे”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४ ।
आन्नाती चैती मन्त्रावाश्रुलायन्या मस्याम् ५. १३. ४. पुनः १.
८१. ८ । नामग्रहणमात्रेण यथा— “सुक्रीर्त्तिं शंसति”—इति,
पुनस्तदुत्तरत्र, “हृषाकपिं शंसति”—इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ३ ।
सुक्रीर्त्तिनाम सप्तर्षं सूक्तम्, हृषाकपिनाम त्रयोदशर्षं सूक्तं मिहा-

श्रद्धायन्धाम् १०. १३१ ; १०. ८६ । अनाम्नातायाः प्रपञ्च विधानं यथा— “यस्माद् भीषा निषीदसि ततो नो अभयं क्षधि । पशून् नः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळढुष इति ता मुन्यापयेत्”—इति ऐ० ब्रा० ५. ५. २ । न क्षोषा ऋगिहाश्रुलायन्या मान्वाता ।

तदेव मिद मैतरेयक मैतदाश्रुलायन्या ब्राह्मण मिति वक्तुं युज्येत, यदि नामैतदुच्यतिक्रमोऽप्यत्र न प्रतीयेत ! प्रतीयते त्वेतदुच्यतिक्रमोऽपि । तद्यथेहानाम्नाताना मपि मन्वाणां प्रतीकग्रहणमात्रेण विधानम्— “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च तिस्रो तप उक्तमं मह इत्याम्नावैष्णवस्य हविषो याग्यानुवाक्ये भवतः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४, तथा “सावीर्द्धं देव प्रथमाय पितृ इति सावित्री मन्वाह”—इति १. ५. ४ । नैते मन्वा इहाश्रुलायन्या मान्वाताः ; तद्यदेतस्या आश्रुलायन्या एतद् ब्राह्मणं स्यात्, तद्धोषां मन्वाणां नूनं प्रपञ्च विधानं दृश्येत । एव मिहानाम्नाताना मपि मन्वाणां नामग्रहणमात्रेण विधान मस्ति यथा— “तिस्रः सामीधेनीरनूष्य तिस्रो देवता यजन्ति”—इति ऐ० ब्रा० ३. ५. १ । ता एतास्तिस्रः सामिधेन्य ऋचोऽत्राश्रुलायन्यां न दृश्यन्ते । तथात्राश्रुलायन्या मान्वाताना मपि प्रपञ्च विधानं कृत मैतरेयेण । तद्यथा— “इन्द्राग्नी आगतं सुतं, गीर्भिर्गभो बरेष्वम्, अथ पातं धियेचितेस्वेन्द्रान् मध्वर्धुर्ध्वं गृह्णाति”—इति ऐ० ब्रा० ७. २. ७ । आम्नातैषीषा आश्रुलायन्याम् ३. १२. १ ।

अस्ति च ऋक्परिशिष्टो नामैको ग्रन्थः । तदीयर्द्धं मन्वा अपि केचनेह ब्राह्मणे नामग्रहणमात्रेण विहितः न्यून्यन्ते । तद्यथा— “प्रवञ्चिकाः शंसति”, “आजिज्ञासेन्याः शंसति”, “अतिवाहं शंसति”—इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ७ । परिशिष्टग्रन्थीयन्तमग्रेभ्यो-

ऽप्यधिकमन्त्राणां विधानचेह श्रूयते यथा— “आह्नव्याः शंसति
०—० ता दश शंसति”—इति ६. ५. १० । ऋक्परिशिष्टे खल्वा-
ह्नवस्यानामर्षीऽष्टावेव श्रूयन्ते, इह तु दशानां विधान मन्त्रातम् ।

तस्मादेतद् ब्राह्मणं नाश्वलायन्याः सम्भाव्यते, सम्भाव्यते तु
यस्यां शाखायां प्रतीकतो नामतो वा एतद्ब्राह्मणविहितानां सर्वासा
मेवर्षा मस्ति विद्यमानता, नास्ति चेह षडितानाम्, अपि चेह
विहिता ऋक्परिशिष्टपन्वीयाश्चर्षी यथावत् समाह्वताः, तस्याः
शाखाया एवेदं स्यादिति । तथाविधा कतमेति प्रश्नस्योत्तरं तु विलुप्त-
पूर्वशाखाकालिकाना मद्यतनाना मन्त्राकं नैव सुकरम्, तथाप्यत्र
यावच्छब्दं प्रयतिते गम्यते,— शाकल्यशिष्येण शाकलाचार्येण या
संहिताधीताध्यापिता च, या मधीत्वैव शिशिरादयः शाखाकृतो-
ऽभवन्, शिशिरवाष्कलसाङ्गवाद्याश्वलायनाधीता, अप्यद्यप्रच-
लितशाकलाश्वलायनशाखातः पूर्वतना, सैव शाखा स्यादस्यैतरंय-
द्ब्राह्मणस्यावलम्बन मिति । अत एवैतरेयारण्यकभाष्ये “त्रयं त्वेव न
एतत् प्रोक्तम्”—इत्येतस्य व्याख्यान मेव सुक्तं सायणाचार्येण — “नः
अस्मान् (महिदासादिकान्) शिष्यान् प्रति शाकल्येन प्राण
जशरूप मित्यादि त्रय मेव प्रोक्तम्, न तु मांस मित्यादिकं चतु-
र्थम्”—इति (१. २. २.) । इत्य मस्य ब्राह्मणस्य शैशिरीयादिभ्यः
पञ्चम्यः प्राक्तनत्वेऽपि सर्वशाकलशाखोपयोगित्व मप्यव्याहृतम् ;
सर्वासा मेव तासां मिथः किञ्चिद्भेदवस्त्वेऽपि तत्त्वतोऽभिन्नसंहिता-
कत्वात् । तस्मात् शैशिरीयाद्याश्वलायन्यन्तानां पञ्चाना मेव
शाखाना मिद् मेकं ब्राह्मण मैतरेकं नामेति च सिद्धम् ॥

(७)

अथेदानीं विचार्यं मस्ति कोऽस्य विषय इति । यन्न एवास्य विषय इति ब्रूमः ; प्रायः सर्वेषां भव ब्राह्मणग्रन्थानां तत्रैव प्रवृत्तः । यन्नस्वरूपत्वेवं निरूपितं भगवता कात्यायनिन— “यन्नं व्याख्या-
स्यामः । द्रव्यं देवता त्यागः”—इति (त्रै० सू० १. २. १, २.) । यन्नस्वरूपं कथयिष्याम इति प्रथमसूत्रार्थः । ‘द्रव्यं’ पुरोडाश-चव-
साग्याख्य-पशु-सोमादिकम्, ‘देवता’ अग्निविष्णुसोमेन्द्रादिकाः, देव-
ता मुद्दिश्व पुरोडाशादिद्रव्यस्य यः ‘त्यागः’ उत्सर्गः, स यन्नः । तत्र
“तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्षेण चेष्यते । देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु
परम्परम्”—इत्याद्युर्थाञ्चिकाः । तद्धितेन देवतासङ्गतिर्यथेह— “अष्टा-
कपाल आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः”—इति १. १. १ । चतुर्थ्या
देवतासङ्गतिर्यथेह— “अन्नये प्रणीयमानाय”—इत्यादि १. ५. २,
“सोमाय क्लीताय प्रोद्गमाणाय”—इत्यादि च १. ३. २ । मन्त्रवर्षेण
देवतासङ्गतिर्यथेह प्रयाजयागेषु (१. ३. ६.) । तदत्र द्रव्याणि
प्रसिद्धानि, मन्त्रलक्षणानि निरुक्तालोचने प्रदर्शितानि, देवतास्वरू-
पाणि त्विहैवानुपदं यथामति बोधयिष्यामः ॥

अथ यागलक्षणभेदादीनप्यत्र किञ्चित् सूचयामः । स एव
यागः प्रक्षेपाधिको होम उच्यते । “देवतायै सङ्गस्थितस्य वक्त्रो
प्रक्षेपो होमः”—इति हि तल्लक्षणं साम्प्रदायिकम् । आह चात्र
कात्यायनः— “यजतिशुद्धोतीनां को विशेषः ? तिष्ठहोमा वषट्-
कारप्रदाना याग्यापुरोऽनुवाक्कावन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहा-
कारप्रदाना शुद्धोतयः”—इति (१. २. ५, ६, ७.) । तदेवं यागस्य
द्वैविध्यम् । द्विविधं मपि चैतद् यागकर्म प्रधानाङ्गभेदात् पुनर्द्वि-

विधम् । तद्यथा— ये च यागा यदान्येयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यैः
दर्शपूर्णमाससंयोगिनोत्पन्नाः, ते दर्शपूर्णमासशब्दाद्याः । तेषां मेव
“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”—इति फलसाधनत्वेन विधा-
नात् प्रधानत्वम्, तत्रकरणपठित मितरत् सर्वं मन्थन्वाधानादि
ब्राह्मणतर्पणान्तं तदङ्गजातम् ; फलश्रुतिशून्याः प्रयाजादियागाः
पूर्वाघारादिहोमाश्च तत्रकरणपठितास्तदुपकारका इति तदङ्ग-
भाजना एव । तदुक्तं मापस्तम्बविधिना यज्ञपरिभाषायाम्—“आग्नेयो-
ऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल उपांशुयागश्च पौर्णमास्यां
प्रधानानि, तदङ्ग मितरे होमाः”—इति (७७, ७८ सू०) । ‘सहाङ्गं
प्रधानम्”—इति (८६ सू०) च तत्रैव प्रधानलक्षणम् ।

ते यागाः पुनस्त्रिविधाः ; इष्टि-होत्र-सोमभेदात् । दर्शपूर्ण-
मासादय इष्टयः, अग्न्याधेयानिहोत्रादयो होत्राः, अग्निष्टोमा-
त्वग्निष्टोमादयः सोमाः । ते पुनस्त्रिसप्तकाः ; इविः-पाक-सोम-
संख्याभेदात् । तत्र अग्न्याधेयः, अग्निहोत्रम्, दर्शः, पौर्णमासः,
आप्रयणम्, चातुर्मास्यम्, पशुबन्धनेति सप्त इविःसंस्थाः । सार्यं-
होमः, प्रातर्होमः, स्थालीपाकः, नवयज्ञः, वैश्वदेवः, पित्रयज्ञः,
अष्टकेति सप्त पाकसंस्थाः । अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः,
षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, आसोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः ।
त एव सोमयागाः पुनरेकाहाहीनसत्रभेदात् त्रिविधा भवन्ति ।
शतद्विक्रता अप्यन्ये बहवः सन्ति काव्ययागाः । तद्यथेष्टयः—
आयुष्कामेष्टिः, पुत्रेष्टिः, पवित्रेष्टिः, वर्षकामेष्टिः, प्राजापत्येष्टिः,
वैश्वानरेष्टिः, नवग्रस्येष्टिः, ऋषेष्टिः गोपतीष्टिः एवमादयः ।
गोमिधाम्बमेधादयस्तु पशुयागा उच्यन्ते, ते तु सोमास्तर्गताः ।
सौत्रामणीयान्तेऽपि भीमविकार एव ।

अस्ति चैषां यागानां प्रकृतिविकृतिभेदः । यस्मिन् यागेऽपर-
विधिनिरपेक्षाणां सर्वेषां मेव कर्मणा सुपदेशः श्रुतः, स एव
प्रकृतियागः; प्रकृतिवच्च विकृतिः कर्मव्या भवति । अत्रा-
हापस्तम्बः— “दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः, अग्नीषोमीयस्य
च पयोः, स सवनीयस्य, सवनीय ऐकादशिनानाम्, ऐकादशिनः
पशुगणानाम्, वैश्वदेवं वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासौरीयाणाम्,
वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम्, वैश्वदेव्यामिच्छामिच्छा-
शाम्, ०—०, अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः, द्वादशाहो ऽहर्गणा-
नाम्, गवामयनं सांवत्सरिकाणाम्, निकायिनाम् प्रथमः”—इति
(य० प० सू० ११६—१४४ सूत्राणि) । एषु सर्वेष्वेव सूत्रेषु
प्रकृतिरित्यनुवर्त्तत इति ध्येयम् ॥

देवता । सर्वेष्वेतेषु यागेष्वङ्गयागेषु च यत्र कुत्रचित् यस्य
कस्यचित् द्रव्यादेः प्रार्थनीयफलदानसामर्थ्यं मारोपयन् यां कां च
सुतिं करोति, तरसुतिमन्त्रस्य सैव देवता, तादृशसुतिमन्त्रप्रधानः स
च यागस्तद्देवतो मन्यते । तदाह निरुक्तकारो भगवान् यास्कः—
“यत्काम ऋषिर्घृष्टां देवताया मार्यपत्य मिच्छन् सुतिं प्रयुञ्जे, तद्दे-
वतः स मन्त्रो भवति”—इति (निरु० ७. १. १.), “यो देवः
सा देवता”—इति च (७. ४. २.) । “देवो दानाहा, दीप-
नाहा, द्योतनाहा, क्षुस्थानो भवतीति वा”—इति देवशब्द-
निर्वचनञ्च तैत्रैव । अशब्दश्चात्र भमञ्जलमात्रस्योपलक्षकः; एवं हि
अन्तरिक्षस्थानां अन्द्रादीनां, सौरजगदहिर्मूतानां भ्रुवादीनाञ्च ग्रहञ्च
मिह सिध्यति । तदेव मिन्द्रवाङ्गादीना मचेतनानां वृद्धादिदान-
हेतुकम्, याजावरराजादीनां चेतनानां चार्घ्यादिदानहेतुकं देव-
त्वम्; अस्मादिजीवानां मजीवानाञ्च प्राणादीनां दीप्तिहेतुकं देव-

त्वम्; अग्निचन्द्रपर्जन्यादीनां ब्रह्मवर्चस्विनां विदुषाञ्च द्योतनङ्कितुक्तं
 देवत्वम्; सूर्यसूर्यकरादीनां तदुपरिस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्व-
 निबन्धनं देवत्वम्; यत्र त्वीश्वरे सर्व एवैते गुणा उपपद्यन्ते,
 तस्य देवत्वस्य तु कौव कथा । तदेव मात्रास्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषा
 मेव पदार्थानां देवत्व सुपगम्यते । द्युस्थत्वे सति दानादिगुणवत्त्व
 मिद मेक मेव देवलक्षणं स्वीकार्यं मिति मते तु सूर्येन्द्राम्बुनि-
 लेन्दुप्रभृतीनां मूलतो भमण्डलस्थाना मेव पदार्थानां सुस्थं देव-
 त्वम्, तत्तत्स्थानभक्तिसाहचर्यतस्त्वन्वेषां भूरादिलोकानां तत्रस्थाना
 मध्यसोमौषध्यादीना मपीत्येव विशेषः ।

अन्यशोक्तं यास्त्रेण—“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः
 पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्दो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः”—इति
 (७. २. १.), “तासां (तिस्रणां देवतानां) भक्तिसायचर्यं व्याख्या-
 स्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीनि—अयं लोकः ०—० ये च देवगणाः
 समान्नाताः प्रथमे स्थाने”—इत्यादि (७. ३. १.) च । तानि च
 प्रथमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामानि निघण्टुवाक्यानि—
 “अश्वः शकुनिः मण्डुकाः”—इत्यादीनि (५. ३. १-३६.) षट्त्रिं-
 शत् द्रष्टव्यानि । व्याख्याताश्च ता देवता निरुक्ते समन्वोदाहरणम्—
 “अथ याग्नि पृथिव्यायतनानि स्तुतिं लभन्ते, तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः ।
 तेवा मश्वः प्रथमागामी भवति”—इत्यादिना (८. १-४३.) । एवम्
 अथैतानीन्द्रभक्तीनि अन्तरिक्षलोकः ०—० ये च देवगणाः समा-
 न्नाता मध्यमे स्थाने”—इत्यादि शोक्तं तत्र तदुत्तरम् (७. ३. ३.) ।
 मध्यमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामानि च तत्रैव निघण्टौ—
 “श्वेनः सोमः चन्द्रमाः”—इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (५. ५. १—
 ३६.) । व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्वोदाहरणम्—

“अग्नेो व्याख्यातस्त्वेषा भवति”—इत्यादिना (११. १—५०.) । इवम् “अथैतान्यादित्यभक्तौनि असौ लोकः ०—० ये च देव-
मयाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत उत्तरम्
(७. १. ४.) । उत्तमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामा-
न्वपि तत्रैव निघण्टी— “अग्निनी उषाः सूर्या”—इत्यादीनि
एकत्रिंशदान्नातानि (५. ६. १—३१.) । व्याख्याताश्च
ता अपि देवता निरुक्ते समन्वोदाहरण मेव— “अथातो
द्युस्थाना देवतास्तासा मग्निनी प्रथमागामिनी भवतः”—इत्यादिना
(१२. १—४६.) । तदेवं प्रधानतो देवतात्रिंश्वेऽपि स्थानभक्त्वा-
दितो तद्बहुत्वं च न विरुद्धम् । तत एवेद मुक्तं तत्र तेनैव— “तासां
(तिस्रणां देवतानां) माहाभाग्यादैकैकस्या अपि बह्विनि नाम-
धेयानि”—इति (७. २. १.) । भागो विभागो भक्तिधैकार्थाः ।
महाभागस्य भावो माहाभाग्यम् । तच्च माहाभाग्यम् एकस्थान-
भाक्तेन, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतयान्नातत्वेन, एककर्मभाक्तेन, एक-
वाच्यभाक्तेन च भवति । तस्मान्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्यं
मिति तदर्थः । तदित्य माब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषा मेव पदा-
र्थानां पारिभाषिकं देवत्व मभ्युगल्यैव “यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया
मार्यपत्य मिच्छन् सुतिं प्रयुक्ते तद्देवतः स मन्वो भवति”—इत्युक्तं
(निर० ७. १. १.) मिति फलितम् । तस्मात् वेदिकमन्त्रेषु सुता
एव पदार्थाः तन्मन्त्रतः सुतिकाले एव च देवत्वेन सुत्या भवन्ति ;
नान्ये नाप्यन्यत्वेत्येव याज्ञिकसिद्धान्तः । अत एव ते मन्त्रमयी
देवतेत्येव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवादः ।

तत्रापि प्रधानतस्त्रयस्त्रिंशदेव देवताः सर्वसंज्ञितास्तु परिगणय्य
दर्शिताः । तद्यथा— “ये त्रिंशति त्रयस्रो देवासो बहिरासदन् ।

विदमह हितासनम्”-इति ऋ० सं० ८, २८. १ । “त्रयस्त्रिंशत्तानुवत भूतान्ध्याम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्”-इति वा० सं० १४, ३१ । “यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा । निधिं त मद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ”-इति अथ० सं० १०, २३, ४, २३ । ब्राह्मणेषु च प्रायः सर्वेष्वेवैव मेव ।

तथा चास्त्रिंश ब्राह्मणे देवानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्क्राण्णकाल मसक्त-
दान्नातम् । तथाथा— “त्रयस्त्रिंशद्देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च”-इति (३. २. ११.) ।
एव मध्येतदतिरिक्ता अपि देवताः समान्नाताः । तद्यथेवैव प्रायश्ची-
येच्छारन्ध्रे (१. २. १.)— “पथ्यां यजति”, “अग्निं यजति”, “सोमं
यजति”, “सवितां यजति”, “उत्तमा मदितिं यजति”-इति ।
तदचान्निभिन्नाः सर्वा एव तास्त्रयस्त्रिंशद्भ्योऽतिरिक्ताः श्रुताः ; अथ
सवितुरादित्यविशेषत्वेन त्रयस्त्रिंशान्तःपातित्वस्वीकारेऽप्यन्यासां ति-
च्छणां तदतिरिक्तत्वं मपरिहार्थम् । अत एव निघण्टौ देवते काल्पे
वस्त्रादिभिन्ना अपि वद्भ्यो देवता आन्नाताः । । प्रदर्शितत्रयस्त्रिंशद्-
गणनन्तु सोमप-पर मित्येव । तदाहैवैतरेये— “त्रयस्त्रिंशद्देवाः
सोमपास्त्रयस्त्रिंशद्सोमपाः । अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वाद-
शादित्याः, प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ; एते देवाः सोमपाः । एका-
दश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ; एतेऽसोमपाः
पशुभाजनाः । सोमेन सोमपान् प्रीणाति, पशुनाऽसोमपान्”-
इति २. २. ८ । एवं शतपथादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तदत्र पूर्वं सोमपानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्क्राण्णानां देवानां परिचयाय
किञ्चिद् यतामहे ।— ‘वसवः’-इति पदं निघण्टौ रश्मिनामसु
पठितम् (१. ५. १०.), पुनः सुस्थानदेवनामसु च (५. ६. २८.) ।

निरुक्तकारो भगवान् यास्त्रस्वस्त्र वसुशब्दस्य निर्वचनादिक मेव
 मकरोत्— “वसवः । यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्धसुभिर्वासव इति
 समाख्या ; तस्मात् पृथिवीस्थानाः”—इत्यादि, “इन्द्रो वसुभिर्वा-
 सव इति समाख्या ; तस्मान्मध्यमस्थानाः”—इत्यादि, “वसवः =
 आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद् द्युस्थानाः”—इत्यादि च
 (१२. ४. ७, ८, ९.) । तदेवं निरुक्तमते पार्थिवाग्निशिखाः,
 वैद्युताग्निप्रभाः, उत्तमाग्निरश्मयश्चेति तमोविवासनहेतवस्त्रि-
 स्थानास्त्रिविधा वसवो निर्णीताः ; तत्रतत्र तत्तन्निगममस्त्रान्त्रान-
 प्रदर्शनादिभ्यः । तदेतत् सर्वं तत्तन्निरुक्तग्रन्थत एवावगन्तव्यम् ।
 शतपथश्रुतितोऽपि वसूनां त्रिस्थानत्वादिक मेवावगम्यते, परं तत्त्व-
 न्यविधम् । तथाहि— “कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च,
 वायुश्चान्तरिक्षश्च, आदित्यश्च द्यौश्च, चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः ;
 एतेषु हीदं सर्वं वसुहित मेते हीदं सर्वं वासयन्ते ; तद्यदिदं सर्वं
 वासयन्ते तस्माद् वसव इति”—इति (१४. ५. ७. ४.) । एवं हि
 तेषां तत्त्वतन्निस्थानत्वेऽपि “स गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्सवने-
 ऽभजत्”—इत्यादिश्रुतिषु (ऐ० ब्रा० ३. २. २.) वसूनां गायत्री-
 ष्टोभागित्वकल्पनात्, अग्निना सङ्गान्त्रानात्, प्रातस्सवनदेव-
 त्वेनोपन्यासाच्च पृथ्वीस्थान मेव प्रधानम् । तैत्तिरीयारण्यके तु
 वसूनां पार्थिवाग्निस्वरूपत्वं स्फुटं मान्नातम् (१. ९. १.)—

“अग्निश्च जातवेदाश्च सङ्गीजा अजिराः प्रभुः ।

वैश्वानरो नर्यपाश्च पंक्तिराधाश्च सप्तमः ।

विसर्षेवाष्टमोऽग्नीना मेतेऽष्टौ वसवः क्षितौ”—इति ।

एवमपि “अप्येते उत्तरे (मध्यमोत्तमे) ज्योतिषी अग्नी, उच्येते”
 —इति (७. ४. ३.) निरुक्तसिद्धान्तात् अग्निविशेषाणां वसुदेवाणां

त्रिस्थानत्व मध्यव्याहनम् । तथाचाष्टौ वसवो ऽष्टविधा अग्नय इत्येव सारम् ।

‘रुद्राः’-इति पदं निघण्टौ माध्यमिकदेवनामसु पठितम् (५. ५. ८.) । तथा चैषा मन्तरिक्षस्थत्वेन वायुभक्तित्वं भवगम्यते । तन्निर्वचनादिकन्धेव भवादि वास्त्रेण— “रुद्री रीतीति सतो रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुरुदत् तद्गुद्रस्य रुद्रत्व मिति काठकम् । यदरोदीत् तद्गुद्रस्य रुद्रत्व मिति ह्यारिद्रविकम्” -इत्यादि (१०. १. ५.) । एतेन च रुद्राणां वायुविशेषत्वं भव प्रतीयते । ततस्तेनैव तदुत्तरमुक्तेन “अग्निरपि रुद्र उच्यते” -इत्यादिना (१०. १. ७.) रुद्रस्याग्निविशेषत्वे निश्चीतिऽपि माध्यमिकत्वाद् वायुभक्तित्वं न विरुद्धम् ; विद्युदग्नेर्हि आन्तरिक्षा-न्माध्यमिकत्वम्, तस्माद् वायुसभागत्वं च सुव्यक्तम् । ऐतरेये-ऽप्यत्र “(सः) त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने (व्यभजत्)” -इति श्रुतौ (३. २. ३.) रुद्राणां त्रिष्टुपकृन्दोभागित्वकल्पनात्, इन्द्रेण सङ्गान्नात्, माध्यन्दिनसवनदेवत्वेनोपन्यासाच्चात्तरिक्ष-स्थानत्वं भव बुध्यते । अतपथेऽपि रुद्रा वायुविशेषा एव विश्रुताः, परं त्वन्यथैव । तद्यथा— “कतमे रुद्रा इति, दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मात्प्रस्थांश्चरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति ; तद्यद्गोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति (१४. ५प्र. ७. ५.) । अथात्र तैत्तिरीयारण्यकम् (१. ८. ४.)— “अथ वायोरेकादश । ७—० ।

प्रभ्राजमाना व्यवदाता याश्च वासुकि-वैश्रुताः ।

रजताः परुषाः श्यामाः कपिला अतिलोहिताः ।

जंभा भवपतन्ताश्च वैश्रुत इत्येकादश”-इति ।

तदित्यं विद्युत्कञ्चिष्टाः स्फूर्जंश्चुनिदानरूपाश्च (इतिश्चा वायु-

विशेषाः तथाविधवायुसंस्निष्टा विद्युदन्वयो वा रुद्राः, स्फूर्जशुरेव
तेषां रोदन मिति निश्चितम् ।

‘आदित्याः’-इति पदं निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु पठितम्
(५. ६. २४.) । तथा तेषां द्युस्थलेन सूर्यभक्तित्वं मवगम्यते । तन्नि-
र्वचनादिकाग्लेव मवादि तेनैव— “आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते
रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीमो भासा इति वा, अदितेः
पुत्र इति वा”-इति (२. ४. १.), “अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषा
मादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति”-इत्यादि च (१२. ४. १.) ।
तदेतेन तेषां मादित्यानां सूर्यविशेषत्वं द्युस्थानत्वं चावगम्यते ।
“आदित्येभ्यस्तृतीयसवने”-इत्यादिषु (३. २. २.) अत्र ऐतरेय-
श्रुतिः ; तदेतत्तृतीयसवनभाक्तेन चादित्यानां द्युस्थानत्वं मेव
बुध्यते । श्रूयतेऽप्येवं शतपथे— “कतम आदित्या इति, हादथ
मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः ; एते हीदं सर्वं माददाना यन्ति ।
तद्यदिदं सर्वं माददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति”-इति (१४.
५ प्र० ७. ६.) । तदित्यं मादित्यापरपर्यायसूर्यकृतमासरूपकालानां
मप्यादित्यत्वम्, सौरत्वेन च तेषां द्युस्थानत्वं मपि सुवचम् ।

गुरुचरणैस्त्रिवह— ‘निरुक्ते व्याख्याताः सवित्रादयो हादथ
सूर्यविशेषा एवादित्याः’-इत्युपदिष्टम् । तथाच १२. २, ३ख०—

“सविता, ०—० तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्माक्रीर्ष-
रश्मिर्भवति”-इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः ।

“भगः, तस्य कालः प्रागुत्कर्षणात्”-इत्याद्युक्तो द्वितीयः ।

“सूर्यः, सप्तैर्वा सुवतेर्वा स्त्रीर्षतेर्वा”-इत्याद्युक्तस्तृतीयः ।

‘स पुनरयं भगकालात् सतः सूर्यो भवति’-इति तत्र दौर्गो वृत्तिः ।

“अथ यद्द्रश्मिपोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति”-इत्याद्युक्त-
चतुर्थः । ‘आपूर्णस्तेजसा’-इति तद्वृत्तिः ।

“अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति”-इत्याद्युक्तः पञ्चमः ।

“विश्वानरः [प्रवृतः सर्वाणि भूतानि ७. ६. १.]”-इत्याद्युक्तः षष्ठः ।

“वरुणः [वृषोतीति सतः १०. १. ३.]”-इत्याद्युक्तः सप्तमः ।

“केशी, केशा रश्मयस्तद्दान्”-इत्याद्युक्तोऽष्टमः ।

“अथ यद्द्रश्मिभिरभिकम्पयन्नेति”-इत्याद्युक्तो नवमः ।

‘वर्षिता चावश्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्’-इति तद्वृत्तिः ।

“यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]”-इत्याद्युक्तो दशमः ।

“अजएकपाद्, अजनः एकः पादः ; एकेन पादेन पातीति वैकेन
पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा”-इत्याद्युक्त एकादशः ।

‘ससुद्रः [सस्योदन्तेऽस्मिन् भूतानि २. ३. १.]’-इत्याद्युक्तो द्वादशः ।

तदित्यं द्वादशमासकाला द्वादशविधसूर्या वा द्वादश आदित्या
गम्यन्ते । अभिधानभेदात् कर्मभेदाच्च देवताभेदो नैरुक्तादिसम्मत
एव । अतएव एकस्यैव तेजसोऽग्निविद्युक्कुर्येति त्रित्वम्, अप्येकस्यै-
वान्तेः अग्निः, जातवेदाः, द्रविणोदाः, वैश्वानरः इति चत्वार्यभि-
धानानि पृथक् देवतात्वेनाम्नातानि (निघ० ५. १. २.) । उक्तस्येदं
निरुक्ते स्फुटम्— “कर्मपृथक्तात्—० पृथग्भिः सुतयो भवन्ति
तथाभिधानानि”-इत्यादि ७. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अदितिः पुत्रा इति चादित्याः श्रुतिपरिचिताः सन्धुष्टी,
तथाहि ऋ० सं० २. २७. १, य० वा० सं० ३४, ५४—

“इमा गिर आदित्येभ्यो वृत्तसूः सनाद् राजस्यो जुहा जुहोमि ।

शृषोतु मित्रो अर्यमा भगो नसुविजातो वरुणो दस्यो अंशः”-इति ।

अत्र ‘तुविजातः’-इत्यस्य ‘बहुजातश्च धाता’-इत्यर्थः जतो

यास्केन (१२. ४. २.) । तदेव मस्याऽस्य सप्तादित्यनामानि
श्रुतानि ; अष्टमस्त्वादित्यो मार्त्तण्डनामा । स चाग्नयत्र श्रुतः ।
तद्यथा ऋ० सं० १०. ७२. ८—

“सप्तभिः पुत्रैरदितिरूप प्रैत् पूर्थं युगम् ।

प्रजायै स्यत्यवे त्वत् पुनर्मार्त्तण्ड माभरन्”-इति ।

उपपद्यते चैवम् “अष्टौ पुत्रासो अदितेः”-इति (ऋ० सं०.
१०. ७२, ८.) श्रुतिश्च । “अदितिरन्तरिक्षम्”-इत्यैतरेयकम्
(३. ३. ७.) । “अदितिरदीना देवमाता”-इत्यादि च नैरुक्तम्
(४. ४. २, ३.) । त एतेऽष्टावादित्या आन्तरिक्ष्याः ; अत एषा
मिह नोपयोग इति च ध्येयम् ॥

अथ प्रदर्शितैतरेयश्रुतिसमाख्यानक्रमतः प्रजापतिं निरूप-
यामः— ‘प्रजापतिः’-इति पदं निघण्टावन्तरिक्षस्थानेष्वान्नातम्
(५. ४. २८.) । “प्रजापतिः, प्रजानां पाता वा पालयिता वा”
-इत्याह यास्कः (निरु० १०. ४. ५.) । “प्रजापतिर्वा इदं मेक
एवाद्य आस, सोऽकामयत प्रजायेय भूयाऽस्या मिति”-इत्यादि च
ऐ० ब्रा० २. ५. १ । तदित्यं परमेश्वर एव प्रजापतिरभिगम्यते ।
काल्वाच्यपि प्रजापतिशब्दः श्रूयते— “संवत्सरः प्रजापतिः ;
सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”-इति च तत्रैव (२. ५. ७.) । “प्रजा-
पतिश्चरति गर्भे अन्तः”-इति (य० वा० सं० ३१. १८.) श्रुतेः
जीवोऽपि प्रजापतिर्गम्यते । “यः (प्रजापतिः) देवेभ्य आतपति”
-इत्यादि च तत्रैव (३१. २०.), “प्रजापतिर्वै सोमाय रात्रौ दुहि-
तरं प्रायच्छत् सूर्या सावित्रीम्”-इत्याद्ये तरेयकम् (४. २. १.),
प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायत्, तद्वि मित्यन्व आहुः उप्रस
मित्यन्वे”-इत्यादि च तत्रैव (३. ३. ८.) । एवमाद्यान्नायेभ्यः

सूर्योऽपि प्रजापतिरवगम्यते । “एष वै प्रजापंतिर्यदग्निः”-इति तु तैत्तिरीयकम् (ब्रा० १. १. ५. ५.) । “प्रजापतिर्हि वाक्”-इति च तत्र तदुत्तरम् (१. ३. ४. ५.) । “रूपं वै प्रजापतिः”-इति, “नाम वै प्रजापतिः”-इति च तत्रैव (२. २. ७. १.) । “यज्ञो वै प्रजापतिः”-इति च तै० ब्रा० १. ३. १०. १० । शतपथब्राह्मणे “कतमः प्रजापतिः-इत्याशङ्क्य “यज्ञः प्रजापतिः”-इति समाहितम् (१३. ५. ७.) । तैत्तिरीयसंहितायान्तु “मन इव हि प्रजापतिः”-इति (६. ६. १०. ३.) मनसोऽपि प्रजापतित्वं मान्नातम् । “प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो वा”-इति चाह मीमांसासूत्रभाष्ये शबरः (१. २. १०.) । तदित्यं प्रजापतिशब्दो बह्वर्थः । अत एवान्नातं मिह-“अपरिमितो वै प्रजापतिः”-इति (६. १. २.) । शतपथे ऽप्येवं श्रुतम्-“सर्वं वा इदं प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिदं किञ्च”-इति (५. १. ३. ११.) । एव मपि “दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः (ऋ० सं० ४. ५३. २.)-इत्याद्यान्मानप्राबल्यात् आदित्य एव मुख्यः प्रजापतिरित्यस्माकम् ॥

अथैतरेये सोमप-देवानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यापूरको वषट्कारः श्रुतः । “वैषडिति वषट्कारः”-इत्याह शास्त्रलायनः (श्री० सू०) १. ५. १२ । “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः”-इति च पा० सू० १. २. ३३ । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते”-इत्याह यास्तः (निरु० ८. २. ७.) । श्रुतश्चैतद् वचनं मिहैतरेये । तथाहि-“यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन् साक्षादेव तद्देवतां प्रीष्यति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”-इति ३. १. ८ । तदित्यं वैषडिति उच्चैर्धनिरेव वषट्कारो देव इति

सुवचम् । 'यस्वान्नांतं शतपथे—“प्राणो वै वषट्कारः”—इति (४. २. १. २८.) तन्न स्यादौपचारिकम् ; उच्चैर्ध्वनिः प्राणभृतां बलवता मेव भवतीति ॥

शतपथब्राह्मणे हि वस्वादिषु त्रयस्त्रिंशत्स्त्रिंशद्वाकेषु देवेषु वषट्-कारो न श्रूयते, श्रूयते त्विन्द्रपपदम् । तथाहि—“अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत्, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ”—इति ११. ६. ३. ५ । तत्रैवोत्तरत्र (१४. ५प्र० ७.)—“कतम इन्द्रः ?”—इत्याशङ्क्य “स्तनयिदुरेवेन्द्रः”—इति सिद्धा-न्तितम् । अत्र स्तनयिदुहेतुमंत्रचालको वायुरेवार्थो बोध्यः । तथा तत्रैव तत उत्तरं श्रुतम्—“कतमः स्तनयिदुः ?”—इति प्रश्नपूर्वकम् “अशनिरिति”—इति । अत्राप्यशनिहेतुः स्तनयिदु-रित्येवार्थः प्रतीयते । यास्काचार्येण त्विन्द्रशब्दो बहुधा निरुक्तो बह्नुदाहृतश्च (७. २. १.) ; ततोऽपि मेघचालको वायुरेवेन्द्र इति प्रधानतोऽवगम्यते, परमेश्वरात्मादित्यकालाद्यर्थाय गम्यन्ते यथाप्रकरणम् । तदेतत्त्वं मन्त्राङ्गतायां नैरुक्तदेवतसूच्यां सूचितम्, तन्निर्वचनादिकन्विहाप्यनुपदं दर्शयिष्यामः ॥

अपि शतपथे ब्राह्मणे (४. २. ७. २.) सोमपदेवेषु द्यावा-पृथिव्योर्द्वास्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्त्वे अभ्युपगम्य, तेषां मुत्पादकस्य प्रजा-पतिश्चतुस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्त्वात् । तथाहि—“अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंशौ ; त्रयस्त्रिं-शद्वै देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः”—इति ॥

अथासोमपानाम् ।— तत्र प्रयाजदेवानां परिचयाय ऐतरे-योक्तं “समिधो यजति”—इत्यादिकं मेवेष्टम् (२. १. ४.) । तैत्ति-रीयेऽप्येवम्—समिधः, तनूनपात् नरांशंसो वा, इन्द्रः, बर्हिः,

दुरः, उषासानक्ता, दैव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतयः, — इत्येवैकादशविधाः (ब्रा० ३. ६. २.) । प्रधानस्य यागस्य प्रमुखे या एकादश आहुतयो ह्यन्ते, ता एव प्रयाजाहुतयः प्रयाजयागा वा उच्यन्ते । तन्मन्त्राणां देवाप्रीणनहेतुत्वात् वेदेषु आप्रीति व्यपदेशः । ते त्वाप्रीमन्त्रा यद्यपि सर्वत्राम्नाताः हादश, समिदादयः प्रयाजदेवता अपि हादशैव श्रुताः, तथापि तत्र द्वितीयतृतीययोर्वैकल्पिकत्वेन विधानादेकत्वसिद्धेरैकादशैव पर्यवसन्ना भवन्ति । तदेतत् सर्वं सर्वब्राह्मणेषु विन्युतम्, भगवता यास्त्रेण च स्पष्टीकृतम् (८. ३. ७.) । समिदादिव्याख्यानश्च निरुक्तादी सुव्यक्तम्, यथा— “इधः (समिधः) समिन्धनान्०—० यज्ञेषु इति कात्यक्यः”, “तनूनपात् आन्यं भवति”, “नराशंसो यज्ञः”, “इडः०—० ईडितव्यः (यज्ञियाग्निः)”, “बर्हिः परिबर्हणात् (कुशः)”, “हारः (दुरः)०—० गृहहारः”, “उषासानक्ता = उषाश्च नक्ता च ; उषा व्याख्याता (रात्रेः अपरः कान्तः), नक्तेति रात्रिनाम”, “दैव्याहोतारा = दैव्यौ होतारी ; अथचाग्निरसौ च मध्यमः”, “तिस्रो देव्यः (‘इडा’, ‘भारती’, ‘सरस्वती’)”, “त्वष्टा = माध्यमिकः (रूपकृत्)”, “वनस्पतिः = यूपः”, “स्वाहाकृतयः, स्वाहेत्येतत् सु + आहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा”—इति (८. २. १—८. ३. ५.) । “दैव्याहोतारा = नेष्टापोतारी”—इति तै० ब्रा० ३. ६. १३. ६ । ‘दैव्यहोतृशब्दाच्चौ षष्ठानुयाजदेवस्य ही देही’—इत्यादि तत्र सा० भा० । तथाच तत्तन्नामकौ हाहृत्वजिजी । तदेव मिधादयः स्वाहाकृत्यन्ताः सर्व एवेने पदार्था यज्ञसम्बन्धित्वात् देवत्वेन सुता इत्येव ब्राह्मणकृता माशयः फलितः ॥

एवं प्रधानयागस्य पञ्चादृ या एकादश आहुतयो ह्यन्ते, ता एवानुयाजाहुतयोऽनुयाजयागा वा उच्यन्ते । तासा मेकादशाना माहुतीनां देवा इहेतरेये न श्रुतास्तीतिरीयके तूपलभ्यन्ते । तद्यथा— “बर्हिः, हारः, उषासानक्ता, जोष्टी, ऊर्जाहुती, दैव्या-होतारा, तिस्रो देव्यः, नराशंसः, वनस्पतिः, बर्हिः, स्त्रिष्टकत्— इति तै० ब्रा० ३. ६. १२. १४ । अत्र बर्हिषो द्विरुपादानं किञ्चिद्-विशेषाभिप्रायम्, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

उपयाजदेवाना मपि परिचयस्तैत्तिरीयत एवावगम्यते । तद्यथा— “समुद्रः, अन्तरिक्षम्, सविता, अहोरात्रे, मित्रावरुणौ, सोमः, यन्नः, छन्दांसि, व्यावापृथिव्यौ, दिव्यं नभः, वैश्वानरः—इति (तै० सं० १. ३. १. ; ६. ४. १. ६ - १६.) ॥

एवञ्च सोमपासोमपदेवानां समुदितानां सङ्ख्या चतुष्पष्टिः पञ्चषष्टिर्वा गम्यते । इतोऽतिरिक्ता अपि सन्ति ये पारिभाषिका देवास्तेषां परिगणन मसम्भव मेव । तदेवं देवाना मसङ्ख्येत्येऽपि दाशतय्यां प्रधानतया अग्निवायुन्द्रसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव चत्वारो देवा मुख्यं गण्यन्ते ; तत्रापीन्द्रस्य प्रायो वायुविशेषत्वेनो-पगमात् देवतात्रित्व मेव सम्पद्यते । तदाह यास्कः— ‘तिस्रो देवता इति नैहक्ताः ; — “अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो व्युस्थानः—इति (७. २. १.) । तदेव मद्र पृथिव्या मग्निरेव मुख्यो देवः, जलादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, अग्नादयश्चेतना इष्वाद्योऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । अन्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा मुख्यो देवः, पर्जन्यादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, श्वेनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । व्युलोकैऽप्येवं सूर्यो मुख्यः, अश्विप्रभृतयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,

पारिभाषिकदेवास्तु तत्र नैव सन्तीति गम्यते ; ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्र-
त्यानां तथाविधाना मनुजेष्वेखादिति ॥

तदत्र पारिभाषिकदेवत्व मापन्नाना मश्वशकुन्यादीनाञ्चे-
तनानाम्, अपीधवागादीना मचेतनानाञ्च देवशरीरवत्त्वं कलत्रा-
पख्यादिमत्त्वं रागहेषादियुक्तत्वञ्च नास्तीति तु लाङ्गलस्कन्ध-पांशुल-
पादुकैर्हालिकेरप्यभिगन्तुं शक्यते, मुख्यदेवाना मग्न्यादीनां तु
तत्तदस्ति नास्ति वेति संशयः स्यादवेदविदुषां बालानाम् ; पौरा-
णिका एव हीदृशसंशयस्योत्थापकाः । वस्तुतो यथा पारिभा-
षिकदेवानां प्रत्यक्षदृश्यानां सर्वत्र सर्वैर्ध्वजहार्याणा मिधादीनां
देवशरीराद्यभाववत्त्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोररीकार्यम्, मुख्याना
मग्न्यादीना मपि देवानां नूनं तथैव ; यास्कोक्ततत्त्वनामनिर्वचन-
स्थाननिर्देशकर्मनिरूपणोत्पत्तिवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतः, ब्राह्मण-
विहितान्निप्रणयनादीना मत्रैवोपपत्तेः, तत्तत्कालेष्वपि तादृशार्थ-
प्रतिपादकवर्णनश्रुतेः, सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतितोऽपि तथैवा-
वगतेः, दृष्टेभ्य एवैभ्य उपपत्ते च देवकार्यफले अदृष्टविप्रहादि-
कल्पनानौचित्याच्चेति ।

तदत्र प्रथम मग्न्यादिदेवानां नामनिर्वचनादिकं दर्शयामः—

“अग्निः कस्मात् ? अग्रणीर्भवति, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते”—

इत्याद्यग्निनिर्वचनानि (निरु० ७. ४. १.) । एष भौतिकोऽग्निरेव
यज्ञेषु प्रणीयमानो दृश्यते, न त्वप्रत्यक्षः कश्चिदंसारूढस्यतुर्वदनो
रक्तवर्णः पुरुषः ; प्रत्यक्षगम्यं ह्येतत् ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः”—इति (निरु० ७. २. १.) तत्स्थान-
निर्देशः । एष भौतिकोऽग्निरेवाच पार्थिवेषु दृष्याद्यस्मच्छरीरेषु
सर्वत्रैव विद्यते ; विज्ञानगम्यं ह्येतत् । अस्ति चेह मन्त्रलिङ्गं यथा—

“त्व मन्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने”-इति ऋ० सं० ६. १६. १ ।

हे ‘मन्ने !’ ‘विश्वेषां यज्ञानां’ ‘होता’ ‘त्वम्’ ‘देवेभिः’ देवैः सूर्यरश्मिभिः ‘मानुषे जने’ मर्त्यलोकेऽत्र ‘हितः’ सर्वपदार्थेष्वन्तर्निहित इति तदर्थः । तदेतस्यान्वयवर्णादेव एव सोऽग्निः प्रतीयते ; न ह्यग्निलोकस्थस्य कस्यचित् मनुष्यादिवद्विषयादिमतः परोक्षस्त्वान्नेः रश्मिभिः पृथिव्यां स्थापनं युज्यते । इयं पृथिव्येवाग्निलोक इति चेत्, इष्ट मेवेदं वचोऽस्माक मपि ; परं तस्य पार्थिवस्य पीराणिकरूपादिमत्त्वेऽप्रत्यक्षता कथं सम्भवेत्काम ? न हि कश्चित् पार्थिवः पदार्थः पार्थिवैरिन्द्रियैर्भवेदनुलभ्यः । तदस्मात् स्थाननिरूपणाच्च प्रतीयतेऽस्यैव पार्थिवस्य भौतिकस्यान्नेर्देवत्व मिष्टम्, न त्वपरः कापि कश्चिदप्यस्यग्निश्चतुर्मुखो हंसाकूटो देव इति ।

“अथास्य कर्म,— वह्ननञ्च हविषा मावाहनञ्च देवानां ; यश्च किञ्चिद् दाष्टिविषयक मग्निकर्मैव तत्”-इति निरु० ७. ३. १ । तदिदं मन्नेर्हविर्वहन मग्निसाकृतहविषां धूमवाष्पाकारैरन्तरिक्षाद्विचारित्वेन सम्पद्यते । तदेतच्छ्रूयते— “अन्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः”-इत्यादि शत० ब्रा० ५. ३ । तथात्र पितरैर्येऽपि २. ५. ८ । स्मर्यते च— “अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठते । आदित्वाज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”-इति (म० सं० ३. ७३.) । तदेवं यज्ञेषु पार्थिवेऽस्मिन्नेवाग्नी आह्वयमानं बलकर माव्यचरुसोमाग्निरादि ह्यर्थं सर्वं मेव भक्षीभूय पूर्वं वाष्पाकारेषोपरि गच्छति, तदेव वृष्टं पुनरिहागत्व शोषध्यात्मना परिणत्यास्मच्छरीरादीनां विशेषतो बलं सम्पादयति । तच्च बलम्, तत्तदाहारजन्यबलतोऽपि प्रबलम् ; यथा होमिष्ठी-

प्याधिकीयधानां दशतमिन्नेभ्यः शततमिकानाम्, तत्रापि त्रिंश-
 रक्रमादिभ्योऽपि शतादिक्रमाणाम् । इन्तेदानीं तादृशज्योतिष्टो-
 मादियज्ञाभावात्, कात्प्रभावेण देशदोषेण च साक्षात् तादृशा-
 हारविरहाच्चास्माकं पूर्वपूर्वपुरुषेभ्यः क्रमात् प्रकृतिदौर्बल्यं प्रत्यक्ष
 मेव । अत एवोक्तमिहैवैतरेये—“यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
 यत्रैवं विद्वान् होता भवति”—इति (१. २. ३.) । ‘जनानां
 समूहो जनता, तत्सुखायैव यज्ञो भवति, यस्मिन् यज्ञेऽसुना प्रका-
 रणं विद्वान् संस्कृतद्रव्याणां ह्योमं करोति”—इति तदर्थः । तदे-
 तद्विर्वह्नं कर्म, अस्यैव पार्थिवस्थानेः प्रत्यक्षमिति ।

कृतं तेनैव भगवता तदुत्पत्तिवर्णनं चैवम्—“विश्वानरावते
 उत्तरे ज्योतिषी (विद्युत्सूर्यरूपे), वैश्वानरोऽयं यत् ताभ्यां
 जायते । कथं त्वय मेताभ्यां जायत इति । यत्र वैद्युतः शरण
 मभिहन्ति, यावदनुपासो भवति, मध्यमधर्मैव तावद् भवत्यु-
 दकैभ्यः शरीरोपशमनः ; उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदको-
 पशमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यादुदीचि प्रथमसमाहृते आदित्ये
 कांसं वा मणिं वा परिसृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्शयन्
 धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव सम्पद्यते”—इति (निह० ७.
 ६. ६, ७.) । एवंविधाग्निजन्मवर्णनं मन्त्रिन्नेव भौतिके ज्वलना-
 क्तोऽन्नावुपपद्यते, नान्यत्वेत्यपि स्पष्टम् ।

अथास्मिंश्च ब्राह्मणेऽग्निप्रणयनीयानां सृचां विधानमेव मान्नातम्—
 “अन्वये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्वाहाध्वर्युः”—इत्यादि (२. ५. ४.) ।
 अत्र एष एव प्रत्यक्षः पार्थिवोऽग्निः प्रणीयते, न कश्चनापरो विप्रहा-
 दिमानप्रत्यक्ष इत्यपि प्रत्यक्षगम्यम् । किञ्चैवाग्निप्रणयनीयमन्वाणा
 मर्थं ब्रूहते चैव मेव प्रतीयते । तद्यथा तत्रैव विहितं स्वयम्भो मन्त्रः—

“प्र देवं देव्यां धिया भरता जातवेदसम् ।

हव्या नो वक्षदानुषक्”—इति (ऋ० सं० १०. १७३. २.) ।

हे ऋत्विजः ! ‘देवं’ द्योतमानं प्रज्वलित मिति यावत्, ‘जातवेदसम्’ अग्निं ‘देव्या’ द्योतमानया ‘धिया’ प्रज्ञया ‘प्रभरत’ प्रकाशेण हरत, प्रणीयत ; प्रज्वलितस्याग्नेः सावधानतया प्रणयनं कुरुतेत्यर्थः । तस्मिन्नग्निप्रणयनकाले हस्ताङ्गुल्यादीनां दाहो यथा न स्यात्, नापि तस्याखेरधःपतनं निर्वाणादिकं वा भवेदित्येतदर्थं मेवेह ‘देव्या धिया’—इति तत्प्रणयनकर्तुः सावधानताया उपदेशः । सोऽग्निरत्र किमर्थं माहरणीय इत्याह— स हि ‘आनुषक्’ बह्वङ्गाररूपत उपर्युपरि स्थितः सन् ‘नः हव्या’ अस्मद्गतानि हव्यानि ‘वक्षत्’ वक्षतु, यच्चमाणानिन्द्रादिदेवान् प्रतीति । ‘धीः’—इति प्रज्ञानामसु पठितम् (निघ० ३. ८. ७.) । ‘भरत’ इति “हृद्यहोर्भञ्जदसि हस्य”—इति (पा० ८. २. ३२सू० १वा०) हस्य भक्त्वे रूपम् । “आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति”—इति निघ० ६. ३, ५ । ‘अनुषक्त उपर्युपरिलग्न मित्यर्थः’—इति च निघण्टुभाष्ये देवराजः (४. ३. ५६.) । उपर्युपरिलग्नता अस्मिन्नेव प्रत्यक्षदृश्ये प्रज्वलिताङ्गाररूपेऽनावुपपद्यते, नान्यत्रेति च व्यक्तमेव ।

देवलक्षणश्रुतीनाञ्चान्यतमैषा—

“न हि देवा अन्धोऽन्धस्य गृहे वसन्ति ; नर्तुं ऋतौ”—इति ऐ० ब्रा० ५. २. ४ । न हि ग्रीषः शीतकाले, नापि ग्रीतो ग्रीष्मकाले वसतीति तदाशयः । तदयं ऋतुदेवः कालविशेष एव प्रत्यक्षत उभलभ्यो नाप्रत्यक्षो विग्रहादिमान् कश्चनेत्यत्रास्ति किं विचार्यम् ।

कर्मफलदानार्थञ्च नास्ति देवानां विग्रहादिभस्वस्वापेक्षा ; कर्माश्लेषे हि स्वयं फलदायकानि भवन्तीति याज्ञिकसिद्धा-

न्तात् । अचेतने ऽसंस्कृते देवतवियद्वाद्यभाववति हेवप्रीतिकाम-
क्रोधादिशुन्येऽपि ह्यस्मिन्नन्वी हस्तदानस्य फलं तद्दहनं कथं वार्यते,
केन वा न स्वीक्रियते ? केन वा दृष्टं पूजिता माता गौर्वा,
अर्चितोऽतिथि राचार्यः पिता वा स्वय मर्षकाभीष्टं साधयतीति ।
तत्र सर्वद्वैवेश्वरो मूल मिति मतेऽपि तुल्य मुत्तरम् । तत्त्वतः
प्रत्यक्षगम्या इमे भौतिका एवान्ध्यादयो वैदिककार्येषु सर्वत्र देवता-
त्वेन गृह्यन्त इति सत्यम् ; प्रत्यक्षत एवोपपन्ने कार्यफले अप्रत्यक्ष-
हेतुकल्पनानौचित्यात् ।

इत्थं हि नामनिर्वचनतः , स्थाननिर्देशतः , कर्मनिरूपणतः,
उत्पत्तिवर्णनतः , ब्राह्मणविनियोगतः , तद्विहितमन्वार्थतः , देव-
लक्षणोदाहरणश्रुतितः , प्रत्यक्षदृष्टभौतिकादेवास्माद्देवराशंसित-
फलोपपत्तेश्च निर्णीत मेतत् , — अय मेव पार्थिवो भौतिकोऽग्निः
सर्वत्र यज्ञेषु देव इति गृह्यते ; नान्यः कश्चन कुत्रचिज्जागर्त्ति
कूर्मक्षीरचये स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः खपुष्पकतशेखरो बन्ध्यासुतः
पौराणिकमानसोद्यानविहारी व्यक्तिविशेष इति ॥

एव मिन्द्रोऽपि भौतिकाः पदार्थविशेष एव, नान्यः कश्चन विय-
हादिमान् चेतनः । तथाहि — “इन्द्रः इरां दृणातीति वा, इरां
ददातीति वा” — इत्यादीनि तन्निर्वचनानि (निरु० १०. १. ८.) ।
‘इरेत्यन्नपर्यायः ; निघण्टावकनामसु तत्पाठात् (२. ७. ११.) ।
‘वर्षक्लेदित मङ्कुरं वीजं भिनत्ति, त मिन्द्रकारितम् ; सोऽय
मिरादारः सन् इन्द्रः’ — इति, ‘यो वर्षहारेणासौ इरा मन्नं ददाति,
सोऽय मिराद इरादाता इन्द्रः’ — इति च तत्र व्याख्यातं देवराजिन ।
तथाच वर्षहेतुः कश्चित् पदार्थ इन्द्र इति ज्ञायते । “वायुर्वेन्द्रो
वान्तरिक्षस्थानः” — इति निरुक्तोक्तेस्तस्यान्तरिक्ष मेव स्थानं वायु-

स्वरूपत्वचेतीन्द्रशब्दस्य वायुपर्यायत्व मपि प्रतीयते । वायूनां दृष्टि-
कारित्वेनास्रजलहेतुत्वन्तु बहुत्रैव श्रूयते, तदत्र “इषे त्वोर्जे त्वा”
—इतिमन्त्रस्य शतपथान्नातं वायवइतिपदव्याख्यान मिह पूर्वं
प्रदर्शित मेव (६ पृ०) । तैत्तिरीयान्नाये च तद् व्यक्ततरं द्रष्ट-
व्यम् — “वायुर्वं दृष्ट्यै प्रदापयिता”—इति (ब्रा० १. ७. १. १.) ।
“वायुर्वेन्द्रो वा”—इति निरुक्ते (७. २. १.) इन्द्रशब्दस्य वायुपर्या-
यत्वे प्रतीतेऽपि तयोर्भिद्यो विभिन्नदेवत्वञ्च न विरुध्यते ; याज्ञिक-
मते वाच्याभेदेऽप्यभिधानपार्थक्याद्देवतान्यत्वस्वीकारात् । ते हि
यावन्व्यभिधानानि वैदिकमन्त्रेष्वार्थपत्यत्वेनाभीष्टानि, तानि सर्वा-
ण्येव देवतपार्थक्यनिदानानीति स्वीकुर्वन्ति । अतएवाग्निपर्यायाणा
मग्निजातवेदोवैश्वानरादीनां पृथग्देवत्वम्, वायुपर्यायाणां वायु-
वातमरुदादीनाञ्च विभिन्नदेवत्वम्, सूर्यपर्यायाणां सूर्यसविष्टभग-
विष्णुप्रभृतीनाञ्च पार्थक्यं भवत्युपगतव्यम् । कर्मपृथक्त्वाच्च देव-
पार्थक्यं मुररीकुर्वन्त्येव ते । तदप्याह तत्रैव यास्कः— “अपि
वा कर्मपृथक्त्वाद् ; यथा— होताध्वर्युर्ब्रह्मोहातेत्यप्येकस्य सतोऽपि”
—इत्यादि (७. २. १.) । तत्त्वतो यथा प्राणापानयोर्भेदस्तथैवेन्द्र-
वायोरपि । अत एवैवं श्रूयते— “यदेन्द्रवायवं संसति, प्राणा-
पानावेवास्य तत् संस्करोति”—इति (ऐ० ब्रा० ३. १. २.) ।
अप्यस्य वायुविशेषस्येन्द्रस्य कर्माख्येवं निरूपितानि—
“अथास्य कर्म — रसानुप्रदानं, इत्रवधः, या च का च बलकृति-
रिन्द्रकर्मैव तत्”—इति (निरु० ७. ३. ३.) । इत्रवधोपाख्यान-
श्चैतदुपमामूलकं कविकल्पित मिति च प्रोक्तं स्वयं तेन यास्केन—
“तत् को इवः ? मेघ इति । ०—० । अपाञ्च ज्योतिषश्च
मिन्त्रीभावकर्मर्णा वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युववर्णा भवन्ति”

—इति निर० २. ५. २ । तदिदं पश्यन्तु तावच्छ्वायतस्त-
विदः सर्व मेव पौराणिकं वृत्रवधोपाख्यानं वातेन कदलीवन
मिव हतं न वेति ।

अस्येन्द्रस्य सम्यक् प्रत्यायनाय प्रथमं तावदेष निगमोऽप्यदधि
तेनैव भगवता यास्केन (१०. १. ८.)—

“अदर्द्वत्समसृजो विखानि त्व मर्णवान् बहधानाः अरम्णः ।

महान्त मिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥”

—इति ऋ० सं० ५. ३२. १ ।

तदेतस्या ऋचस्तत्रिरुक्तानुसारत एव व्याख्यानम्बेवं अन्त-
व्यम्— हे ‘इन्द्र’ ‘त्वम्’ ‘महान्तम्’ अतिप्रवृद्धम्, ‘उत्सम्’
उत्स्यन्दनम्, ‘पर्वतम्’ पर्वविशिष्ट मत एव पर्वताकारम्,
मेघम्, प्रथमं ‘विवः’ व्यहृणोः, विहृणोऽसि, विहृतं करोषि;
ततः ‘अदर्द्वः’ अदृष्टाः, दारयसि । अस्य मेघस्य ‘खानि’ रन्धाणि
‘व्यसृजः’ विसृष्टानि करोषि । ‘बहधानान्’ पुनःपुनरतिशयेन वा
बध्यमानान्, ‘मर्णवान्’ मर्णस्वतः, माध्यमिकान् सस्रथायान्
खण्डशः कृत्वा ‘अरम्णः’ ‘विसृजसि’ । ‘यत्’ यतः, एवम्प्रकारेण
‘दानवं’ दातार मुदकानाम् मेघम् ‘अवाहन्’ अवहंसि, तत एव
‘धाराः’ वृष्ट्यात्मिकाः ‘व्यसृजः’ विसृजसि, पृथिव्यां पातयसीति ।
एवञ्च वृष्टिहेतुमेषदारको वायुविशेष एव इन्द्रो देवः ; स च प्रत्यक्षः
सर्वेषाम् ; फलावाप्तिसु कर्माधीना, न देवताधीनेति याज्ञिकराज्ञा-
न्तोऽपि सदैव सर्वत्र जागर्त्येवेत्यल भैरावतस्काभ्यसमारूढस्य वर्ष-
हस्तपुरन्दरस्य कस्यचिच्चेतनावतोऽप्रत्यक्षस्य कल्पनयेति । अत एव
ऐरावतस्काभ्यसमारूढेऽसमागमाद् यद्ब्रह्मभङ्गापत्तिरिति मीमां-
सकानां प्रह्लासप्रवादोऽपि सङ्गच्छते ।

एवं प्रतिदिनं सुदीयमानो ब्रुह्यः सूर्योऽप्यचेतनो ज्योतिःपुच्छ-
रूप एव । तथाहि—“भादित्यः कस्मात् ? भादसे रसान्,
भादसे भ्रासं ज्योतिषाम्, भादीसो भासेति वा”—इत्यादित्यनाम-
निर्बचनम् । सूर्यादित्यौ पर्यायशब्दौ । “सूर्यो ब्रुह्यः”—इति
तास्याननिरूपणम् (निरु० ७. २. १.) । “अथास्य (भादित्यस्य)
कर्म,— रसादानम्, रश्मिभिश्च रसधारणम्, यच्च किञ्चित् प्रव-
ह्यत मादित्यकर्मैव तत्”—इति तत्कर्मनिर्णयः (निरु० ७. ३. ४.) ।

“उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम्”—इति ऋ० सं० १. ५०. १ ।

एष निगमस्तत्रोदाहृतोऽमुथ सूर्यस्य (निरु० १२. २. ४.) ।

अस्यार्थस्त्वेवं यास्कसम्मतः— ‘केतवः’ रश्मयः ‘विश्वाय’
विश्वस्य ‘दृशे’ दृक्शक्तिप्रसरणाय ‘जातवेदसं’ जातवेदःप्रधानं
भूलोक मिमम्, ‘त्वं सूर्यं देवं’ प्रति ‘उत्’ ‘वहन्ति’ जङ्घं
प्रापयन्तीति । “रश्मयः = केतवः”—इति निरु० १२. २. ४ ।
विश्वायेति षष्ठ्यर्थं चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०) ।
“जातवेदाः कस्मात्”—इत्यादि—(निरु० ७. ५. १—३.)—दर्शनात्,
अग्नेरेव नामान्तरं जातवेदा इति स्पष्टम् । अग्नेरधीनत्वन्वस्य
भूलोकस्य “अग्निः पृथिवीस्थानः”—इत्यादिना (७. २. १.) विवृत
मेव । प्रापणार्थस्य वहधातोर्द्विकर्मकत्वन्तु लोकप्रसिद्धम् । अत्रै-
वैतद् व्याख्यानं सुपसंहर्तुं सुक्तं निरुक्ते—“क मन्थ मादित्या-
देव मवच्छत्”—इति (१२. २. ४.) । तदेव मादित्यं प्रति वहनं
विज्ञातं भवति । तच्च वहनं कस्त्रेत्याकाङ्क्षाया मिह मन्त्रे श्रुतस्य
जातवेदस इत्येव सुवचम् ; जातवेदःशब्देन चेह जातवेदःप्रधानो
भूलोकः ; तथैव मन्त्रतात्पर्योपपत्तेः । एव मन्त्रत्रापि श्रुतं

बहुत्र । तथाया— “आदित्यं प्राञ्चं यन्त मुन्नयामि”—इति सामा-
 रण्यकम् । सर्वे ग्रहाः पूर्वाभिमुखगामिनस्तत एव सूर्यः पश्चिमाभि-
 मुखगो लक्ष्यते इति हि सर्वसम्मतं विज्ञानम् । तथाच ‘प्राञ्चं
 यन्तम्’ एतं भूलोकम्, तस्य स्वामान मिति यावत् ‘आदित्यम्’
 ‘उत्’ जङ्घे ‘नयामि’ प्रापयामीति तदर्थः । । तथास्य लोकस्य सूर्यं
 मभि रश्याकर्षणेन जङ्घतो भ्रामण मिहापि ब्राह्मणे प्रदर्शितम्
 (१०८ पृ०) । “दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं०
 ७. ६६. ४.)”—इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्रालोच्याः । एवञ्च यथा पृथिव्यां
 प्रधानदेवता अग्निः प्रत्यक्षः, यथा चान्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा, तथैव
 व्युत्सोऽसौ सूर्योऽपीति भुवम् ॥

एव मपि पुराणादावग्न्यादीनां सर्वेषा मेव देवानां स्वर्ग-
 स्थत्वम्, तत्रापि पृथक्-पृथक्-लोकसंस्थत्वं यद् वर्णितम्, तदवास्त-
 विकम् ; अपि तेषां चतुर्वदनवियद्वादिमत्त्वम्, पुत्रकलत्रगोत्रादि-
 मत्त्वम् ; यानाशनरागद्वेषसन्तोषादिमत्त्वञ्चैतत् सर्वं रूपकादिजं
 कल्पनाप्रसृतं कविकर्मैव । एवं हि यथा विष्णुमित्तकतमित्त-
 लाभसुहृद्भेदादिकथासु काककपोतोलूककेशर्यादीनां मानुषभाषा-
 श्रितवार्त्तादिवर्णनं बालानां नीतिधर्मादिचरित्रगठनायैव, तथा
 पौराणिकदैवताकारादिकल्पनापि नूनं वेदविज्ञानग्रहणासमर्थमती-
 नां स्त्रीशूद्रदिजबन्धुरूपाणां बालधियां धर्मोपदेशादिसाहाय्यायैव ।
 किञ्च यथा बालाः ताः काकोलूकादिकथाः पठन्तस्तदानी मज्ञान-
 तस्तत्सर्वं मेव वास्तविकं मन्वन्ते, ततो वयोवृद्धिप्रभावादाप्तज्ञानाः
 सन्तः सदैव शिशून् पाठयन्तोऽपि तदतात्विकं स्वत एवानुभवन्ति, न
 तदा वाग्मिश्रतैरपि तत्र तेषां पूर्वविज्ञासरक्षणं भवेत् सुशक्यम् ;
 तथैव विद्यापरपर्यायवेदाध्ययनहीना बालाः कल्पितदेवस्वरूपादौ

विश्वसन्धेव, परं न तथा देवस्वरूपप्रत्यक्षदर्शिनो विहांसो वैदिकाः। तदास्मात्— “एतद् वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुस्तास्मादाच-
क्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्शं मित्वाहायास्य अद्धति ; यद्यु वै
स्वयं पश्यति न बहूनाश्च नान्येषां अद्धानि”—इति (८२५०)।

तदत्र तत्कल्पनाप्रकार मपि किञ्चिन्निदर्शयामः— उपरिष्ठा-
द्वास्यास्यमानेषु स्वर्लोकेषु अन्तरिक्षलोकोऽप्येकतमः। तत्र स्वर्गे
वायुपरपर्यायस्य वर्णितपूर्वस्य इन्द्रस्य प्राधान्यात् स एव स्वाराडिति
व्यपदिष्टः। मेघो वृत्रः, अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्त्तृ
जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्तीत्युक्तम् (निरु० २. ५. २.)।
वर्षकालोऽग्निपतनं यत् तदेवेन्द्रस्य वज्रपातः। इरेत्युदकानमित्य-
प्युक्तम् (१६६६ ५०), तद्विशिष्टत्वाच्चेत्सैवैरावत इति नाम, तच्छब्द-
स्योच्चैः श्रूयमाणत्वाच्चोच्चैःश्रवा इति च। स एक एव मेघो नामभेदाद्
दित्वेन इन्द्रवाहाविति वर्णितः। तत्सभायां गन्धर्वः (गायकः)
ऐङ्गः (इडाभवः), पुरुरवाः (बहुरावः) नाम सदैव विद्यते। सोऽपि
पृथिव्याः धारकः, इडापरपर्यायान्नसम्भवः, स्फुर्जथुनामबहुगर्जन-
कारी मेघ एव। “पुरुरवा बहुधा रोरुयते”—इति हि निरु०
१०. ४. ८। ‘रोरुयति = स्तनयति’—इति तद्वृत्तौ दुर्गाचार्यः।
इडा = अन्नम् (निघ० २. ७. १२.)। गां पृथिवीं धारयतीति
गन्धर्वः ; अत एव श्रूयते—

“अग्नि गन्धर्वं मत्तणद् अतुन्नेषु रजस्सु।

इन्द्रो ब्रह्मभ्य इद् हवे”—इति ऋ० सं० ८. ६६. ५।

‘इन्द्रः’ मेघचालको वायुः ‘ब्रह्मभ्यः’ ब्रह्मणा मत्तानां ‘हवे’ वह्-
नाय ‘इद्’ एव, ‘अतुन्नेषु रजस्सु’ ‘गन्धर्वं’ मेघम् ‘अभ्यटणत्’ छिन-
त्सीति। उर्वशीनामापरास्तास्रभायां नृत्यतीत्यादिषु पौराणिकी-

कथा । तत्राख्यातं निरुक्ते—“उर्वश्षसराः”—इत्यादि (५. ३. २.) ।
‘असराः = असारिणी’—इत्यादि च तत्रैव । तथा चोदकाजाता
विद्युदेवोर्वश्षसराः । तस्या विद्युतः सञ्चितजलजत्वं च वैदिक-
विज्ञानसम्मत मिति पूर्वं प्रतिपादितम् “आदिप्रद्वस्व रेतसो ज्योतिः
पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति (११३ पृ०) ।
अपां इष्टिजलानां सारयित्रीति च भवत्वप्सारिणी । ‘अस इति
रूपनाम०—० रूपवती’—इति च तत्रैव । तस्या असरासः जायते
आयुर्नामा तनयः । स हि विद्युन्मेषसंयोगज आयुर्हेतुद्वय्युदक-
रूपः प्रसिद्धः, श्रुतश्च—“विद्युत्०—० उर्वशी तिरते दीर्घ
मायुः”—इति ऋ० सं० १०. ८५. १०. । तनयोत्पत्त्यनन्तरं मेव
तयोर्वशीपुरुवरसोर्दम्भत्योर्मिथो विच्छेदश्च सर्वेर्दृश्यत एव । तदे-
तत् सर्वं मेतस्मादेकस्मादेव श्रुतिवचनात् सुव्यक्तम्—“पर्जन्यो
गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽसरासः”—इति (तै० सं० ३. ७. ८.) ।
शतपथब्राह्मणे तु अधरारण्युत्तरारण्योरुर्वशीपुरुवरस्व’ परि-
कल्प्य चाख्यानं मिदं कल्पितम् । “अथाधरारणिं निदधाति”
—इत्यादि (३. ४. १. २२.), “उर्वशी हासराः पुरुवरस मीढं
धकमे”—इति च (११. ५. १. १.) । एवञ्चैवंविधं कविकल्पनं
मेव पौराणिकानां सुपन्यासश्रवणप्रियेषु स्त्रीशूद्रदिजवन्धुषु धर्म-
नीत्यादिप्रचारायां भवदवलम्बन मिति स्पष्टम् । तत एव महा-
भारतेहासस्य च काव्यत्व मुररीकृतं स्वयं तत्कार्ता तत्रैव तदुपक्रमे
(१५० ७२ श्लो०)—“त्वया च काव्य मित्युक्तं तस्माद् काव्यं
भविष्यति”—इति । ‘इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपह्वं हयेत्’
—इति (२६७ श्लो०) चोक्तं तत्रैव । तदित्य मेव कृतं सर्वत्र
वेशोपह्वं ह्य मिति ॥

सूर्यस्याप्यन्यतमं नाम इन्द्र इति । तत एतन्निरुक्तम् “इन्द्रवे द्रवतीवि वा, इन्द्रो रमते इति वा, इन्धे भूतानीति वा”—इति (१०. १. ८.) । ‘इन्द्रवे’ इन्दुं सोमं पातुं द्रवति, ‘इन्द्रो’ सोमे रमते इति, ‘भूतानि’ स्यावरजङ्गमानि ‘इन्धे’ दीपयति चेति ‘इन्द्रः’ सूर्य इति तदर्थः । अधियज्ञपक्षे इन्दुशब्दस्य सोमवह्निरसोऽर्थो गृह्यते । अधिदैवतपक्षे तु इन्दुशब्दमा ग्राह्यः । अत एव श्रुतम्— “इन्द्रः सोमस्य काण्डिका”—इति (११० पृ०), “अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीचम्, इत्या चन्द्रमसो गृहे”—इति च (ऋ० सं० १. ८४. १५.), “सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः”—इति च वा० सं० १८. ४० । निरुक्तकारेण चैतत् स्पष्टीकृतम्—“अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्य मादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति”—इति (२. २. २.) । असावेवेन्द्रः सहस्ररश्मिरिति सहस्राक्षोऽप्युच्यते । स चायं व्युस्य इन्द्र उत्तमः कथ्यते, अन्तरिक्षस्य इन्द्रस्तु मध्यमः ।

तदेतयोरुत्तममध्यमयोरिन्द्रइत्येकनामानुरोधादभेद उपचरितोऽपि दृश्यतेऽनेकत्र । तत एवामरसिंहेनाप्युभयेन्द्रनामान्धेकपर्यायत्वेनोपबद्धानि— “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडोजाः पाकशासनः । ०—० । आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुधाः”—इति (१. १. ४४—४७.) । एषु श्लोकेषु पञ्चत्रिंशदिन्द्रनामानि ज्ञापितानि । तत्र दिवस्पतिः, वास्तोष्पतिः, सुरपतिः, हरिश्चयः, स्वराट्, आखण्डलः, सहस्राक्षः, इत्यादीन्व्युत्तमेन्द्रनामानि, मरुत्वदादीन्वपराणि तु मध्यमेन्द्रस्येति बोध्यम् ।

यत्र प्रसिद्ध मिन्द्रपटन्था नाम शचीति (अम० को० १. १. ४८), यतश्चेन्द्र उच्यते शचीपतिरिति ; तदपि कल्पितम् । अस्ति निघण्टौ

वाङ्मामसु पठितं शचीति (१. ११. ४८.) ; “आकाशस्योत्तरः
(शब्दः)”-इत्यादितो (गौ० सू० ३. १. ६४.) वाचोऽप्यन्तरिक्षस्थत्वेन
इन्द्रसहचारित्वे मपि भवत्येव स्त्रीकार्यम् ; यदा चेन्द्रज्ञतात् मेघ
चालनाश्वेघविदारणाच्च दृष्टिर्जायते, तदा तद्वाष्यपि तत्सहैव श्रूयते
इत्येव सा माध्यमिकी वाक् मध्यमस्येन्द्रस्य सहधर्मिणीत्युपचर्यते
तथाच ऋ० सं०— “न किं रस्य शचीनां नियन्ता सृष्टतानाम्”-
इति ८. ३२. १५। ‘अस्य’ वागधिपतेर्मध्यमेन्द्रस्य ‘सृष्टतानां’ प्रिय-
सत्यात्मिकानां ‘शचीनां’ वाचां नियन्ता नियोगकारी ‘न किं’ न
कोऽप्यन्यः, अपि ता इन्द्रवाचः स्वत एव प्रहृता आधिपत्यं कुर्व-
न्तीति तदर्थः । एवञ्च वायोर्घातप्रतिघातेनैवाकाशाच्छब्दोत्पत्ति-
स्त्रीकारात्, वायोरन्तरिक्षस्थत्वेन मेघदारकत्वेन च माध्यमिकेन्द्रत्व
मिति स्त्रीकाराच्च स वायुरूप इन्द्रः शचीपतिरुच्यते ।

अपर मय्यस्ति तत्र निघण्टो कर्मनामसु पठितं शचीति
पदम् (२. १. २२.) । सर्वेषां च कर्मणा मधिपतिः सूर्य एव ;
“सविता वै प्रसवानामीशे”-इति (ऐ० १. ३. ५.) श्रुतेः । तस्मात्पा-
भावादेव जीवशरीरं सृष्टं भवतीति च दृष्टं लोकवेदयोः
(११० पृ०) । अतः सोऽप्याख्यायते शचीपतिरिति । तथा च
तन्निगमः— “सुमा७ असि क्रतुमा७ इन्द्र धीरः शिञ्जा शचीक-
स्ताव नः शचीभिः”-इति ऋ० सं० १. ६२. १२ ।

अन्यथास्ति निघण्टो प्रज्ञानामस्यपि पठितं शचीति पदम्
(३. ८. ८.) । ततः प्रज्ञावन्तो यजमानादयोऽपि शचीपतव
एव । अत एवार्भवनामके मातुरूपदेवस्तावके नाराशंसे सूक्ष्मे
द्वितीयस्या सृचि श्रुतमेवम्—

“वाभिः शचीभिश्चमसा७ अपिंषत”-इति ऋ० सं० ३. ६१. २ ।

अथाप्येवं शचीपतिबहुत्वेऽपीन्द्राण्या भवदुत्वं वेदेषु । तथाया-
“इहेन्द्राणी सुपद्भ्ये वरुणानीं स्वस्तये ।

अन्नायीं सोमपीतये”-इति ऋ० सं० १. २२. १२ ।

अत्रेन्द्राणीत्युक्तमायाः, वरुणानीति मध्यमायाः, अन्नायीति
प्रथमाया एव देवशक्तीर्ग्रहण मिष्टम् ।

अत एवान्यत्रैव मान्नातम् ऋ० सं० १०. ८६. ११-

“इन्द्राणी मासु नारिषु सुभगा मह मन्त्रवम् ।

न ह्यस्या अपरश्चन जरसा भरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”-इति ।

तदत्र सूर्यस्य चिर मेकरूपत्वेन विद्यमानत्वात् तच्छक्तेरिन्द्रा-
ण्याश्चिर मेव सुभगात्वम् । इदं मेवेन्द्राण्या अवैधव्यप्रवादमूलम् ।
माध्यमिकेन्द्रस्य मेघचालकवायोर्हि वर्षं वर्षं प्रति रूपमेदात् तच्छक्तेः
सुभगात्वायोगान्नास्तीन्द्राणीति समाख्या ; विश्वस्मादिन्द्र उत्तरश्च
सूर्य एव, न माध्यमिक इति च ध्येयम् ।

एव मपि यदमरसिंहेन शचीपर्यायत्वेन श्लोकित मिन्द्राणीति,
तदिन्द्रशब्दार्थैक्यभ्रमादेव । एवं “विष्णुर्नारायणः कृष्णः”-इत्या-
दिषु (१. १. १८-२३.) विष्णुपर्यायेष्वपि विष्णुरिति सूर्य-
नाम, नारायण इति वायुनाम, कृष्ण इति मनुष्यनामित्येवमादयः
पौराणिककालजभ्रमा बोध्या इति दिक् ॥

नन्वेव मिन्द्रादिदेवतमन्त्रेषु बहुत्रैव यत् तेषां पुरुषाकारविषय-
वस्त्वम्, हितार्हितविवेकलक्षणचेतनावस्त्वम्, चेतनावत्पुरुषव्यवहार्य-
द्रव्यान्वितत्वम्, तादृशकर्मकर्तृत्वञ्च गम्यते; तत् कथं सुपपद्यते ?
इति चेदत्र निरुक्तकारो यास्त एवात्र दत्तोत्तरः (७. २. ३.) ।
तथाहि- “अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुष-
विधम् । तथाया- अग्निर्वायुरादित्यः धृषिर्वा चन्द्रमा इति”-

इति । तथा चेष्टा मन्वादीनां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वं प्रत्यक्षविरो-
धान्नेत्येव सिद्धान्तितम् । तदेवं मन्त्रेषु यदेषां पुरुषविधत्तु सुपलभ्यते,
तत् काल्पनिकमेवेति । अथ चेतनावस्त्ववर्णनं च तेषां तथैवेत्याह—
“अचेतनाम्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्धोषधिपर्यन्तानि”—इति ।
अथायुधादिद्रव्यान्वितत्वश्रवणमपि तेषां तथैवेत्याह— “एतदपि
तादृशमेव ; सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्चिनम्”—इति नदीस्तुतिः
(यथा)—इति । तथा कर्मकर्तृत्वमपि तेषां तथैवेत्याह— “एत-
दपि तादृशमेव ; ‘होतुश्चित् पूर्वं हविरद्य माशत’ इति श्रावस्तु-
तिः (यथा)”—इति ।

वेदार्थमीमांसैकनिमित्ते मीमांसादर्शनेऽप्येवमेव तद्यथा—
“अग्निस्तु ०—० द्रव्यं वा स्यात् चोदनायास्तदर्शत्वात्”—इति
(०. २. ३. २१, २२ सू०) । ‘द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्यते । कस्माद्
ऽयम् ? यदेतत् ज्वलनः ; अत्र श्लेषः प्रसिद्धः’—इत्यादि तद्भा-
सम् । ततस्तत्रैव देवताधिकरणे त्रिभिः सूत्रैर्देवानां पौरुष-
श्रयहवत्त्वं क्रियाफलदाढत्वञ्चास्तीकृत्य कर्मजन्यसंस्काररूपस्यापूर्व-
वैकल्यसंबन्धफलदाढत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि— “देवता
प्रयोजयेद्, अतिथिवद्भोजनस्य तदर्शत्वात्”—इति पूर्वपक्षसूत्रम् ।
‘आर्थपस्याच्च’—इति तद्युक्तिः सूत्रम् । “अपि वा शब्दपूर्वत्वात्-
त्तु कर्म प्रधानं स्याद्, गुणत्वेन देवताश्रुतिः”—इति ततः सिद्धान्त-
सूत्रम् (८. १. ७, ८, ९) । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्, इन्द्रस्य
रिणामकाश्रवत्त्वादिश्रवणस्यौपचारिकत्वं त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्त-
ितम्— “असंयोगात् तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत, कर्माभावादेव
मेति चेत्, न ; परार्थत्वात्”—इति (८. १. ४२, ४३, ४४) ।
इह श्रुतावन्वादीनां ब्राह्मणत्वादिजातिविभागः, स चैषां मेव

प्रत्यक्षाणां ज्वलनादिकथं वा महारादिरूपाणां भौतिकानां भवेति च स्वीक्रियते मीमांसकैः । “जातिः (१. ४. २४.)”—इत्यादिचूत्नेषु तत् स्पष्टम् । अत एव तैर्देवानां मेधा मसम्भवादेव यज्ञादिकर्मानधिकारित्वं वर्णित मिति दिक् ॥

अथ येऽग्न्यादय इमे प्रत्यक्षाः, न त एते देवाः ; अपि त्वेषां अभिमानिनः सन्ति तत्तद्द्रव्यादिनामतः स्वर्गस्थाः केचन ; अत एवैव मसूत्रयद् व्यासः स्वदर्शनशास्त्रे— “अभिमानिव्यपदेशसु”—इत्यादि । तदेतद् व्यासवचनं मार्षं मपि कथं न स्यात्सन्तव्यं मित्यत्र ब्रूमः । अस्येतद् व्यासवचनं सत्यम्, परं मितस्य यद्विधोऽर्थः कृतः स्वस्वसम्प्रदायमतपुष्ट्यर्थं पौराणिककालजैः शङ्करादिभिः, स त्वसत्य एवेत्यस्माकम् । न हि कस्याप्यद्यतनस्य स्वमतस्थापन-व्याकूलोभूतचित्तस्य लेखनीसम्भूतं सर्वं माख्यातं सत्यं भवितुं मर्हति, नापि हि तादृशानां तेषां सर्वेषां मिव प्रकृतवादित्वे मिथो मतपार्थक्यं सुपपद्येतेति विज्ञातं भवेत्तद् । वस्तुतस्तत्र यदुक्तं व्यासेन ‘अभिमानिव्यपदेशसु विशेषानुगतिभ्याम्’—इति (२. १. ५.), तदर्थ-वत्त्वम्— श्रूयन्ते हि ‘सृदन्नवीत्’, ‘आपोऽभुवन्’, ‘जेनोऽभुवत्’—इत्येवमादयः (शं० ६. १. ३.) । आसु श्रुतिषु श्रुतानां सृदादीनां कथं चेतनाविशिष्टत्व मुररीकार्यं मित्याह— ‘अभिमानीत्यादि । यद्यपि विशिष्टचेतनावरस्त्वेव अहं ब्रवीमीत्येवङ्कारो ऽभिमानः सम्भवति, नान्यत्र सृदादौ ; तथाप्येवमादौ तस्याभिमानिनः ‘व्यपदेशः’ । व्यपदेशो व्यवहारः, व्यवहारमात्रं मौपचारिक मिति यावत् । कुतः ? ‘विशेषानुगतिभ्याम्’ । चेतनाचेतनयोर्विशेषसु सर्वेर्ज्ञायते लौकिकशब्दार्थशक्तिष्वहादिशिखादितः ; तस्मात् सृदादिषु यदभिमानित्वं तद्व्यावहारिकं मौपचारिकमिति सम्प्रव्यत एव ।

अनुगतिश्च “अहर्वे भित्तो रात्रिर्वहचः (ऐ० ४. २. ४.)”, “असौ वा आदित्यो देवः सविता (श० ६. ३. १. १८.)”, “एष एषेन्द्रो य एष तपति (श० १. ६. ४. १८.)”, “अयं वै वायुर्योऽयं पयते (श० १. ५. ४. २.)”—इत्येवमादिश्रुतिभ्यश्चैव भवेति । इतोऽप्यर्थविशेषोऽत्रावगन्तव्यश्चेदेतद्विधायनीयभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

अन्वेषं “देवा इ वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्तो इ पाप्मानं नाप-
जन्नरे”—इत्येवमाद्याख्यायिकाणां का गतिरिति चेत्, “सुतयो
ह्योताः सत्रस्य”—इत्यादि (जै० सू० १. १. ३२.) द्रष्टव्यम् ।
अथवा “विद्वांसो वै देवाः”—इति (श० ३. ७. ३. १०.) श्रुतेः,
“इया वै देवा देवा अहैव देवा अथ ये ब्राह्मणाः श्रुत्वांसोऽनु-
चानास्तो मनुष्यदेवाः, तेषां द्विधा विभक्त एव, यत्र आहुतय एव
देवानां, दक्षिणा मनुष्यदेवानाम्—०; त एत सुभये देवाः प्रीताः
स्वर्गं लोकं मभिवहन्ति”—इति (श० ब्रा० ४. ३५. १. ४.
२. ३५. ५. १४.) श्रुतेश्च वेदविदुषां गौणदेवत्वेऽभ्युपगते सुसङ्ग-
च्छत एवैवमादिकं भाष्यानम् । अतएव देवत्व मापन्नस्य यज्ञ-
दीक्षितस्य यजमानस्य मनुष्यैर्वाक्यालापनिषेधेऽपि (८१ पृ०)
विद्वद्भिर्वाक्यालापस्य कथा दूरे आस्ता मेकत्र वासश्च विहितः ।
तथाहि— “तदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति,— ये चेमे ब्राह्मणाः
श्रुत्वांसोऽनुचानाः”—इत्यादि श० ब्रा० ३. १. १. ११, १२ । तच्चै-
तत् समानानम् “एद मगन्त देवयजनम्”—इतिमन्त्राद्याख्यानपर
मिति वेदविदुषां देवत्वे मन्त्रलिङ्ग मप्यस्तीति च सूचितम् । स
चैव मन्त्रो यजुर्वेदीयस्तस्य पाठस्त्वेवम् (४. १. १.)—

“एद मगन्त देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अणुपन्त विश्वे ।

अन्वेषामाभ्यां सन्तरन्तो गृह्णन्तीं रायस्योषिष सन्निषा मदेम”—इति ।

श्रुताचेष्टितरेवे चत्वारो देवगुणाः । तथाहि—

(१) “सत्यसंहिता वै देवाः (१. १. ६.)”—इत्युक्तः प्रथमः,
“परोक्षप्रिया इव हि देवाः (३. ३. ८.)”—इत्युक्तो द्वितीयः, “न
वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति (५. २. ४.)”—इत्युक्तस्तृतीयः,
“मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् कृत्वा”—इति श्रुती (६. ३. ४.) देवाना
ममरभावश्च ध्वनितः, स एषश्चतुर्थः ।

तत्र देवानां सत्यसंहितात्वस्वित्यम्;— सूर्यः प्रतिदिनं मुदे-
त्यसं याति च यथाकालम्, हरति च रसाननुक्षणं मित्यादि ।
वायुः सदैवान्तरिक्षे स्थितो वाति, मेघान् सञ्चालयन् दारयति च
यथाकालं मित्यादि । अग्निरप्यसति प्रतिबन्धके न कदापि पचन-
दहनादिकं स्वकार्यजातं मुखजति । मदेवं सर्व एव देवाः सदैव
स्वस्वकर्मसु व्याप्रियमाणा उपलभ्यन्त इति तेषां सत्यसंहितात्वम् ।
मनुष्यास्तु स्वभावेन एव अमृतचिन्तका अमृतवादिनो ऽमृतकारिण-
श्चेत्यमृतसंहिताः । तदिहान्नातम्— “अमृतसंहिता मनुष्याः”—
इति (१. १. ६.) । शिखादिभिरमृतभावं विहाय ऋतभाव
मुपगम्य च भवितुं मर्हन्ति तेऽप्यमृतसंहिता इत्यान्नाताः— ‘विदुषा
सत्यं मेव वदितव्यम्’—इत्येवमादयः (५. २. ८.) उपदेशाः ।
तदत्र विदुषां देवत्वस्वीकारेऽयं मेव प्रधानो हेतुर्यत्तेषां मुपजायत
एव सत्यस्वभाव इति ।

(२) एवं परोक्षप्रियत्व मप्यस्ति देवानाम् । तथाथा— अम-
लानिलादिप्रभवाः सर्व एवैते जगत्सुखदुःखादयो भावाः,
सदैव सर्वानुपलभ्यमानहेतुव्यापारका भवन्ति, कुर्वन्ति च सूर्ये-
न्द्रादयो रसहरण-मेषसञ्चालनादीनि कर्माणि सदैव सर्वत्र, परं
न किमपि कार्यं कथं केन कदा कृतमिति कदापि प्रत्यक्षतः

उपलभ्य मस्तीति परोक्षप्रियत्व मेवावगम्यते तेषाम् । विदुषा मपि देवत्वलाभात् भवति परोक्षप्रियत्व मित्याह — “ते देवा अहु-
वन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तस्मादुष मभवत् । तस्मादुषस्य मादुषत्वम् । मादुषं ह वै नामैतद् यस्मानुषम् । तस्मादुषं सस्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः” — इति (३. ३. ८.) । मादुष इति प्रत्यक्षवचनेऽभिहितेऽस्त्रील मपि किञ्चित् स्मृतं स्यात्, तदर्जनायं वेह विहांसो पारोक्षेण नाम चक्रु-
र्मानुष मिति । एवमादिकं परोक्षप्रियत्वञ्च तेषां देवत्वे वीजम् ।

(३) तयान्योऽन्यगृहवासाभावोदाहरण मप्यत्र श्रुत मेवम् —
“नर्तुं ऋतोऽगृहे वसतीत्याहुः” — इति (५. २. ४.) । न श्लोकः
ऋतुरपरस्य ऋतोः काले उपलभ्यत इति तदाशयः अथा-
परम् । अस्ति सूर्यस्य वासो अलोकौ, चन्द्रस्य वासोऽन्तरिक्षे, एत
दन्यथाभावः कदाचित् केनचित् कथञ्चिदपि सम्भाव्यतेऽपि किम् ?
प्रत्युत सर्व एव अहोपयहृष्टयिवीनक्षत्रादयो देवा स्वस्वकक्षायां
चिरं अमन्तीत्येव ध्रुवम् । तदर्त्नगताना मग्निवाय्वादीना मध्ये
मेवानन्यगृहवासत्वं सूक्ष्मविज्ञानदृष्ट्योपलभ्यत एव । ये केचन
विहांसो मनुष्या देवत्व मिच्छेयुः, तेषां मध्येतदनुकरणानन्य-
गृहवासित्वं स्वादभ्यसनीयम्, यथा च स्वात्मीयजनस्तम्भारोहि-
त्वेन परपिण्डादत्वं दुःखायेत्युपलभ्यतेति ।

(४) अथमरश्मत्त्वञ्च तेषा मन्व्यादीनां प्रत्यक्ष मेव ; न
हि कदापि क्वचिदपि केनाप्यन्व्यादेरभावो विज्ञायत इति । विहां-
सोऽपि विश्वादिप्रभावेणामरत्व मप्युपगच्छन्त्येव ; तथाथा — वसिष्ठ-
विश्वामित्रमाभ्याद्वेनङ्गाञ्जुनव्यासवाष्पतीकादयः । इत्य मरश्म-
धर्मसाम्याच्च तेषां देवत्व मन्वाहृत मिति ।

ऋत्विजा मपि विद्वत्तयैव सत्यभाषित्वादिना सिद्धं देवत्वम् ;
नञ्चवेदविदुषा मास्विष्यं विहित मस्तीति । तथाञ्चात्मातम्—
“ऋत्विजो ह्येव देवयजनं ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना विद्वांसो
याजयन्ति”—इति शत० ३. १. १. ५ । अनुपद मिह प्रदर्शितम्
“एद मगन्म (१७८ पृ०)”—इत्यादि मन्त्रलिङ्ग ऋत्विजां
देवत्वख्यापनायैवान्नातं व्याख्यातञ्च तयोपपाद मध्ययुब्राह्मणे
“एतद् यशुराह”—इत्यादिना (३. १. १. ११. १२.) ।

दीक्षिताना मपि यजमानानां यज्ञदीक्षा मारभ्य यज्ञसमाप्तिं
यावद् भवत्येव देवत्वम् । तच्चात्मातं बहुत्र । तद्यथा— “यो दीक्षते
स देवताना मेको भवति”—इति श० ब्रा० ३. १. १. ८, १० ।
“अमानुष इव वा एतद् भवति, यत् व्रत सुपैति; न हि
तदवकल्पते०—० । तद् खुलु पुनर्मानुषो भवति; तच्चादिद मङ्
य एवास्मि सोऽस्मीत्येव व्रतं विच्छजेत”—इति च तत्रैव (१. १. ६.) ।
तत्राप्यनृतपरिहारदिक मेव वीजम् । अत एव दीक्षितस्य सत्य-
वदनं सर्वेष्वेव ब्राह्मणेषूपदिष्टम् । तद्यथा— “दीक्षितेन सत्य मेव
वदितव्यम्”—इति (ऐ० ब्रा० १. १. ६.) ।

एवं हि वेदेषु चतुर्विधा देवा श्रूयन्त इत्येव फलितम् । तत्र,
अग्निवायुसूर्या अग्नीन्द्रसूर्या वैते त्रयो मुख्या देवाः, पृथ्वीजल-
चन्द्रमःप्रभृतयो बहव एव तन्मुख्यदेवसङ्घचरादय इत्यमुख्या देवाः,
इक्ष्वाक्षपावादयः पारिभाषिका देवाः, ऋत्विग्यजमानविद्वांसस्तु
गौषा देवा इति सिद्धान्तः ॥

अथापीश्वरस्य “सत्यं ज्ञान मननं ब्रह्म”—इत्यादिश्रुतिसिद्धं
सत्यसंज्ञितात्वं प्रबल मेवास्ति, “एक मेवाद्द्वितीयम्”—इत्येवमादि-
श्रुतिभ्योऽपरेश्वरस्याभावात् अन्यदृष्ट्वाप्तित्वं त्वस्मात्सत्य मेव,

परोक्षप्रियत्व मपि तद्वृष्टानां भेषां जीवानां मतीतानागतज्ञान-
शून्यत्वेन अष्टम्, अमरत्वस्य तु का कथा ? सर्वश्रुतिसिद्धो हि
तस्यामरभावः सर्वधीमग्रतीतचेति । सत्यप्येवं मन्वाषाः मधि-
यज्ञव्याख्याने प्रत्यक्षदृष्टप्रज्वलिताङ्गारादिरूपान्वादीनां निव अहणत
इष्टसिद्धेरपराभिधेयस्यानाकाङ्क्षितत्वात् दर्शितविनियोगश्रुत्युपलब्ध-
क्लिवासाधनोपयोगित्वाच्च देवशब्देन देवताभिधानान्वादिशब्दैश्च
न तस्य देवदेवस्य ग्रहणं याञ्छिकसम्भतम् । अधिदेवतव्याख्याने
चान्वादिद्रव्यादिविज्ञानं निवाभीष्टं मित्त्वन्वादिपदानां मीश्वर-
वाचित्वस्वीकारो व्यर्थ एव । अध्यात्मव्याख्यानन्तु त्रिविधं भवति ;
आत्मशब्देन परापरान्नोः शरीरस्य च बोधात् । तत्र शरीर-
परव्याख्याने जीवपरव्याख्याने चेश्वरार्थस्य नैव प्रयोजनीयता ;
परमात्मपरव्याख्यानन्तु शेषां मन्वाषां सुपयुज्यते, तेष्वेव स्वात्तदा-
दरणीय मिति सर्वैरभ्युपेय भवेति ॥

अथ यथापि परमात्मपरं जीवपरं शरीरपरं चेति त्रिविधं मपि
व्याख्यानं स्यादधिदेवतव्याख्यानान्तर्गतम्, तथापि ब्राह्मणवसिष्ठ-
न्यायेनैवेह प्राधान्याभ्युपगमात् निरुक्तादौ पार्थक्येनोच्यतेऽथाध्यात्म
मिति । तद्यथा ऋ० सं० १. १६४. १५—

“साकञ्चानां सप्तस्र मांशुरेकजं षड्विधमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्वाप्ने रजन्ते विकृतानि रूपशः” ।

“सहजातानां षष्ठा सृष्टीषा मादित्यः सप्तमः ०—० इत्यधि-
देवतम् ; अथाध्यात्मम्—सहजातानां षष्ठा मिन्द्रियाषा मात्मा
सप्तमः”—इत्यादि तस्यैव व्याख्यानम् (१३. २. १८.) । अत्रात्मपदेन
जीवस्य ग्रहणम् ।

अथात्मपदेन परमात्मनो यथा ऋ० सं० ८. ८६. ५—

“सोमः पवते अनिता मतीनां अनिता द्विवो अनिता पृथिव्याः ।
अनितामेर्जनिता सूर्यस्य अनितेन्द्रस्य अनितोत विष्णोः”—इति ।

“सोमः सूर्यः ०—० इत्यधिदैवतम् ; अथाध्यात्मम्— सोम
आत्मा”—इत्यादि चात्र निरुक्तम् (११, १, १२.) ॥

अथापि तान्मध्यात्मादीनि नामतस्त्रिविधानि वस्तुतः पञ्च-
विधानि व्याख्यानानि न हि सर्वेषां भेद मन्त्राणां सुपपद्यन्ते ;
अस्त्युत केषाञ्चिदेकविधम्, केषाञ्चिद् द्विविधम्, केषाञ्चिद्दुविध-
मपि । तत्राधिदैवतमन्त्रा एवात्र प्रायस्त्रिभागाधिकाः श्रुताः,
केवलाधियज्ञार्थाः केवलाध्यात्मार्थाश्च सन्ति केचन स्वस्थाः । एव मपि
यदधिदैवतमन्त्राणां बहूनां भेदाधियज्ञं व्याख्यानं कृतं ब्राह्मण-
कारैर्यज्ञसिद्धयर्थम्, अध्यात्मव्याख्यानं मप्याहृतं माम्भवादिभि-
रुपनिषदादिषु ; तस्मात् सर्ववेदेष्वधिदैवतमन्त्राणां प्राप्सुर्व्येऽपि
साम्प्रत मन्वेषणीयत्वं गतम् तदिहोदाहरामः—

यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं मधिकृत्य यद् व्याख्यानम्, तदधि-
यज्ञम् । तादृशं केवलाधियज्ञव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा—

“उरु प्रथस्तेरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्”—इति वा० सं० १. २२. ६ ।

कपालेषु पुरोडाशप्रथने विहितः । तच्च विधानं मन्त्रव्याख्यान-
सहितं श्रुतं शतपथे । तथाहि— “तं प्रथयति, उरुप्रथा उरु प्रथ-
स्तेति प्रथयत्येवैन भेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति ; यजमानो वै
यज्ञपतिस्तथजमानायैवैतदाशिष माशास्ते”—इति (१. १. ६. ८.) ।

अपरो दाशतयथा मपि यथा १०. ७१. ११—

“ऋचान्धः पोष मास्ते पुपुध्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्नरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विभिमीत उ त्वः”

“इत्युत्पिक्कर्मणां विनियोग माचष्टे”—इत्याद्यत्र नैरुक्तम् (१. १. ३.) ।

शिवलाध्यात्मव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा १. १६४. २०—

“हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्वः पिप्पलं स्वादृत्तिं भनन्नन्वो अभिचाकशीति”-

इति । “द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ”-इत्यादि, “इत्यात्मगति माचष्टे”-

इत्यन्तश्चैतन्नैरुक्तं (१३. ४. २.) व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

देवतां देवते देवताः वा अधिष्ठत्य दृष्टो मन्त्रोऽधिदैवतः ।

देवतासु पूर्वीकलक्षणाः सर्वविधा एवैव विज्ञायन्ते ; परापरशरीरात्मकानां मात्मनाश्च देवत्वस्वीकारेण तत्तद्विज्ञानमन्त्राणां मध्या-
न्त्रेतिप्रसिद्धानां मध्येतदन्तर्गतत्वम् । एवञ्चाधिदैवतमन्त्रेभ्यस्त्वा-
न्नष्टस्त्वम्पर्यन्तानां पार्थिवानां मपार्थिवानाञ्च गुणस्वरूपोप-

योगितादीनां विज्ञातं भवतीत्यधिदैवतमेव व्याख्यानं सर्वपदार्थ-
विज्ञानमूलं प्रधानम् । अतो निरुक्तकृद्भिः प्रायः सर्वेषां मेव निगु-
मानां मधिदैवतव्याख्यानं मेवाश्रितम् । तद्यथा— “स न मन्त्रे-

ताय मेवान्भिरिति, अर्घ्ये ते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते, ततो नु
मध्यमः— ‘अभि प्रवन्त समनेव योषाः कस्यास्याः स्मयमानासो
अनिम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता वृषाणो हर्यति जात-

वेदाः’ । (‘अभिप्रवन्त’) अभिनमन्त (‘समनेव’) समनस इव
‘योषाः’ ‘कस्यास्यः’ ‘स्मयमानासः’ ‘अनिम्’ इति औपमिकम् ।

‘घृतस्य धाराः’ उदकस्य धाराः ‘समिधः’ ‘नसन्त’ । नसतिराप्रोति-
कर्मा वा, नमतिकर्मा वा । ‘ता वृषाणो हर्यति जातवेदाः’ हर्यतिः
प्रेषाकर्मा—इति निर० ७. ४. ४ । अत्र माध्यमिकस्य विद्यु-

दन्तेः सूर्यरश्म्याञ्चतोदकान्येव समिन्धनानीत्युक्तं विज्ञानम् । अत
एवान्यद्वोक्तं मितयोरन्वोः पार्थक्यम्— “यावद्गुपासो भवति
मध्यमधर्मेव तावद् भवति— उदकेभ्यः शरीरोपशमनः ; उपा-

दीयमान एवायं (पार्थिवान्भिः) सम्पद्यते— उदकोपशमनः
शरीरदोषिः”—इति (निर० ७. ६. ६.) । वैद्युदन्नेरुदकजातत्व
मन्थस्त्रिभपि मन्त्रे सुव्यक्तम् । तद्यथा— “भादित् प्रजस्य रेतसो
ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिभ्यते दिवि”—इति ८. ६. ३० ।

अनेकत्र तु निरुक्तकारो यज्ञानुरोधादेकस्य मन्त्रस्याधियज्ञ-
व्याख्यानं मुक्तापि पुनः स्वचित्ततोषायाधिदैवतञ्चाह । तद्यथा—

“सोमं मन्वते पपिवान् यत् सम्पिबन्धोषधिम् ।

सोमं यं ब्राह्मणो विदुर्न तस्याग्नाति कश्चन”—इति ।

अस्य मन्त्रस्य (ऋ० सं० १०. ८५. ३.) एतन्नैरुक्तं व्याख्यानम्—

“इथा सुत मसोम माह०—० ‘कश्चन’ अयञ्वा ; इत्यधियज्ञम् ।
अयाधिदैवतम्०—० यजुस्सुत मसोम माह, सोमं यं ब्राह्मणो विदु-
श्चन्द्रमसम् न तस्याग्नाति ‘कश्चन’ अदेव इति”—इति ११. १. ४ ।

एवम् “इषे त्वीजे त्वा”—इत्यस्याधिदैवतमन्त्रस्येव यज्ञानु-
रोधाद् छिनझीत्यादिपदाध्याहारेणाधियज्ञं व्याख्यानं कुर्वन्नपि
शतपथप्रवक्ता वायुविज्ञानं न जहाविति पूर्वमेवोदाहृतम् (६४०) ।

एव मेकस्यैव मन्त्रस्य पूर्वं मधिदैवतव्याख्यानं प्रदर्श्य ततोऽध्यात्म-
मपि व्याख्यानं प्रदर्शितम् । तद्यथा ऋ० सं० ८. ८६. ४—

“सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनितामेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः”—इति ।

अस्य “सोमः सूर्यः प्रसवनात्०—० इत्यधिदैवतम् ; अथाध्यात्मम्—
सोम आत्माप्येतन्नादेव”—इत्यादि नैरुक्तं द्रष्टव्यम् (१३. २. १२.) ।

एकस्य मन्त्रस्य त्रिविधं चतुर्विधं वा व्याख्यानं मध्युपपद्यते ।

तद्यथा “अग्नि मीडे पुरोहितम्”—इत्यस्य (ऋ० सं० १. १. १) ।

एतस्य हि अधियज्ञपथे ‘पुरः’ सम्मुखे क्त्वा ‘हितं’ निहितं मिम

नेम 'अग्निम्' पार्थिवं प्रज्वलन्त मङ्गारम्, अधिदैवतपत्ने 'अग्निम्' 'पुरः' पूर्वस्थां दिशि 'हितम्' उदितं सूर्यम्, अध्यात्मपत्ने 'पुरो-हितम् अग्निम्' सर्वेषां मेव पुरः स्थितं परमात्मानम्, जीवं वेति चत्वारोऽप्यर्थाः सङ्गच्छन्त एवेति ॥

अथाधिदैवतार्थतो बहुव उपदेशा अपि लक्षिता भवन्ति ।
तद्यथा ऋ० सं० १. १५५. ६—

“तां वां वास्तून्धुश्मसि गमध्वै, यत्र गावो भूरिश्चङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुक्तगायस्य वृष्णः, परमं पद भवभाति भूरि”-इति ।

“सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते”-इति ह्रुवता यास्कमुनिना तन्नि-
गमरूपत्वेन प्रदर्शितस्यास्यार्थसङ्घेपस्त्वेव मभाधि—“('ता') तानि
'वास्तूनि' ('उश्मसि') कामयामहे 'वा' (वयम्), ('गमध्वै')
गमनाय ; 'यत्र' (येषु वास्तुषु) 'गावः' (रश्मयः) ('भूरिश्चङ्गाः')
बहुश्चङ्गाः०—० 'अयासः' अयनाः ; ('अत्र') तत्र (तेषु वास्तुषु)
'उक्तगायस्य' महागतेः ('वृष्णः') विष्णोः 'तत्' पराचक्षुं
'परमं पदम्' (आकाशं) 'भवभाति' 'भूरि' बहु”-इति
निरु० २. २. ३ । इतश्चात्र वास्तुविज्ञानं सुपलभ्यते । तथाहि—
येषु वास्तुषु मध्ये बहु आकाशं स्यात्, यस्मिंश्चाकाशे सूर्यरश्मीनां
वायुप्रेरितं गमनागमनञ्च प्रचुरं भवेत्, तादृशानि बहुवायुका-
शातपालोकसमन्वितान्येव वास्तूनि विदग्निर्वासायात्रयणीयानी-
त्युपदेशः फलितः ।

एवं गृहद्वारनिर्घ्राणञ्च कीदृक् कर्त्तव्यं मित्युपदेशाधिदैवि-
कार्यत एव लभ्यते यथा ऋ० सं० १०. ११०. ५—

“व्यचक्षतीरुर्विया विश्वयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः ।

देवीर्द्वारो वृहतीर्विष्णु मित्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः”-इति ।

अस्मिन् मन्त्रे गृहाणां द्वारः कीदृशो निर्मातव्या इत्येवोप-
दिष्टम् । 'द्वारः' यन्नगृहाणां विहङ्गगृहाणां वा 'देवीः' देव्यः, दीप्ति-
मत्तः ["द्वाराभिमानिन्यो हे देव्यः"—इति सा० भा०] 'व्यच-
स्वत्तः' व्यञ्जनवत्तः, बहुवायुप्रवेशयोग्याः, 'उर्विद्या' उरुत्वेन, प्रस्व-
त्वेन 'विश्रयन्ताम्' सुयोग्याधिकप्रस्यकपाटयुक्ता भवन्त्वित्यर्थः ।
'पतिभ्यो जनयः न शुभमानाः' कुलवधो यथा स्वं स्वं पतिं तोष-
यितुं सुन्दरवसनभूषणैः शोभन्ते, तथैव शोभिताश्च भवन्त्वित्यर्थः ।
अतएवोक्त मीतरेयके "विश्व मिव हि रूपं रराट्वाः शक्त मिव
च कृष्ण मिव च"—इति (१. ५. ३.) । 'विश्व मिन्वाः' "विश्व
माभिरिति"—इति तन्निरुक्तम् (८. २. ७.) ["सर्वस्य प्रीणयित्राः"
—इति सा० भा०], एवं 'हृहतीः' हृहत्तो दैर्घ्येण 'देवेभ्यः' ऋत्वि-
ग्यजमानेभ्योऽन्येभ्यश्च विहङ्गाः 'सुप्रायणाः' सुखप्रवेशाः 'भवत' इति
तदर्थः । तदेतेन विहङ्गिः सुदर्घप्रस्ययुक्ताः वायुप्रवेशप्रवहनयोग्याः
सुचिन्ता दीप्तिमत्तो द्वारः कर्त्तव्या इति द्वारविज्ञानमुपदिष्टम् ।

अन्याप्येव मेषा द्रष्टव्या ऋ० सं० ३. १८. २—

"तपो अन्ने अन्तराण् अमित्राण् तपो अंस मरुषः परस्य ।
तपो वसो चिकितानो अचिन्तान् वि ते तिष्ठन्ता मजरा अयासः"
—इत्यस्या ऋच इदं सायणीयं भाष्यम्— "हे 'अन्ने' 'अन्तरान्'
अभिभावकान् 'अमित्रान्' शत्रून् 'सु' सुष्ठु यथा भवति तथा 'तपो'
तपैव बाधस्व । किञ्च 'अरुषः' तुभ्यं हविरप्रयच्छतः, अत एव
'परस्य' शत्रुभूतस्य स्वं 'अंसम्' अभिलाषं 'तपो' क्षपय । 'वसो'
सर्वस्य वासयितः हे अन्ने ! 'चिकितानः' कर्माभिन्नस्वम् 'अचि-
न्तान्' स्वकर्मस्थनासक्तमनस्कान् पुरुषान् 'तपो' सन्तप । यस्मा-
देवं तस्मात् 'ते' तव रश्मयः 'अजराः' जरारहिताः अतएव

‘अयासः’ सर्वत्र गमनस्वभावाः सन्तो ‘वि तिष्ठन्ताम्’ विशेषेण तिष्ठन्तु’—इति । अत्र ‘तुभ्यं हविरप्रयच्छतः’—इति भाष्यवचनादव-
गम्यते मन्त्रेष्वेतेनाग्निपूजाह्वीनाना मत एवाग्निशतूणां मनुष्याणां
विनाशः प्रार्थित इति, तदिदं मसङ्गतं मशब्दञ्चेति ।

अस्मन्मते त्वेतन्मन्त्रस्त्रैवं व्याख्यानं कार्यम्— प्रथमपादस्य,
हे ‘अग्ने !’ ‘अन्तरान् अमितान्’ गृहमध्यस्थान् शत्रुभूतान् आर्द्र-
भावान् ‘तप उ’ शोषयैवेति । द्वितीयपादस्य, ‘अरुषः परस्य’
‘अरुषीरारोचनात्’—इति हि निरुक्तम् (१२. १. ७.), अर-
रुषः = अनरुषः, तथाच शत्रुभूतस्याप्रकाशस्य ‘शंसम्’ नाम
अस्तित्व मिति यावत्, ‘तपा’ दृष्ट, नाशयेति । तृतीयपादस्य,
हे ‘वसो’ ‘चिकितानः’ प्रज्वलन् त्वं ‘अचित्तान्’ चित्तशून्यान्
दंशमशकादीन् ‘तप उ’ तपैवेति । चतुर्थपादस्य, ‘ते’ तव सखि-
भूताः ‘अजराः’ ‘अयासः’ पवमानाः ‘वितिष्ठन्ताम्’ अत्र गृहे इति
शेषः । अग्नौ ज्वलति वायोरोगमनं प्रत्यक्षम्, अत एवाग्नेर्वायु-
सखेति च नाम प्रसिद्ध मिति । तदेव माद्रे गृहेऽग्निप्रज्वालनेन
तदादूर्ध्वभावो नश्यति, तत्र प्रकाशोऽपि भवति, तदाद्रान्धकाराश्रिता
दंशमशकादिजीवा अपि विदूरिता भवन्ति, तत्र सदागतेर्गमनञ्च
सिध्यतीति फलितार्थः सम्पन्नः । तदेतेन मन्त्रेण गृहस्य प्रकाश-
शून्यत्वम्, तन्निवन्धन माद्रेत्वम्, तत एव वायुप्रवाहहीनत्वम्,
तदाश्रितं दंशमशकादिजीवाश्रयत्वञ्चेति चत्वारि दूषणानि विज्ञा-
पितानि ; तेषां चतुर्णां भेद दूषणानां निवारणाय तादृशे गृहे
अग्नेः प्रज्वालनञ्चोपदिष्टम् ।

इत्थैवं पदार्थविज्ञानशिक्षोपयोगीनि बहूपदेशपूर्वानि चैता-
दृशान्युत्कृष्टतमान्धविद्वेषतव्याख्यानान्यपहाय, परमात्मज्ञानपिपा-

सूनां तर्पणानि अध्यात्मव्याख्यानानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्या-
नान्येवाभाषत सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तयान्यान्वोऽपि ।
उक्तञ्च तेन सायणेन ऋक्संहिताभाष्ये अस्यवामीयसूक्तव्याख्याना-
रम्भे— ‘एव सुत्तरत्राप्यधिदैवतपरतयाध्यात्मपरतया च योजयितुं
शक्यम्, तथापि स्वरसत्त्वाभावात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिख्यते ;
तत्र हा सुपणेत्यादौ स्फुट माध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते, तत्र त मेव
प्रतिपादयामः’—इति (१. १६४. १.) । अहो स्वरसत्त्वाभावः !

वस्तुतो ध्यान्ताच्छब्दविज्ञानकालिकाना मशेषशेमुषीमता मपि
तेषां सायणमहोदधरादीना मधिदैवतार्थतोऽपि मन्त्राभिप्रेतं प्रकृत-
विज्ञानं नैव स्फुरितं सम्यगिति तच्छोच्य मेवाभवत् । दर्शयामश्चेह
तयाविध मपि किञ्चिद् । सन्ति यजुस्संहितायां कतिचिद् ब्रह्मोष्-
सक्तज्ञा ऋग्मन्त्राः, ते सर्वे नूनं विविधविज्ञानपूर्णा अपि सायणा-
दिभिर्न तथा व्याख्याताः । तद्यथा तत्रत्यैकस्या ऋचोऽर्द्धं एषः—

“पृच्छामि त्वा पर मन्तं पृथिव्याः ,

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६१.) ।

एतत्पृच्छयोरुत्तरे अपि तदुद्द्वितीयस्या मेवर्चं श्रुते—

“इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः” ,

“अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६२.) ।

तावेतो हावेवार्द्धर्चौ ऋक्संहिताया मप्यान्त्रातो (१. १६४. ३४,
३५.) । तैत्तिरीयसंहितायाश्चेमावान्त्रातो (७. ४. १८. ५, ६.),
तद्ब्राह्मणे चोपन्यस्तौ (३. ८. ५.) । तदेतयोर्व्याख्यानानि—

‘हे यजमान ! ०—० यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते, तत्
पृच्छामि । तथा त्वा मन्यत् पृच्छामि । किं तदिति, उच्यते—
यत्र भुवनस्य नाभिः सन्नाहो बन्धनम्, यत्र सर्वं सन्नद्धं भवति त

मित्यर्थः—इति । ततः 'पृथिव्याः प्रथमवत्त्वाः भूम्याः परो षन्तः पर-
मन्तं पर्यवसान मियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्त्वा भूमिरस्ति ;
“एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः”—इति (ब्रा० २. ६. १२.
३.) श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः सन्नहनम् ;
वृद्ध्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात्—इति च । एते
तयोरर्हर्षयोः सायणकृते ऋग्भाषीयाधिदैवतव्याख्यानं ।

‘हे ब्रह्मन् ! त्वां पृथिव्याः पर मन्तं पृच्छामि । यतः पर
सुकृष्टप्रदेशो नास्ति, सोऽयं परोऽन्तः । तथा चक्रस्य नाभिरिव
सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि’—इति । ततः ‘येयं
यागवेदिः, ता मेव पृथिव्याः पर मन्तं याज्ञिका षाडुः न हि वेद्या
अधिकः कश्चिद् भूप्रदेशोऽस्ति’—इत्यादि च । एते तयोरर्हर्षयोः
सायणकृते तैत्तिरीयभाषीयाधिदैवतव्याख्यानं ।

‘यागसम्बन्धिनी या वेदिः, सा पृथिव्या सुकृष्टप्रदेशः ; न हि
ततोऽन्य उक्कृष्टदेशः कश्चिद् विद्यते’—इति, ‘यथा शरीरस्य नाभिः
मध्यप्रदेशः, तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः ; कर्मा-
धीनत्वात् सर्वजगद्व्यवहारस्य’—इति चैते तयोरर्हर्षयोः सायणकृते
तैत्तिरीयब्राह्मणीयाधिदैवतव्याख्यानं ।

‘हे षध्वर्यो ! पृथिव्याः पर मन्तं मवधिभूतं पर्यन्तं त्वा महं
पृच्छामि । यस्मिन् स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं
तदपि त्वां पृच्छामि’—इति, ‘इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः
षन्तः षवधिः वेदेः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः
कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कार-
णम् ; “यन्नाद् वै प्रजाः प्रजायन्ते”—इति श्रुतेः—इति चैते तयो-
रर्हर्षयोर्महीधरकृते यजुर्भाषीयाधिदैवतव्याख्यानं ।

तत्त्वतस्त्विह प्रथम-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या वस्तु-
लाकारत्वं प्रतिपादितम् ; वस्तुलस्यैव हि पदार्थस्याद्यन्तसीञ्चोरेण-
दर्शनाद् ; यतः कुतश्च चालिता रज्जुस्तत्रैवावसीयते इति सर्वं मेव
स्थान मादिशब्दभागन्तशब्दभाक् च भवेदित्यभिप्रेत्यैवोत्तरित मियं
वेदिः परो भन्त इति । एतेन पृथिव्याकृतिविज्ञानं सुपदिष्टम् ।

एव मपर-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या माध्याकर्षण-
शक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम् ; नाभिपदार्थस्य हि मध्यस्थत्वेन बन्धन-
रूपत्वेन चान्यत्रान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । तथा ह्यैतरेयकम्— “अयं
वै वेनोऽस्माद्वा ऊर्ध्वा अन्ये प्राणा वेनम्यवाञ्चोऽन्ये तस्माद् वेनः
प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम् प्राण
मेवास्मिंस्तद्वाति”—इति (१. ४. ३.) । “नाभिः सन्नहनात् ।
नाभ्या सन्नहा गर्भा जायन्त इत्याहुः”—इति च नैरुक्तम् (४. ३. ५.) ।
‘णह बन्धने’—इति दिवादिधातोः ‘नहो भञ्ज’—इतीञ्प्रत्यये भान्ता-
देशे चाद्युदात्तो नाभिग्रन्थोऽयं निष्पद्यते । तदेवं मध्यस्थत्वे सति
अभितः स्थितानां सन्निहितानां बन्धनरूपत्वं नाभित्वं मिति सम्प-
द्यते नाभिलक्षणम् । अत एव शारीराणां ज्ञायूनां वायूनाञ्च
मध्यस्थस्य बन्धनरूपस्याङ्गस्य नाभिरिति समाख्या, रथचक्रवलय-
गतानां मराणां मध्यस्थो बन्धकोऽपि नाभिरुच्यते, सौरजगन्मण्डलस्य
मध्यस्थः स्वरश्मिभिराकृत्य सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां बन्धकथासौ सूर्यो-
ऽप्याख्यायते नाभिरिति । तद्यथा ऋ० सं० १०. १. ५. ३—
“विश्वस्य नाभिं चरतो भ्रुवस्य कवेयित् तन्तुं मनसा वियन्तः”—इति,
“वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनाम्”—इति च १०. ११. २. १ ।
एवञ्च मध्यस्थ आकर्षणहेतुर्नाभिरित्येवाभिप्रेत्येह प्रश्नोत्तरे दृष्टान्त-
विधया अतिसन्निहितस्य स्वाधारभूमैर्यज्ञस्य नाभित्वं सुपम्यस्तम् ।

अयुते चैवं मन्त्रांश्च एष ऋक्संहितायां (७. ८८. ३.), यजु-
संहितायाश्च (५. १६.)—“दाधर्थं पृथिवीं मभितो मयूखैः”—इति ।

तस्यास्येदं सायणीयं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो !’ ०—०,
‘पृथिवीं’ प्रथिता मिमां भूमिम् ‘अभितः’ सर्वत्र स्थितैः ‘मयूखैः’
पर्वतैः ‘दाधर्थं’ धारितवानसि, यथा न चलति तथा दृढीकृत-
वानित्यर्थ इति । तदत्र मयूखशब्दश्च अश्रुतपूर्वः पर्वतार्थस्तत्र प्रकृ-
तार्थसमन्वयासमर्थतयैव तेनाश्रित इति प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थता
च तस्य विदुषो ऽभवन्नूनं तत्कालमाहृतम्यत एवेति च स्फुटम् ।

अथास्येदं महीधरकृतं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो !’ ०—०,
‘पृथिवीं’ ‘मयूखैः’ स्वतेजोरूपैः नानाजीवैः वराहाद्यनेकावतारैर्वा
‘अभितः’ ‘दाधर्थं’ दधर्थं, सर्वतो धारितवानसि”—इति । अत्र
नानाजीवानां वराहाद्यनेकावताराणां वा तेजोरूपत्वकल्पनम्,
तथाविधसाधनैः पृथिव्यां विष्णुकर्तृकं धारणञ्चेति सर्वमेवैतत्
तत्कालस्य गाढतमसाच्छेन्नविज्ञानत्वमेवावेदयति ।

तत्त्वतस्त्विह रश्मिभिः साधनैः विष्णुनामसूर्यकर्तृकं पृथिव्याः
सर्वतो धारणमिति विज्ञानमेवोपदिष्टम् । एतेनाकर्षणशक्ति-
विज्ञानं पुरा नासीदित्यद्यतनविज्ञानविदा मास्कालितसिद्धान्तो
ऽपि नूनं गिर्युक्तीर्णान्निप्रध्वस्तः ।

एवमन्यत्रापि यथा— “सलिलं वा इदं मन्तरासीत्, यद-
तरन् तत् तारकाणां तारकत्वम्”—इति तै० ब्रा० १. ५. २. ५ ।
‘आवापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्यावरजङ्गमाककं जगद् दृश्यते,
तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिलमेवासीत्, तदानीं कृत्तिकाद्याः
सलिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः; तस्मात् तरन्तीति व्युत्पत्त्या
तारकत्वं सम्पन्नम्”—इति तत्र सा० भा० ।

तदिदं व्याख्यानं नोपपद्यते कथं मपि ; स्थावरजङ्गमात्मक-
जगत्त्वन्तु पार्थिवानां मेव, पौराणिकमते प्रलयकाले सलिलाद्भुत-
त्वञ्च तेषां मेव विवक्षितम्, अत्र पृथिव्यां कदाप्येकदा कृत्सिकादि-
तारकाणां संस्थितिवर्णनं मपि गञ्जिकागुञ्जनम्, तदितस्तीर्त्वा
तासां मूर्खपलायनन्तु दूरपराहत मिति सुधीभिरेवाकलनीयम् ।

तत्त्वतो ऽस्ति हि सलिल मित्यन्तरिक्षवचनम् ; 'आपः'-
इत्यस्य 'समुद्रः'-इत्यस्य चान्तरिक्षनामसु पाठात् (निघ०
१. ३. ८, १५.), निरुक्ते माध्यमिकत्वेन व्याख्यानात् (११.
४. ६.), अत्रैव इदं मन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्च ।
तरणं च भ्रवनं मेवेहेष्टम् ; तारकासु तस्यैव सम्भवात् । अथवा
असु सलिल मित्युदकनाम, परं तदिह माध्यमिकं मेवेष्टम् ;
अत्रैव इदमन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्चेति । 'आसीत्'-
इत्यस्य अस्तीत्यर्थः, 'अतरन्'-इत्यस्य तरन्तीत्येवार्थश्च पाणिनि-
सम्मतः (पा० सू० ३. ४. ६.) । तथा च 'अन्तः' द्वावापृथिव्यो-
र्मध्ये 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' अन्तरिक्षम्, द्वावापृथिव्योः 'अन्तः'
अन्तरिक्षे 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' उदकं वा, 'आसीत्' सदेवान्नि,
एतदेव अन्तरिक्षं सलिलं वा तारकाः 'अतरन्' सदैव तरन्ति ;
'तत्' तारकाणां तारकत्वम्' इत्येवार्थः सम्प्रथते सङ्गच्छते चेति ।

अपि तत्रैव किञ्चिदुत्तरं श्रुतं मिदम्—“यानि वा इमानि
पृथिव्याच्चित्राणि, तानि नक्षत्राणि ; तस्मादञ्जीवनामनि चित्रे
नावस्येन्न यजेत”—इति तै० ब्रा० १. ५. २. ६ । अत्रेदं सायणीयं
भाष्यम्— 'पृथिव्याः सम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरा-
दीनि स्थानानि सन्ति, तानि नक्षत्रसदृशानि, यथा द्युलोकं नक्ष-
त्राणि विविधानि उपकारकाणि च दृश्यन्ते तद्वद् ग्रामादीन्मपि ।

तस्मात् कुसम्बन्धिविचित्ररूपनिषिद्धं तत् स्थान मञ्जीलनाम प्रतिफूल-
नक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं क्लेशजनभूयिष्ठम्, तस्मिन्मञ्जीलनाम्नि
शामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात्—इति ।

अत्र सुधीभिर्विचार्य मिदम्,— प्रदर्शितं सायणीयं भाष्य
मेव मन्त्रव्यं चेत्, तर्हि किं धामनगरादिभिन्ने इरिणे, समुद्र-
गर्भे, अन्तरिक्षे वा निवसेद् यजेत चेति, अपीह नक्षत्रप्रकरणे कि
मेतेनाप्रसङ्गसङ्कीर्त्तनेनेति चेति । तस्वतस्त्रिवैवं विज्ञान सुपदि-
ष्टम्, यदद्यापि पाश्चात्यविज्ञानविद्भिरेपि नाधिगतम्; किञ्चेत
एवोपदेशाद् विज्ञायते— तदानीं मपि नक्षत्रादीनां स्वरूपादि-
प्रत्यक्षज्ञानायासीत् किंविध मपि महद् यन्त्र मितेति ।

एव मन्निगुप्रैषमन्त्रो यस्तैत्तिरीयब्राह्मणे (३. ६. ६.)
आन्नातः, तस्मिन्हितायाम् (३. ६. ६.), इह चैतरेयके विहितोऽ-
व्याख्यातश्च “दैव्याः शमितार भारभध्व सुत मनुष्या इत्याह”—
इत्याद्युक्त्या (२. १. ६.) । स हि यद्यपि यज्ञानुसृतो व्याख्यातः,
परं चिकित्साविज्ञानानुगतशारीरपदार्थज्ञानाद्यर्थं एवेत्यवधेयम्;
न हि पशुपातघाताद्यन्तरा शारीरसूक्ष्मातिसूक्ष्मज्ञायादिभावानां
ज्ञानं सम्भवेनाम, नापि तदन्तरेण चिकित्साविज्ञानं पूर्णता मेतीति
सर्वविद्यानिधानस्य वेदस्य तत्राप्युपदेशो विधेय इति ।

तथा यजुर्वेदीयाः “ब्रह्मणे ब्राह्मणम्, क्षत्राय राजन्यम्,
मरुद्भ्यो वैश्यम्, तपसे शुद्रम्, नमसे तस्करम्, नारकाय वीरह-
णम्”—इत्येवमादिका मन्त्राश्च (वा० सं० ३०. ५—२२.) यद्यपि
नूनं तेषां ब्राह्मणादीनां कर्म-कर्मफलादिविज्ञानपराः; तथापि
यज्ञानुरोधतः यज्ञीयपशुविधानपरत्वेन व्याख्याताः ।

एवं सम्भोगविज्ञानोपदेशाद्यर्थकाः “शब्दे अस्वास्त्रिभ्यस्त्रिभ्यो”—इत्यु-

पक्रम्य, “गणानां त्वा गणपतिष् हवामहे”—इत्यादयो मन्वाः (वा० सं० २३. १८-३१.), तैत्तिरीयब्राह्मणादौ (३. ८. ६, ७.) अन्यथा व्याख्याता अपीह अश्लोपचारीयत्वेन यज्ञपराः कृता अधियज्ञाञ्जीलान्वाव्यव्याख्यादभिरिति दिक् ॥

अथाप्येवं बहूनां मन्वाणा मधिदैवत मर्थं स्वीकृत्य, यास्कोक्त मधिदैवतार्थं सुहृत् च ‘यस्य नास्ति स्वयं प्रजा शास्त्रं तस्य करोति किम्’—इत्युदाहरणभूतेनैव तेन सायणाचार्येणाट्टतैतिहासिकपरतया व्याख्यान मभाषि च यथा—

“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढ मस्य पांसुरे”—इति ऋ० सं० १. २२. १७ ।

एषाष्टाक्षरपादा त्रिपदा इति गायत्री । यद्यप्यस्या द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः, तथापि गायत्रीत्व मभ्याहृतम् । तथा छैतरे-यकम् — “न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति, न हाभ्याम्”— इति (१. १. ६.) । पिङ्गलाचार्येण तु एकाक्षरहीनाया ‘निचृत्’—इति, द्व्यक्षरहीनायासु ‘विराट्’—इति विशेषनामोक्तम् । तथाचेयं निचृत्तायत्रीति सम्भवम् । अनयर्चा विष्णुर्देवो वर्षित, इत्येषा ‘वैष्णवी’ ।

विष्णुशब्दो व्युत्थानदेवतासु पठितः (निघ० ५. ६. ११.) इति विष्णुः व्युविभागीयो देवः । गम्यते ऽच्चात्र मन्त्रे प्रवृत्तन मिति स एष विष्णुरादित्यः; “यस्य किञ्चित् प्रवृत्तित मादित्यकर्मैव तत्” —इत्युक्तेः (निघ० ७. ३. ४.) । सवित्त्रादिद्वादशसूर्यनामव्याख्यान-प्रकरणे पूषनामव्याख्यानानन्तरं व्याख्यातं विष्णुनामिति सोऽसौ पञ्चमः सूर्य एव । तच्चैरुक्तसूर्यद्वादशनामप्रकरणं समासतः प्रदर्शितं पुरस्ताद् (१५५ पृ०) । “अथ यद् विश्रितो भवति, तद्

विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा व्यञ्जोतेर्वा”-इति च तन्निर्वचनम्
 (निर० १२. २. ७.) । “अथ ‘यद्’ यदा (मध्याह्ने) ‘विशितः’
 व्याप्तोऽय मेव सूर्यो रश्मिभिः ‘भवति’, ‘तद्’ तदा ‘विष्णुर्भवति’;
 ‘विशतेर्वा’ यदा (मध्याह्ने) आविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भवति,
 ‘व्यञ्जोतेर्वा’ विपूर्वस्याञ्जोतेः ; यदा (मध्याह्ने) रश्मिभिरति-
 शयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा
 विष्णुरादित्यो भवति”-इति तद्दीर्घी वृत्तिः । शिपिविष्ट इति चास्यैव
 विष्णोर्नामान्तरम् । तदाह “किमिच्छे”-इत्यस्य (ऋ० सं० ७.
 १००. ६.) मन्त्रस्य व्याख्यानाय यास्कः—“शिपिविष्टो विष्णुरिति
 विष्णोर्हे नामनी भवतः”-इति निर० ५. २. २ । “शिपयोऽत्र
 रश्मय उच्यन्ते, तैराविष्टो भवति”-इति तन्निर्वचनञ्च तत्र तदुक्त-
 रम् (३.) । तस्मात् विष्णुरिति सूर्यस्यैव नामान्तरं ध्रुवम् ।

अत एवायं मन्त्रो महामुनियस्केनैवं व्याख्यातः—“यत् ‘इदं’
 किञ्च, तत् (‘विचक्रमे’) विक्रमते ‘विष्णुः’ । (‘त्रिधा’) त्रिधा
 (‘निधत्ते’) निधत्ते ‘पदम्’ । पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति शाक-
 पूणिः, समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसीत्वीर्णवाभः (‘समूहम्’)
 समूहम् ‘अत्य’ (विष्णोः), (‘पांसुरे’) प्यायने, अन्तरिक्षे पदं
 न दृश्यते”-इति (निर० १२. २. ८.) । सोऽय मेक एव विष्णुः,
 पृथिव्यां पाचक-दाहक-विद्रावक-जाठर-दाव-वाडव-गार्हपत्याहव-
 नीय-दक्षिणेत्यादिबहुविधाभिरूपेषावतिष्ठते, अन्तरिक्षे विद्युद्रूपेण
 वाष्पाकारवायुरूपेण वा, दिवि सूर्यरूपेणेति । तत्रास्य पार्थिवं
 रूपं सर्वाङ्घ्रिगोचरम्, द्युत्सवं सौर मपि रूपं सर्वविदितम्, माध्व-
 मिकं विद्युद्रूपं न हि स्थिरं दृश्य मस्ति । अत एवोक्तम् “स्वपन
 मेतन्माध्वमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम्”- इति निर० ५. १. ३ ।

अत्र च यास्त्रोक्तौ “प्र मातुः प्रतरं गुह्यम्”—इति (ऋ० सं० १०. ७२. ३.) विद्युद्विज्ञानमन्त्रः प्रमाणम् । वायुरूपश्चादृश्यम् । तच्चाह “व्युः केशिनः”—इति (ऋ० सं० १. १६४. ४४.) ज्योतिर्विज्ञान-मन्त्रव्याख्यायां यास्कः—“अग्निः पृथिवीं दहति सर्वं मेकः, अग्नि-विपश्यति कर्मभिरादित्यः, गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य”—इति (निरु० १२. ३. ८.) । वैश्वानरव्याख्याया मेव अग्निविद्यु-दादित्यानां क्रमाद् पृथिव्यन्तरिक्षद्वयस्थानत्व मध्येकात्मकत्व सुपपा-दितं द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ६. ७.) ।

तदित्य मसावेव प्रत्यक्षः सूर्यः, त्रिलोकव्यापी ज्योतिःस्वरूपो विष्णुः, न चास्य माध्यमिकस्य रूपस्य दर्शनं मस्तीति शाकपूणि-मते सम्बन्धं विष्णुविज्ञानम् ।

श्रीर्णवाभमते शब्दभेदेऽप्यर्थाभेद एव । तद्यथा यदुक्तं शाक-पूणिना दिव्यीति, तदेवोक्तं श्रीर्णवाभेन समारोहण इति । तदत्र “एषांज्ञोकानां रोहणेण सवनानां रोह आम्नातो रोह्यात् प्रत्य-वरोहश्चिकीर्षितः”—इति (७. ६. ४.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । एवं विष्णुपदशब्दो “वियद् विष्णुपद मित्यमरकोपादितोऽन्तरिक्षवाची प्रसिद्ध एवेति किं तत्र प्रमाणान्वेषणप्रयासेनेति । अत्रशिष्टं गयशिरसीति पदम् । तच्चाद्ययोः पदार्थयोरुभयोरप्याचार्योरैक-मत्ये सम्बन्धे अन्तिमपदार्थे कथं स्यात्तद्वैध मित्यविचारितं मपि स्त्रीकार्थम्— पृथिव्यामिति गयशिरसीति चाभिन्नार्थे पदे । पठ्यते हि निघण्टौ गृह्णामसु ‘गयः’—इति पदम् (३. ४. १.) । एवञ्च समारोहणं सोपानम्, तच्चात्र सूर्यस्योदयस्थान मन्त्रमय-स्थानञ्चेत्येतद्गोलपाश्र्वद्वयम् ; विष्णुपद मन्तरिक्षम्, तच्चेहाधःस्थं आकाशम् ; गयशिरसि गृह्णाणां मूर्धप्रदेशे । तथा च सूर्यो मध्याह्ने

गयशिरस मागच्छन्, क्रमात् साद्यं समारोहण मधिरोहन्, रात्रौ विष्णुपदे तिष्ठन्, पुनरुदयात् प्राक् समारोहण मारोहतीति प्रतीयते स्फुट मीर्षवाभाशयः । तदत्र मन्त्रे सूर्यस्यैव गुणा वर्णिता इतीदं विष्णुविज्ञानं नाम सूर्यविज्ञानमेव ।

तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्र एव मेव सूर्यवाचिविष्णु-विज्ञानपरत्वेन व्याख्यातः । तद्यथा— “स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं विन्व-धत्,— पृथिव्यां तृतीयम्, अन्तरिक्षे तृतीयम्, दिवि तृतीयम्” —इत्यादि (२, ४, १२, ६.) । बा०-रामायणेऽपि १, ३१, १६ —

“एकेन हि पदा कृत्स्नां पृथिवीं सो (विष्णुः) ऽध्यतिष्ठत ।

द्वितीयेनाव्ययं व्योम, त्वां तृतीयेन, राघव !”—इति ।

अहो पौराणिककालमाहात्म्यम् ! अहो यज्ञपरव्याख्यामात्रा-ध्ययनाध्यापनमाहात्म्यम् ! अहो वालानां कल्पिताख्यानप्रिय-तानुगत्यम् ! यदत्र सर्वब्राह्मण-निरुक्तादिक मालोचयतापि सर्व-वेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण व्याख्यातोऽयं मन्त्रः— “विष्णु-स्त्रिविक्रमावतारधारी”—इत्यादिनेति । अथवा श्रूयत एवैतत्—

“ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्

यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किं सृचा करिष्यति

य इत् तद् विदुस्त इमे समासते”

—इति ऋ० सं० १. १६४. ३६ ।

किञ्च ये वै सर्वशक्तिमतोऽपीश्वरस्य “परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सन्धवामि युगे युगे” —इति (भ० गी० ४. ८.) युगे-युगेऽवतरणं भवत्येवेत्यवतारकाद्यायां विश्वसन्ति, विश्वसेयुग बाईबेल्कथितातिश्रान्तेश्वरविश्रामवार-

कथाया मपि, तादृशानां हि देवप्रियाणा मेतादृशेषु कास्ति चित्रतेत्थलं प्रासङ्गिकानल्पभाषणेनेति ॥

तदेवंविधाना मधिदैवतार्थयुक्तानां मन्त्राणा माध्यात्मिकार्थानाञ्च बहूनां प्रायशो याज्यानुवाक्याशस्त्रस्तोत्रादौ व्यवहारो भवति, केवलाधियज्ञार्थयुक्तानान्तु प्रायशः प्रैषादिकर्माव्यापारेष्विति विशेषः । येषाम् मन्त्राणां ज्योतिष्टोमाद्यामुष्णिकादृष्टफलेषु न कथमप्युपयोगः, तादृशानां केषाञ्चिद् ऐहिकादृष्टफलकारीर्यादियागादौ विनियोगा भवन्ति । इतोऽन्येऽपि सन्ति ये मन्त्राः, ते ब्रह्मयज्ञपाठादौ विनियुज्यन्ते । एषा मेव केचिन्मन्त्रा औपनिषदा अपि भवन्तीति विवेकः ॥

अप्येषां मन्त्राणां यथा गद्यपद्यगीतिरचनाप्रकारभेदादस्ति ऋग्यजुस्सामेति त्रिधात्वम्, तथैवास्ति च मन्त्राधिगतक्रियापदनिबन्धनापि त्रिधात्वम् । तदाह यास्कः— “तास्त्रिविधा ऋचः, — परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिकश्च”—इत्यादि (निरु० ७. १. १.) । तथाच यास्वृत्तु प्रथमपुरुषक्रियाः श्रूयन्ते, ताः परोक्षकृताः ; यासु मध्यमपुरुषक्रियाः, ताः प्रत्यक्षकृताः ; चास्तमपुरुषक्रियाः, ता आध्यात्मिक्यः । इह श्रुतं ऋक्पदं मन्त्रपरम् ; यजुरादिष्वपि तथा दर्शनात् ।

ऋग्यजुस्सामलक्षणेस्त्रिविधैरेव मन्त्रैर्यज्ञः सम्पाद्यो भवति । तदुक्तं मापस्तम्बेन— “स (यज्ञः) त्रिभिर्वेदैर्विधीयते, ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदैः”—इति (प० ३, ४४०) । तत्र “ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासी, यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम्, सर्वैरग्निष्टोमः”—इति च (प० ५, ६, ७.) तस्मिन्नातः । अप्यग्निष्टोमादौ “ऋग्वेदेन होता करोति, सामवेदेनोद्गाता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः सर्वैः ;

ब्रह्मा”-इति चोक्तं तत्र तेनैव (१८, २०, २१, २२.) । तदेवात्रा-
सक्तदात्रातम्— “ऋचैव होत्र मनुर्वन्, यक्षुषाध्वर्यवम् साञ्जो-
ज्ञीयम् (भीहात्रम्), यदेवैतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मनु-
र्वन्”-इति (५. ५. ७, ८.) । होत्रादयश्चैते चत्वारश्चत्वारो त्रियन्ते ।
तदाहाश्वलायनः— “तस्वर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्यो-
त्तरे त्रयः । होता मैत्रावरुणो ऽच्छावाको ध्रावसुद्, अध्वर्युः प्रति-
प्रस्थाता नेष्टोन्नेता, ब्रह्मा ब्राह्मणाश्चंस्वामीधः पोता, उक्ताता
प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इति”-इति (श्री० सू० ४. १. ३-८.) ।

ततोऽत्र ऋग्वेदीयब्राह्मणे प्रधानतो होत्राच्छावाकमैत्रावरुण-
ध्रावसुदित्येषां चतुर्णां होतृणां कर्माणि शंसनादीन्यभिहितानि,
प्रसङ्गाद् ब्रह्मत्वादीन्यपि । इतोऽवशिष्टान्येतदारण्यकतोऽवगम्यानि ।
ततोऽप्यवशिष्टानि त्वाश्वलायनसूत्रादितोऽवगन्तव्यानि भवन्ति ।
नापि सर्वेषां भेवेष्टिहोत्रसोमाना भैकाहिकाहीनसत्राणां विधय
इहैवैकत्र ब्राह्मणे समाक्राताः; अपि केषाञ्चिदेवेति ॥ अथ यज्ञाङ्ग-
क्रमादिबोधाय क्रतुसङ्ग्रहोक्ता अग्निष्टोमकारिकाश्चेहोह्यन्ते—

“अथानिष्टोमसंस्थे न ज्योतिष्टोमेन यो यजेत् ।

स पूर्वं सृत्वजो ब्रुवा देवभूमिं विनिश्चयेत् ।

दीक्षणीयां निर्वपेत् सोऽपि पत्नीसंयाजसंस्थितिम् ।

कृते प्राचीनवंशेऽथ संस्कारा वपनादयः ।

हुत्वा दीक्षाहुतीः, कार्या दीक्षा कृष्णाजिनादिभिः ।

दीक्षितो नियमैर्युक्तो भवेत् चीरव्रतादिभिः ।

हादशाहं दीक्षितोऽथ भिक्षित्वा द्रव्य मानयेत् ।

सोमं चर्मश्लवस्थाय्य विवसेत् सोमविक्रयी ।

शंयन्ता प्रायणीया स्वाद्, सृष्टीयात् क्रयणीपदम् ।

प्रीत्वा सोमं रथे क्षिप्त्वा प्राग्वंशाये समानयेत् ।
 आतिथ्यां निर्वपेत् सोम मासन्ध्या मुपसादयेत् ।
 आतिथ्येष्टिरिडान्ता स्यात्, तानूतम् मवद्यति ।
 दीक्षा मवान्तरा मिति, प्रवर्ग्योपसदोः कृतिः ।
 दिनत्रये तत् कृतं स्यात्, वेदिर्मध्यदिने भवेत् ।
 षट्त्रिंशत्पददीर्घेषा प्राग्वंशात् पूर्वतः स्थिता ॥

प्रातः प्रवर्ग्यं मुहास्य, पश्चादुत्तरवेदितः ।
 शकटे द्वे हविर्हानि, हविर्हानं च मण्डपम् ।
 पश्चात्पदस्तस्य मध्ये निखातौडुम्बरी मिता ।
 दक्षिणस्थानसोऽधस्ताद् गर्त्तानुपरवान् खनेत् ।
 विधाय फलकाभ्यां तानये कुर्यान्मृदा खरम् ।
 निर्वपेद्विष्णुगानन्वीषोमीयं पशु माचरेत् ।
 प्रयुज्याच्चितपात्राणि दर्शवत् सर्वं माचरेत् ।
 आज्य आसादिति वेद्या मन्ते यूषं समुच्छयेत् ।
 यूषस्योच्छ्रयणादूर्ध्वं समापय्य पशुं ततः ।
 वैसर्जनानि हुत्वान्निं सोमं श्रावादि चानयेत् ।
 हविर्हानि स्थापयित्वा गृह्णीयाद्दसतीवरीः ।
 प्रयुञ्ज्यात् सोमपात्राणि महारात्रे खरादिषु ।
 श्रावसु स्थापिते सोमे पक्षिणां ध्वनितः पुरा ।
 स्यात् प्रातरनुवाकार्थं मुपाकरण मादरात् ॥

वसतीवर्यपां प्राप्ती प्रचारः स्याद् दधिग्रहे ।
 उपान्शदाभ्यौ हुत्वा च महाभियव माचरेत् ।
 उपान्श मन्तर्यामं च हुत्वा रिक्तं तु सादयेत् ॥

अथैन्द्रवायवं पात्रैर्गृहीत्वा सादयेत् खरे ।
 यो मैत्रावरुणस्तं तु त्रीणाति पयसा ग्रहम् ।
 शुक्रः शृतो हिरण्येन, शृतो मन्वी तु मक्तुभिः ।
 गृहीत्वाग्रयणं गृह्णात्यतिग्राह्याभिधान् ग्रहान् ।
 गृहीत्वौक्थं ध्रुवो ग्राह्यः पवमानग्रहास्त्रयः ।
 पूतशुद्धं द्रोणकलशो ऽपरश्चाधवनीयकः ।
 ते बहिष्यवमानाय प्रचरन्त्यत्र पञ्च ते ।
 गृहीत्वाश्विन मान्नेयं पशोः कुर्यादुपाकृतिम् ।
 सवनीयपुरोडाशैश्चरित्वा ध्यैन्द्रवायवम् ।
 हुत्वा ग्रहं, हयोर्मैत्रावरुणाश्विनयोर्हुती ।
 शुक्रमन्वरादिकान् हुत्वा चमसानपि जुहति ।
 संरक्ष्यर्त्तुं ग्रहैन्द्राग्नसोमप्रतिगरांस्ततः ।
 आन्यस्तोत्रेभ्य ऊर्ध्वं हि प्रातस्सवनसंस्थितिः ॥
 माध्यन्दिने तु सवने पुरोडाशः पशोर्भवेत् ।
 ग्रहो मरुत्वतीयः स्यात् पवमानेन संस्तुतिः ।
 दधिघर्मं हुते दद्यात् दक्षिणास्ते यथायथम् ।
 मरुत्वतीयांस्तान् हुत्वा माहेन्द्रेण समाप्यते ॥
 • तृतीयसवनारम्भ आदित्यग्रह माचरेत् ।
 आर्भवेण स्तुवीताथ पञ्चङ्गैः प्रचरत्ययम् ।
 सावित्रवैश्वदेवाख्यौ ग्रही, सौम्यचरस्तथा ।
 पात्नीवतग्रहादूर्ध्वं यज्ञायज्ञीयसंस्तवः ।
 आग्निमारुतशस्त्रं स्याद् गृह्णीयाच्चारियोजनम् ।
 समाप्ते सवने पश्चात् कुर्यादवष्टयं ततः ।
 कुर्यादुदयेनष्टि मनुबन्ध्यां यजेत गाम् ।

देविका निर्बपेद् देवसुवासापि यजूंश्चथ ।

उपोथ वेदि मानेय मिष्टान्निष्टोमसंस्थितिः ॥”-इति ।

एव मेव देवस्वाभ्यादिक्रताग्निष्टोमपञ्चत्वादी सायणाचार्यकृत-
यज्ञतन्त्रसुधानिध्यादौ च पर्यालोच्यम् ; अष्टावाकीयप्रयोगादिषु च
बह्वाल्लोच्य मस्ति ; मत्स्यमादिते मष्टीकिते चैतरेयब्राह्मणपरिशेषे
वालखिल्यप्रयोगस्य दर्शनेन होहप्रयोगरीतिश्च विज्ञातव्या ; बौधा-
यनसूत्रादिभ्यश्चाध्वर्यवादिप्रयोगज्ञानं च सुसम्पाद्य मिति ॥

एतर्हि ऋग्वेदस्य हे एव ब्राह्मणे लभ्यते,— इद मैतरेयक
मेक मपरस्तु कौषीतकं नामिति । तत्र कौषीतके प्रथम मेव
दर्शपूर्णमासेष्टिरारब्धा ; ततोऽग्निहोत्रादिकं प्रकीर्णकञ्च किञ्चिद्
विधायैव क्रमेण वैश्वेष्टिः , स्वस्त्यनेष्टिः , पथिकृदिष्टिः , दाक्षा-
यणेष्टिः , इळादघेष्टिः , सार्वसेनीष्टिः , शौनकेष्टिः , वसिष्ठेष्टिः ,
शक्रेष्टिः , सुन्यनेष्टिः , तुरायणेष्टिः , आग्रयणेष्टिः , वसन्तेष्टिः ,
व्रीहियवेष्टिः , चातुर्मासेष्टयश्चतस्रः , पित्रेष्टिश्चेति दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां सङ्कलनया एकविंशतिर्यागा आम्नाताः । ततः पुनरपि
किञ्चिदानुषङ्गिकं प्रोच्य दीक्षणीयेष्टिं विधायान्निष्टोमकाण्डस्य प्रवृ-
चनारम्भः कृतः । ततः “सोमेनेष्टा सौत्रामण्या यजित”-इत्यादि
विधाय षोडश्यादिज्योतिष्टोमसंस्थादीना मपि विधान मान्नातम् ।
तदन्निन् ब्राह्मणे ऐतरेयानाम्नाताना मप्यनेकयागानां शस्त्रयाव्या-
विध्यादिकं दृश्यते, दृश्यते चैतरेयोक्ताना मप्यनेकप्रयोगानां समा-
सत उल्लेखः । तदेतयोरङ्गाङ्गिभाव एवोपगन्तुं युज्यते ॥

अथात्रैतरेयके प्राचीनब्राह्मणकार्षीणां क्वचित्-क्वचिन्नामो-
वृत्तिः, क्वचित्-क्वचिद्वचनोवृत्तिः, क्वचित्-क्वचित् सनामवचनोवृत्तिश्च
दृश्यते । तद्यथा— “पूर्वा पौर्णमासीं, सुप्रयसेदिति पैश्वम् ,

उत्तरा मिति कौषीतकम्”-इति ७. २. १० । श्रूयते चैतत् कौषीतक्यास्तृतीयेऽध्याये । तत्र हि स्वपूर्वतनस्य पैङ्गास्य मत-विमर्शनाय तथा स्वनामान्वितं कृतं तद्विधानं कुषीतकेन, तदेव मत-द्वयं यथायथ मिहोद्धृत मित्येव प्रतिभात्यध्याकम् । एवञ्च प्रथमन्ता-वत् पैङ्गादिब्राह्मणग्रन्थेष्वेव ज्योतिष्टोमसंस्थान्निष्टोमादयो यागा-विहिताः, तद्विधिशेषास्ततः कुषीतकादिभिः प्रोक्ताः, तच्छेष-विधयोष्येतस्यैतरेयस्य विषया इति सिद्धम् ॥

(८)

अथ क्रमप्राप्त मिदानी मिद मपि विचार्यं मस्ति, किमु प्रयोजन मेतस्येति । सम्प्रति लोके मोक्षस्यैकस्य परमपुरुषार्थत्वेन स्वीकारात्, तदवाप्तिरेवास्य फलं मन्येत, यदि नाम वेदे तस्य स्वीकृतिः श्रूयेत ? न हि संहितासु कापि तादृशशब्दोऽपि श्रूयते ; अपुनरावृत्तिमतन्तु ब्राह्मणेषु गम्यते सत्यम्, परं न तत् पौराणिक-मोक्षपर मिति च नासत्यम् । अस्ति पुराणेषु क्वचित् चतुर्विधस्य क्वचित् पञ्चविधस्य च मोक्षस्योल्लेखः । तद्यथा भागवते—

“सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्व मप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः”-इति ।

अस्मिन् श्लोके सार्ष्टीति बौद्धशास्त्रप्रसिद्धं निर्वाणम् । तत्तु नित्यस्यात्मनो नैव सम्भाव्य मस्ति, न च सुखाभिलाषिणा मन्त्राकं प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधित मित्यश्रद्देयम् । एकत्व मपि तथैव । सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसमीपे च

सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स्त एव सर्वत्र सर्वेषा मन्माक मिति किं तयोः प्रार्थनया । सारूप्यवादस्तू-
न्मत्तप्रलापः ; ब्रह्मणो रूपाभावात्, असङ्ख्यत्वप्रसङ्गाच्चेति ।
एवं निरुक्तपरिशिष्टशेषे च यदुक्तं “सारिष्टम्”—इत्यादि, तन्नूनं
महाभाष्यतोऽप्यर्वाचीन मिति सिद्धान्तित मेव निरुक्तालोचनस्य
षष्ठे । तत्त्वतस्वेतस्य ब्राह्मणस्य स्वर्गसाधनयागविध्युपदेशा एव.भिधेया
इत्यतः स्वर्ग एव प्रयोजन मिति ब्रूमः ; अन्माकं स्वर्गफलसाधना-
यैवैतद् ब्राह्मणं प्रवृत्त मिति यावत् । तदाह जेमिनिः— “स स्वर्गः
स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्, प्रत्ययाञ्च”—इति ४. ३. १५, १६ ।

सोऽसौ स्वर्गः खलु लोकान्तरः । तथाहि— “परो वा अन्मा-
ज्ञोकात् स्वर्गे लोकः”—इति (६. ४. ४.), आदित्याद्यैवेहा-
सन्नङ्गिरसश्च तेऽग्नेऽग्निनाग्नि मयजन्त, ते स्वर्गे लोक मायन्”—
इति (१. ३. ५.), “तं स्वयन्तोऽनुवन् एतत् ते ब्राह्मण !
सहस्र मिति”—इति (५. २. ८.) च । स हि लोकान्तरोऽन्मा-
ज्ञोकादूर्ध्वतनः । तथाचान्मातम्— “अग्नेर्देवयोन्वा आहुतिभ्यः
सन्भूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गलोक मेष्यति”—इति (२. १. ३,
पुनः २. २. ४.) । तत्र पापी गन्तुं न शक्यते । तत्राह—
“सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोक मेति”—इति (७. २. ११.) ।
त एवेद मप्यान्मातम् (४. ३. ६.)— “स्वर्गे वै लोको
दूरोहणम्”—इति ।

परलोकस्वीकाराभावे निन्दाश्रवणञ्च गम्यते । तद्यथा— “किं
ते क्लृण्वन्ति कौकटेषु गावः”—इति (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)
मन्मस्य व्याख्यानं ‘प्रमगन्द’-पदस्य “प्रमदको वा योऽय मेवास्ति न
पर इति प्रेषुः”—इत्याह यास्तः (६. ६. ४.) ।

अथात्र विशेषतो विवेच्य मिदम्— भूर्भुवस्स्वरिति य इमे त्रयो लोकाः सर्ववेदप्रसिद्धाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एवैभ्यः परोऽतिरिक्तः कश्चिदस्ति स्वर्गो लोकः, आहोस्वित् एषा मन्वन्तम एकः, उत सर्व एवेमे स्वर्गा इति ?

तत्रादौ भूरादय एवैते यथाबोधं निरूप्यन्ते । श्रूयते हि शतपथे— “भूरिति वै प्रजापति रिमा मजनयत, भुवरित्यन्तरिक्षम्, स्वरिति दिवम्; एतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः सर्वेष्वेवाधीयते”—इति (२. १. ४. ११.) । एवमादिश्रुतिभ्यो ऽवगम्यते इयं पृथिव्येव भूलोकः, असौ द्युलोक एव स्वर्लोकः, एतयोर्लोकयोरन्तरा चान्तं यदाकाशम्, तदन्तरिक्ष मिति । तत्रास्मिन् पृथिवीलोके पार्थिवस्थानेः प्राधान्यम्, असुभिन् द्युलोके सूर्यस्य; अन्तर्लोके त्वस्य वायोरिति । अत एव प्रदर्शितं पुरस्तात् “तिस्र एव देवताः”—इत्यादि (१५०४०) । द्यावापृथिवीत्युक्ते द्युलोक मारभ्येतल्लोकान्तं सर्वं भेवेदं सौरं जगद् गृह्यते । अत एवा-
न्नात भैतरेये— “अग्निर्वं देवाना भवमो विष्णुः (सूर्यः) परम-
स्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः”—इत्यादि (१. १. १.) । आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां बहिरपि अनन्ताकाश मस्ति, तत्रैतत्सौरजगत्प्रण्डल-
मण्डनरूपाकाशे सौरजगदन्तरागामी प्रवहो नामैष वायुर्न प्रव-
हति । एव माभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां बहिरस्ति च द्युलोकस्य विद्यमानता; तत्रैतत्सौरजगत्प्रण्डलमण्डनस्यास्य सूर्यस्याधिकारो न
ह्येव विद्यते; प्रवहवायुहीनाकाशं तीर्त्वा सौररश्मिजालस्यैतस्य
तत्र गमनानुपपत्तेः । सन्ति हि तत्रैवं बहूनि सौरजगत्प्रण्डलानि,
स्युर्वान्यविधान्यपि बहूनि । तान्येव ध्रुवाश्चतीसप्तर्षिमण्डला-
दीनि ज्योतीर्षि नक्षत्राण्युच्यन्ते । ज्योतीरूपाणा मध्येषः

मादित्यतोऽप्यतिदूरस्थत्वेनैवाहनि सूर्यरश्मिभिभूतत्वात् न दर्शनं मस्ति । तदुक्तं निरुक्ते— “आदत्ते भासं ज्योतिषाम्”—इति (२. ४. १.) । एवञ्चान्तरिक्षशब्दस्याकाशपर्यायत्वे स्वीकृतेऽपि ‘भुव-रित्यन्तरिक्षम् (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)’—इत्येवमादौ, “वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः (निरु० ७. २. १.)”—इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्धेवान्तरिक्षं बोध्यम् । एवं “स्वरिति दिवः (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येव मादौ, “सूर्यो द्युस्थानः”—इत्यादौ (निरु० ७. २. १.) च एतज्जगत्सम्बन्धेव द्यौर्बोधेति । तदेतेन लोकत्रयस्वरूपनिर्णयेनैव निर्णीतं स्वरिति ।

स्वरिति पदं स्वर्गाभिधानं प्रसिद्धम्; सूर्यपर्यायश्च स एव स्वःशब्दः । अत एव निघण्टौ स्वरिति पदं सूर्यद्युलोकयोः साधारणनामसु पठितम् (निघ० १. ४. १.), निरुक्तावपि तथैव व्याख्यातम्— “स्वरादित्यो भवति ; सु अरणः, सु ईरणः, स्तृतो भासं ज्योतिषां, स्तृतो भासेति वा”—इति (२. ४. २.) । अत्रापरञ्च श्रूयते— “स्वर्गा वै लोको ब्रह्मस्य विष्टपं, स्वर्गं मेव तन्नोक्तं यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । तद् ब्रह्मस्य विष्टप मपि सूर्यलोक एव । तथा छृङ्मन्त्र एषः ८. ६८. ७—

“उद्यद् ब्रह्मस्य विष्टपं गृह्मिन्द्रश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सम सख्युः पदे”—इति ।

द्युलोक एव देवलोकः ; देवानां रश्मीनां प्रधानतस्तत्र निकेतनात् । अत एव निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु ‘देवाः’—इति पदं पठितम्— (५. ६. २६.), व्याख्यात मपि तथा तन्निगमप्रदर्शनादिभिर्यास्त्रेण । तदेवं द्युलोको देवलोकौ स्वर्गाक इमान्दभिधार्थानि पदानि । तदिदं मध्यान्नात मुभयविधेऽपि यत्सु समाख्याये—

“पृथिव्या अह मुदन्तरिच मासह मन्तरिचाद् दिव मासहम् ।

दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ग्योतिरगा महम् ॥

स्वर्ग्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतो धारण सुविद्वाणसो वितेनिरे”

—इति वा० सं० १७. ६७, ६८ ; तै० सं० ४. ६. ५. ३, ४ ।

विनियुक्तावेतौ मन्त्री शतपथब्राह्मणकारेण (८, २. ३. २६, २७),
व्याख्यातौ च तैत्तिरीयसाहितिकब्राह्मणेषुपि (५. ४. ७.) ।

सोऽसौ द्युलोक एव प्रकृतः परलोकः । अतएवैव माम्नातं शत-
पथे—“तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोक-
स्थानञ्च, सन्ध्यं तृतीयं सप्रस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे
स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च”—इति १४. ७. १. ८ ।

परमलोकोऽप्यसावेव । तथाहि—“स परमं लोक मज-
यदुपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति”—इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ४.) ।
अश्विनोः प्रियं धाम नूनं द्युलोक एव ; तयोर्द्युस्थेषु परिगणनात्
(निघ० ५. ६. १.), “अयातो द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनी
प्रथमागामिनौ भवतः”—इत्यादिनैरुक्ताञ्च (१२. १. १.) ।

अमृतलोकोऽप्यसावेव । तथा ह्याथर्वणिकाः समामनन्ति—

“सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके”— इति ८. १. १ ।

ब्रह्मलोकोऽप्यसावेव । अत एवोक्तं निरुक्तपरिशिष्टे जीवाना
मूर्धैगतिव्याख्याने—“देवलोकात् आदित्यम्, आदित्याद् वैद्यु-
तम्, वैद्युताम्भानसम्, मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोक मभि
सम्भवति”— इति (निरु० १४. ८.) । शतपथेषुपि श्रूयत एतत्
प्राय एव मेव (१४. ८. १. १८.) । अत्र वैद्युतशब्दो ज्योतिः-
परः । तथा च देवलोकं द्युस्थानं सूर्यमण्डलं वा अभिगम्य आदि-

त्वम् आप्नुवन्ति, त मभिगम्य च तदीयज्जोतिरुपलभ्य मनोमात्र-
सहायाः पुरुषास्त मेव ब्रह्मलोक मनुभवन्तीति तदर्थः । अत एव
मुच्यन्ते । मान्नात मिहापि—“सो मिति स्वर्गो लोक मित्स्वसौ
योऽसौ तपति (५. ५. ७.)”—इति ।

तदित्य मिदं निष्पन्नम्— स्वर्गो लोकः खलु नैभ्यो लोक-
त्रयेभ्योऽतिरिक्तः, अपि त्वस्माद् भूलोकात् पर इत्येव । अत
एव श्रूयते—“त्रयो वाव लोकाः,— मनुष्यलोकः, पिढलको
देवलोक इति”—इत्यादि शत० ब्रा० १४. ४. ३. ११ । अत
त्रयो वाव लोका इति श्रूयते ह्येवावधारणम् । एव मन्यन्त—
“दृथिवीलोक मेव पुरोऽनुवाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं
याज्यया, द्यौर्लोकं शस्यया”— इति श० ब्रा० ६. १. ६ । अन्यत्र
च— “दक्षिणत उपसृजति, पिढलोक मेव तेन जयति ; प्राची
मावर्त्तयति, देवलोक मेव तेन जयति ; उदीची माहृत्य दोग्धि
मनुष्यलोक मेव तेन जयति”—इति तै० ब्रा २. १. ८. १ ।

यथासु श्रुतिषूपान्तः श्रूयते पिढलोकः, स त्वन्तरिक्षलोकस्यो-
पलक्षकः ; अन्तरिक्षस्य एव हि पिढलोकः ; पिढलोकमात्र-
ज्ञानात्तत्त्वस्थानं न सर्वं मेवान्तरिक्ष मिति । तदप्यामनन्या-
शर्वणिकाः स्वसंहितायाम् (१८. ४. ७३.)—“अभिप्रेहि मध्यतो
माप हास्त्राः पितृणां लोकं प्रथमे ये अत्र”—इति ।

अपरञ्चान्यचान्नातम्—“अध इव हि पिढलोकः”—इति (श०
ब्रा० १४. ६. १. १०) । द्यूलोकस्याधस्तात् पिढलोक इत्येव तन्ना-
वः । पुण्यलोकशब्देनाप्यन्तरिक्षस्य पिढलोकस्य ग्रहणं गम्यते ।
तद्यथा—“तस्मादाहुः पुण्यलोक इयान् इति”—इति श० ब्रा० ३.
६. २. १५ । ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽपि (१२. ११, १२.) द्रष्टव्य मिदम् ।

“कर्मणा पिढलोकः”—इति (श० ब्रा० १४, ४, ३, २४.) श्रुतेस्तत्रैव हि पुण्यात्मनां गमनं भवतीति पिढलोक एव स्यात् पुण्यलोकः । श्रूयते हि छान्दोग्यब्राह्मणे— “त्रयो धर्मस्कन्धाः,— यज्ञोऽध्ययनं दान मिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासः तृतीयः । ०—० । सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति; ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्व मेति”—इति (४, २३, १.) । तदेतच्चिविधपुण्यानुष्ठातृणां पुण्यलोकापरपर्याये पिढलोके स्थानं भवति, ये तु ब्रह्मज्ञास्ते त्वरुतत्वलाभाय पूर्वेनिर्दिष्ट मरुतलोकं याक्तीति तदभिप्रायः ।

सोऽन्तरिक्षस्थः पिढलोको नूनं सोमलोकः, स एव चन्द्रलोकः । तथाहि— “स सोमलोकं, सोमलोके विभूति मनुभूय पुनरावर्त्तते”—इति प्र० उ० ५, ४ । यः सोमः, स एव चन्द्रमाः । तथाहि अथ० सं० ११, ६, ७—

“सोमो मा देवो मुञ्चतु य माहुश्चन्द्रमा इति”—इति ।

अपि शतपथे—“पिढलोकास्त्रिवलोक मभ्यायन्ति; अथोऽग्निः पथोऽतिवोढा, स एतानतिवहति”—इति (१३, ८, ४, ६.) । तदेवं पिढलोकास्त्रिमलोकास्त्रोभयतः पुनरावर्त्तनश्रुतिसाम्यात् उभयोरभिन्नत्वं सुव्यक्तम् । अथवा चन्द्रलोकात् किञ्चिदुच्चैः स्थितः पिढलोकः; तत एव “अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वा-थोपासीदंस्तानब्रवीत्,— मासि मासि वोऽग्रनं स्वधा वो मनोजवो नश्चन्द्रमा वो ज्योतिरिति”—इति (२, ४, २, २.) शतपथश्रुतिः । अत एव चन्द्रमसः कृष्णशुक्लपक्षावेव पितृणा महोरात्राविति सिद्धान्तितम् । तथाह्यात्मातं शतपथे— “यदैवैषः (चन्द्रः) न पुरस्तात् पश्चाद् ददृशेऽथैभ्यो (पिढभ्यः) ददाति; स वा अपराङ्गे ददाति; पूर्वाङ्गो वै देवानां मध्यन्दिनो मनु-

आषा मपराहः पितृणाम्, तस्मादपराह्णे ददाति”—इत्यादि
(श० ब्रा० २. ४. २. ७.) । मनुसंहितायाञ्च (१. ६. ३.)—

“पित्रे रात्ररहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी”—इति ।

“मानिनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ।

पितृणां तदहोरात्र मिति कालविदो विदुः ॥

कृष्णपक्षस्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ।

कृष्णपक्षे त्वहःप्राहं पितृणां वर्त्तते नृप !”—इति च ह० वं० ८ ।

ज्योतिःशास्त्रेऽप्युक्तं मेव मेव । तथा च सि० शि०—

“विधूर्षभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधानिधि मामनन्ति ।

पश्यन्ति तेऽकं निजमस्तकोङ्कं दशं यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम् ।

भार्द्वाङ्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ।

कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्त मेत्यर्थत एव सिद्धम्”—इति ॥

चन्द्रलोक एव पिढलोक इति पक्षे तत्र विधूर्षभागे इति
विधुपृष्ठे बोध्यम् ; यथा वयं भूर्षभागे = भूपृष्ठे वसामः, न तु
खनिजहिरण्यादिवद् भूगर्भं इत्यभिप्रायः ।

नन्वेव मनतिप्राचीनपुराणेतिहासज्योतिषादीन्धनार्षशास्त्राख्यपि
किम्प्रमाणानि ? वेदाधिकृतानि तान्यपि स्वतीषकराणि चेत् स्युः
प्रमाणानीत्येवात्र ब्रूमः । अत एवोक्तं मनुना (२. १२.)— “स्वस्य
च प्रिय मात्मनः”—इति, मीमांसाधिकरणमालायाञ्च “तेन ह्यन्त-
रिते तेषां प्रामाण्यं विप्रकृच्छतः”—इत्येवोक्तम् । एव मपि यत् श्रूयते
ऽन्यत्र “पिढलोकाश्चन्द्रम्”—इति (श० ब्रा० १४. ८. १. १०.),
पिढलोकचन्द्रलोकयोरेकत्वपक्षे तदेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति,
अत्र ब्रूमः— ‘पिढलोकात्’ पिढलोक मन्तरिषां चन्द्रमण्डलं वा

अभिगम्य 'चन्द्रम्' आप्रवन्तीति तदर्थः; अन्यथा २
 शिंताथर्वणिकप्रश्नश्रुतिविरोधः स्यादनिवार्य एवेति । ५
 आश्वोपपद्यतेऽस्य चन्द्रलोकोऽपि पृष्ठस्थपिठलोकास्यान्तरिक्षस्थे
 रिचवाचितापीति ।

अस्ति चास्यान्तरिक्षवाचित्वेऽपरमपि प्रमाणम् । तदेतत्-
 "पिता दुहितुर्गर्भं माधात् (ऋ० सं० १. १६४. ३३.)" -इति-
 मन्त्रांशव्याख्यानकाले यास्काचार्य आह— "पिता दुहितुर्गर्भं
 दधाति, पर्जन्यः पृथिव्याः"—इति (निरु० ४. ३. ५.) । पर्जन्य-
 शब्दनिरुक्तिश्चैवं कृता— "पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य, तर्पयिता
 जन्यः; परो जेता वा; जनयिता वा, प्रार्जयिता वा रसाना मिति"
 -इति (१०. १. १०), इत्या इति तच्छेषः । तद्रसार्जनन्तु भवति
 रश्मिभिः । तथाचान्नातं वृष्टिविज्ञानसूक्ते ऋ० सं० १. १६४. ४०--

"कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिव मुत्पतन्ति ।

त आ वहवन्नसदनादृतस्य आदिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते"—इति ।

"कृष्णं" ('नियानं') निरयणं, रात्रिः । आदित्यस्य
 'हरयः सुपर्णाः' आदित्यरश्मयः । 'ते' यदा ('आ वहवन्')
 अमुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते ('सदनात्') सहस्थानात् ('ऋतस्य')
 उदकस्य 'आदिद्' अनन्तर मेव 'घृतेन' उदकेन 'पृथिवी व्युद्यते' ।
 "घृतं मित्युदकनाम ; जिघत्सोः सिञ्चतिकर्मणः"—इति (७. ७. १.)
 चास्य यास्ककृतं व्याख्यानम् । ब्राह्मणेष्वेव मेव । तद्यथा—
 "अग्निर्वा एतो वृष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति,
 भरतः स्रष्टां वृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्या-
 वर्ततेऽथ वर्षति"—इति (निरु० ७. ७. १.) । मन्त्रे 'दिवम्'
 व्युत्सोक्तं प्रति 'उत्पतन्ति' उड्डीना भवन्ति, तावद्दूरगमनात् पूर्वं मेव

‘ऋतस्य सद्नात्’ मेघनिर्भाषायाद्भूतजलसञ्चयप्रदेशात् अन्तरि-
यात्, तं लोकं प्राप्येवेति यावत् । ब्राह्मणे त्विह द्युशब्द उर्ध्वी-
लक्षकः । तथाच ‘दिवि भूत्वा वर्धति’ जङ्घे आकृष्टो भूत्वा वर्ध-
ति तदर्थः । अथवा इहापि पूर्ववद्वाक्येयः ‘दिवि भूत्वा’ द्युलो-
कमप्याकृष्टः सन्निति यावत् । तदेवं पिष्टवाचकपर्जन्यस्यान्त-
रिक्षस्थत्वात् सर्वस्यैवान्तरिक्षस्य पिष्टलोकत्वम् ।

सोऽयमन्तरिक्षलोको द्युलोकादधस्योऽप्येतस्मान्मनुष्यलोकादूर्ध्व-
स्थस्ततो मध्यलोक एव । एतच्चान्नायते— “अन्तरिक्षलोक उ
अस्मान्लोकादनन्तरिक्षितः”—इति (श० ब्रा० ७. १. २. २३.) ।

यस्मिंश्च लोके प्रतिष्ठितः पिष्टलोकः, सोऽन्तरिक्षलोक एवेन्द्र-
लोकः; तत्रैव मेघदारकवायोरिन्द्रस्य संस्थितेः । तच्छ्रुतम्—“इन्द्र-
लोको ह्येषः”—इति (श० ब्रा० ८. ५. ३. ८.) ।

वायुलोकोऽपि स एव ; वायोरन्तरिक्षचारित्वं तु लोकेषु प्रसि-
द्धम्, “वायुरन्तरिक्षस्यः”—इत्यादिनैरुक्तादिभ्यश्चावगम्यते, अयते
चैवं साङ्ख्यान ब्राह्मणेऽपि (२०. १.) ।

एतदेवान्तरिक्षं सन्ध्य मिति स्वप्नस्थान मिति च श्रुतम्—
“तस्य वा एतस्य पुरुषस्य हे एव स्थाने भवत इदं च परलोक-
स्थानञ्च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठ-
न्नुभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च”—इति श० ब्रा० १४.
७. १. ८ । एवञ्च जीवलोकादस्मात् प्रेतानां परलोकजिगमिषूणा
मिहान्तरिक्षलोके किञ्चित्कालं स्वप्नावस्थानं सूचितम् ; यैस्तु पिष्ट-
लोक आसन्धः, तेषां मिह स्वप्नावस्थानं न भवतीति च ॥

अथास्य भूलोकस्य त्रित्व मप्यवगम्यते मन्त्रवर्णात् । तद्यथा
ऋ० सं ७. १०४. ११—

“परः सो अस्तु तन्वाश्तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।
 प्रति शुष्यतु ययो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्ससि यश्च नक्तम्”
 -इति । ‘यः’ ‘नः’ अस्माभ्यं ‘दिवा’ दिनं ‘दिप्सति’ करोति, ‘यः’
 ‘नक्तं च’ दिप्सति ; ‘सः’ सूर्यो देवः, ‘तन्वा’ स्वशरीरेण, ‘परः’
 द्युस्थः ‘अस्तु’ अस्ति, ‘च’ अपि ‘तना’ स्वप्रभाविस्तृत्या ‘अधः’
 स्थिताः ‘तिस्रः पृथिवीः’, ता एव ‘विश्वाः’ सर्वा भूलोकाः आकाश
 ‘अस्तु’ अस्ति । ‘अस्य’ देवस्य ‘ययः’ कौन्ति ‘दिवाः’ तद्द्रश्य एव
 ‘प्रति शुष्यतु’ प्रतिक्षणं शोषयन्ति, तद्द्रष्टुमिरेवेदं सर्वं सम्पद्यत
 इति तद्व्यस्त एव हरन्तीति भावः ।

सूर्याधःस्थितास्ताश्चेमा पृथिव्यो नूनं क्रमादधोधःस्थिताः बुध-
 शुक्रराहवः । तत्रेयं पृथिव्येव राहुश्च्यते । अत एतदान्नात सृक-
 संहितायाम् ५. ४०. ६— यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रयस्त मन्वविन्दन्न ह्यान्ये अशक्नुवन्”-इति ।

तैत्तिरीया अपि समामनन्ति— “सुवर्भानुरासुरस्तमसा-
 विध्यत्”-इति (२. १. २. ४.) । “सुवर्भानुरिति आसुरस्य
 कस्य चिन्नामधेयम् (अथाह्म मिदम्) । स्वर्गलोकगतां प्रभां नुद-
 तीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा (धृत्वैत्येवाज्ञानं-
 मूलजम्) कृण्ववर्षः । पृथिव्याश्च कृण्वरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते ;
 छन्दोगाश्च “यत् कृण्वं तदन्नस्य”-इत्यन्नकारणभूतायाः पृथिव्याः
 कृण्वरूपत्वं मामनन्ति (६. ४. २.) । अतस्तमःपुच्छरूपः स
 आसुरः (असुः प्राणः ; स विद्यतेऽस्येति असुरः प्राणी ; असुरस्याय
 मिति आसुरः, प्राणस्यायो भूलोकः) स्वकीयेन तमसा (तमोरूप-
 ष्छायया) सूर्यं माच्छाद्य जगदान्धं कृतवान्”-इति तत्र सायणीयं
 भाष्यम् । अत एवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते (२. ३०. ६ श्लो०)—

“दक्षिणोत्तरतो ऽप्येवं पातो राहुः खरंहसा ।

विन्धिपत्त्रेष विक्षेपं चन्द्रादीना मपक्रमात्”-इति ।

“पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्जीवविशेषः”-इत्यादि यद्गया-
ख्यात मिह रङ्गनाथेन, तत्तु नूनं वेदविदुषां हास्यकर मेव ।
दृश्यतेऽपि मनुष्यमुण्डसदृश्येव राहुप्रतिमा निर्मायते पौराणिकै-
राधुनिकज्योतिषिकेश्च ; इतोऽप्येतस्य मानुषनिलयत्वं सूचते ।
तदित्यं सूर्यस्याधस्त्रो बुध एव प्रथमो भूलोकः, तदधस्थः शुक्रः खलु
द्वितीयो भूलोकः, तदधस्थिता इयं पृथिव्येव तृतीया भूसरूपा ;
इमा एव तिस्रः पृथिव्य स्त्रयो भूलोकाः । त एव यूरोपीयज्योति-
षिकैरपीमे Terrestrial planets = पार्थिवग्रहा उच्यन्ते ।

एतेषां लोकानां येऽन्तरालप्रदेशास्तेषां समुदिताना मेकरूपाणा
मेकं नामान्तरिच मिति । तदस्यान्तरिचस्याप्यस्ति त्रित्वश्रवणम्,
अस्ति ह्यत एव दिवस्त्रित्वश्रुतिश्च । तद्यथा ह्येकस्मिन्नेव मन्त्रे लोक-
त्रयाणां प्रत्येकस्य त्रित्व मान्नायते (ऋ० सं० ४. ५३. ५.)—

“त्रिरन्तरिचं सविता महित्वना ,

त्री रजांसि परिभ्रूस्त्रीणि रोचना ।

तिस्रो दिवः पृथिवीस्त्रिस इन्वति,

त्रिभिर्ब्रह्मैरभि नो रक्षति क्षना”-इति ।

तदत्र श्रुतं सर्वत्रित्वं पृथिवी त्रित्वनिबन्धन मेवेति प्रतीयते
स्फुटम् । अर्थस्त्वस्य मन्त्रस्य निगदसिद्ध एवेति ॥

षट्त्व मपि श्रूयते पृथिव्याः । तद्यथा अ० सं० १०. ७. ३५—

“स्त्रयो दाधार द्यावापृथिवी उभे इमे स्त्रयो दाधारीर्वन्तरिचम् ।

स्त्रयो दाधार प्रदिशः षडुर्वीः

स्त्रय इदं विश्वं भुवन माविवेश”-इति ।

आसु षट्सूर्वीषु सूर्यस्याधःस्थितास्त्रिस्त्रिस्त्रस्तूपरिष्ठाः । अत एव
पूर्वप्रदर्शितमन्त्रे श्रुतम् “त्रिस्त्रः पृथिवीरधो असु विश्वाः”—इति ।

श्रूयते च तत्रान्यत्र १०. १४. १६—

“त्रिकद्भुकेभिः पतति षडुर्वीरिक मिदं ब्रह्मत् ।

त्रिष्टुब् गायत्री ऋन्दांसि सर्वा ता यम आहिताः”—इति ।

त्रिष्टुबिति गायत्रीति चेह लुप्तोपमानं पदद्वयम् । ‘त्रिष्टुप्’ यथा
त्रिभिस्त्रिष्टुब्लक्षणेः पदैर्युक्तेति व्यपदिष्टापि वस्तुतस्त्रिस्त्रः, यथा
च त्रिपदा ‘गायत्री’; उभे चेते मिलितास्तत्त्वतः षट् ‘ऋन्दांसि’;
ता इव इमा अपि ‘षट्’ ‘उर्व्यः’ पृथिव्यः ‘त्रिकद्भुकेभिः’ त्रिश्च
इति यावत् (सूर्यस्योपर्यधश्च) ‘पतति’ स्वस्वकक्षासु विभिन्ना
भवति । किञ्चमतीत्याह— ‘ब्रह्मत्’ महाकारम् ‘इदं’ षडुर्वीर्यैः
समानं दृश्यमानम् ‘एकम्’ एव सूर्यम् । अत आह मन्त्रदृक्
‘सर्वाः ताः’ षडुर्व्यः ‘यमे’ सर्वनियमनकर्त्तृणाम् यमनामके-
ऽस्मिन् वायौ, तदुपलक्षितेऽन्तरिक्षे, सर्वनियन्तरि रश्मिभिराकाश
धारके असुषिन् सूर्ये वा ‘आहिताः’ स्थापिताः, सन्तीति
शेषः । अतएवैव मिहैतरेवे— “तस्य वै देवा आदित्यस्य
स्वर्गाङ्गोकादवपातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात् प्रत्यु-
त्तम्बुवन् । ०—० । तस्य पराचोऽतिपातादविभयुस्तं परमैः
स्वर्गैर्लोकै परस्ताद् प्रत्युत्तम्बुवन् । ०—० । तेषु वा एष एतदध्या-
हितस्तपति । स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्वस्मात् भूताद् भवि-
ष्यतः । सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च”—इति (४. ३. ४.) ।
एवञ्च यथा सूर्यस्याधोऽधः क्रमात् बुधश्चक्राङ्गकक्षाणां स्थितिः
प्रतिपादिता, तथैव तस्योपर्युपरि च क्रमादस्ति मङ्गल-ब्रह्मस्यति-
शनेश्चरकक्षाणां संस्थितिः । षड् एवैते भूलोकाः, ततोऽत्र षट्स्त्रेव

भाषिनः सन्तीति च गम्यते । एभ्यः षड्भ्य एव भूलोकेभ्यः ऊर्ध्वं
मादित्यस्तपति । एकस्यास्यैव सूर्यस्य रश्मिभिः षडेवेमे चांबहाः ,
अमणशीलाः , प्रकाशमानाः , सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुवायुविद्युद्दृष्ट्या-
दवन्तश्चेत्यपि । चन्द्रः पृथिव्या उपग्रह इति पृथिवीग्रहणेनैव तद्ग-
हणं सिध्यति ; स्वस्वोपग्रहसहितानां मेव ग्रहैश्चरादिराङ्गानां
ग्रहाणां मिह पृथिवीत्वेन परिगणनं मिष्टमित्येवास्याः पृथिव्या उप-
ग्रहस्येतस्य चन्द्रमसो न कृतं पृथग् ग्रहणं मिति सुप्रत्येतव्यं मेव ।

एषां तु सर्वेषां शनिगुरुजसूर्यबुधशुक्रराहणां सप्तानां स्वर्ग-
त्वेन स्तुतिरपि श्रूयते ब्राह्मणेषु । तद्यथा— “रोहति सप्त स्वर्गां-
ल्लोकान् य एवं वेद”—इति (ऐ० ब्रा० ५. २. ५.), “सप्त वै
देवलोकाः”—इति च (ऐ० ब्रा० ४. २. ३.) । सर्वं मेतद्देवूप-
पद्यते ‘देशानां’ रश्मिनां सर्वत्रैव विद्यमानत्वादिति ।

यद्यप्येषु सप्तसु सूर्यस्त्वेकः स्थिर इति श्रुतित एव प्रतिपादितं
पुरस्तात् (१०८५०), तथाप्यस्य सर्वग्रहोपग्रहसमन्वितस्य सौरजग-
त्क्षण्डलाधिपस्यापि भ्रुवाद्याकर्षणबलेन भ्रमणं सम्भाव्यते ; साम-
वेदे “द्यौर्नीस्तस्या मसावादित्य ईयते”—इत्यादिश्रवणात् (आर०
गा० ६. २. २१.) । मदीयत्रयीटीकायां तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् ।
वस्तुतः सौरजगत्क्षण्डलस्थितानां मन्मदादीनां दृष्ट्या सूर्यस्य गति-
राहित्येऽपि सौरजगत्क्षण्डलस्य न तथात्व मिति सर्वसिद्धान्तः ।
अतः सर्वतोऽधिकविस्तृता भवत्यस्य कक्षा (भ्रमणमार्गः), ततो
न्यूनां ग्रहैश्चरस्व, ततो न्यूना जीवस्य, ततो न्यूना मङ्गलस्य, ततो
न्यूना राहोः (पृथिव्याः), ततो न्यूना शुक्रस्य, बुधस्य तु ततो ऽपि
न्यूनेति । अत इदं श्रूयते— “परो वरीयानो वा इमे लोका
अर्वागङ्गीयांसः”—इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ८.) ॥

चन्द्रकक्षा तु न सूर्यप्रक्रमणपरा , अपि त्वेतत्पृथिवीप्रक्रमण-
परिति नात्र तस्याः ग्रहणमिष्टम् । किन्तु चन्द्रपृष्ठस्य पिटलोक-
त्वेन स्त्रीकारात् , पितृणाञ्च स्वर्भोगाय तत्र गमनश्रवणाञ्च तस्यापि
स्वर्गत्वं मन्यते ब्राह्मणकारैः । तथाहि-- “तद् ये ह वै तदिष्टापूर्ते
कृतमिच्छुपासते । ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते”-इति
प्र० उ० १. ८ । शतपथेऽप्येवम् (१४. ८. १. १८.), छान्दोग्य-
ब्राह्मणेऽप्येवमेव (५. १०.) । वेदान्तसूत्रेष्वपीदं बहुविचा-
रितम् (३. १. २२-२७.) । तदीयन्यायमालाया मपीह कति-
चिदधिकरणान्यारचितानि । तत्रैकमिदम् ३. १. ३-

“चन्द्रं याति न वा पापी ? ते सर्वे-इतिवाक्यतः ।

पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यांत्वसौ ॥

भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्यभिचारिणी ।

सर्वश्रुतिः सुकृतिनां ; यास्ये पापिगतिः श्रुता”-इति ।

अपि सुकृतिनां सूक्ष्मभोगपरितृप्तिलाभयोग्यचित्तत्वाच्चन्द्रलोके
विद्युद्दृष्टिजलाक्षीषधितरुलतागुल्मादीनां नास्त्येव प्रयोजनमिति
तेषामभाव एव । तस्मात् श्रूयत एतत् (ऋ० सं० १. १६४. ४१.)-

“भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यन्नयः”-इति ।

तथाच यथासञ्छरीररक्षणाय अन्नपानीयाद्युत्पत्त्यर्थं हृद्या-
दीनां प्रयोजनमस्ति , न तथा तत्रत्यानाम् ; किञ्च तत्रा-
प्यस्ति रश्मिरूपानीनां प्रयोजनमिति , तेषां प्रभावो विद्यत एव ।
“अत्राह गोरमन्वत”-इति (१११४०-निब० २. २ ; ४. ४. ६.)
श्रुती तत् स्पष्टम् ।

ननु तच्च ‘दिवं जिन्वन्त्यन्नयः’-इत्युक्तम् , न हि चन्द्रमा
धीर्बुद्धी वेति तत् कथमिह सा श्रुतिरूपपद्येत नामेति । अत्र

मः— एतादृशश्रुतिषु श्रुतो द्युशब्दो नून मन्तरिक्षलोकस्त्रीपल-
कः । एतावतैवान्तरिक्षस्थस्य पर्जन्यइत्वग्निधूमस्वापि द्युलोका-
ग्रथं नानुपपन्नम्— “ष्टेन त्वावर्हयन्नम आहुत धूमस्ते केतु-
भवत् दिवि श्रितः”—इति (ऋ० सं० ५. ११. ३.) । “दिवि सोमो
विश्रितः”—इत्यत्राप्येव मेवावगन्तव्य मस्ति (ऋ० सं० १०. ८५.
.) । तत्रतस्तु “चन्द्रमा अप्सुन्तरा सुपर्णी धावते दिवि”—इति
(ऋ० सं० ३१. ८०.) इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ‘सुपर्णस्य’ सूर्यस्य द्युस्व-
यम्, तदधः ‘अप्सु’ अन्तरिक्षे चन्द्रमसः स्थान मित्येव ध्रुवम् ।

अथाप्यस्य चन्द्रमसोऽप्यवमस्वर्गत्व मुररीकार्यम् । अत एव
‘सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गी लोकः’—इति (२. २. ७.)
वैतरियश्रुतं सङ्गच्छते । आश्वीनं नामेह मार्गस्य परिमाणम् ;
एकस्मिन्नश्वनि यावन्त मध्वान मतिज्ञामत्यश्वः ; तावानेवाध्वा
पाश्वीन इत्युच्यते । तथा श्वमूत्रयदाचार्यः पाणिनिः— “अश्व-
त्रैकाहागमः”—इति (५. १. १८.) । यथा ज्ञानिकं सार्धद्वियोजन-
गमनं सुकरं मनुष्याणाम्, तथैव षड्योजनगमन मश्वाना मिति
लोकप्रसिद्धम् ; एवञ्चेतो भूलोकात् षट्सहस्रयोजनान्तरे स्वर्गस्थिति-
रित्यभिप्रेत मेवास्य श्रुतिकृत इति स्फुटम् ; स्त्रीकुर्वन्ति चाश्व-
ज्योतिषिका अप्येव मितो दूरत्वं चन्द्रमःकचाया इति चन्द्र-
मण्डल मेवाच स्वर्गत्वेनाभिप्रेत मिति च नास्फुटम् ॥

अथेहैव यत् श्रुतम्— “नव स्वर्गा लोकाः”—इति (४. ३. २.),
तदेतत् शारीरनवप्राणाभिप्रायेष्वैव । एवं यदपि श्रुतम् “त्रय इम
ज्जंवा एकविंश लोकाः, एकविंशत्येवमांजोकान् रोहति, स्वर्गं
एव लोके चतुष्पठितमेन प्रतितिष्ठति”— इति (ऐ० ब्रा० १. १.
५.), तदेतच्च स्यात् विभिन्नाभिप्रायमूलकम् । एवमादिश्रुति-

वचनानां तात्पर्यादिकं वेदार्थचिन्तनपरैर्विद्वद्भिः स्वस्वविज्ञानसा-
हाय्यादिभिः स्वयं भवोद्दनीयम् । “बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि
भवन्ति”—इति (७. ७. २.) नैरुक्तं वा स्यात् तेषां शरणम् ॥

वस्तुतः सूर्यलोक एवैको मुख्यः स्वर्गी लोकः सर्व-मन्त्रमंहिता-
सम्पन्नतः । तस्मादान्नात एष मन्त्रः सर्ववेदेषु—

“उद् वयं तमसस्वरि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं मगन्न ज्योतिरुत्तमम्”—इति ऋ० सं० १. ५०. १० ।

“उद् वयं तमसस्वरि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं मगन्न ज्योतिरुत्तमम्”—इति वा० सं० २०. २१ ।

उद् वयं तमसस्वरि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं मगन्न ज्योतिरुत्तमम्”—इति ते० सं० ५. १. ७. १० ।

उहयाम् । तमसस्वारी२ । ज्योतिः पश्यन्त उत्तरा२म् ।

स्वः पश्यन्त उत्तरा२म् । देवन्देवता२स्व२३४रीम् ।

अगन्न ज्योतिरुत्तमा२म्”—इति सा० सं० भारण्डसाम ।

“उद् वयं तमसस्वरि रोहन्तो नाक मुत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं मगन्न ज्योतिरुत्तमम्”—इति अथ० सं० ७. ५३. ७ ।

शाखाभेदहेतुषु योऽन्यतमो वर्णितः पाठभेदो नाम, तन्निदर्शन-
भूतश्चेदं सम्पन्नं चतुर्वेदीयपञ्चग्राखावचन मिति चेह संलक्ष्यम् ।

अथैवमादिश्रुतिषु उत्तरग्रन्थस्य स्वर्गवाचकस्वरादिग्रन्थविशेष-
णत्वेन श्रुतत्वात् अस्याः पृथिव्या अप्युत्तरो भागः स्वर्ग इति व्यप-
दिष्टः । तच्च श्रूयते “उत्तरो वा असावस्त्रै”—इति शं० ब्रा० ८. ६.
३. १४ । ‘असौ’ स्वर्गः, ‘अस्त्रै’ अस्याः पृथिव्याः ‘उत्तरो वै’ इति
तदर्थः । अस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०) ।
आह च “स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् (ऋ० सं० १०. ८८. ५.)”

इति-मन्त्रभागस्य व्याख्यायां यास्कः— “उत्तरः = उद्यततरो भवति, अधरः = अधो रः, अधः = न धावतीति, जर्ङ्गति-तिषिद्धा”-इति (२. ३. १.) । तस्मात् पृथिव्याश्च जर्ङ्गी भागः स्वर्गः, तद्विपरीतोऽधःप्रदेशो नरक इति चाभवत् सिद्धान्तः । पृथिव्याः सर्वोच्चप्रदेशः सुमेरुः, सर्वाधःप्रदेशः कुमेरु इति च सर्वोत्थोत्थिपशास्त्रप्रसिद्धः । तत एव सुमेरोः पुण्यात्मनिलयत्वम्, तथा कुमेरोः पापात्मालयत्वं च वर्णितं मनेकत्र ।

उत्तरदिक्कामवीज मपीद मेव । पृथिव्येषा सदैव सूर्याभिमुखी-त्वात्तस्मात् पुरतः सूर्यः सदैव राजते, तत इवैषा दिक् पुर इत्युच्यते, प्राचीति च । सूर्याभिमुखं बन्धमस्या अस्याः पृथिव्याः पश्चाद्भाग एव पश्चिमा, प्रतीचीति च । अस्याः खलु यस्यां दिशि शिरोव्यपदेश-भाक् सुमेरुप्रदेशो विद्यते, सा जर्ङ्गतमेति उत्तरा, उदीचीति च । यस्मान्मु पादतलभूत इति पातालव्यपदेशभाक् कुमेरुप्रदेशः, तत्राधोऽधरा, अवाची, दक्षिणेति च । तत्राधोभुवनरूपे कुमेरु-प्रदेशे समुद्रोदकप्राचुर्यादीश्वराधीनप्रकृतिनियमाद् बहुद्वैव बाह्यवा-नलाः प्रज्वलन्तीति तदवान्तरा दिक् आग्नेयीत्युच्यते । त एव बाह्य-वाग्नेयः पापिनां दमनाय दहनकुण्डान्याख्यायन्ते ; अतः स एवात्रत्यः पापलोकः । तत्र चान्नेः प्राधान्य मिति स एव प्रदेशो यमलोकः ॥

सोऽधो लोक एव प्रथमो यमलोकः, एष पृथिवी-देवो ऽग्नि-रेवात्र यमो नाम । तदिदं श्रूयते— “अग्निर्वाव यमः, इयं यमी”-इति तै० सं० ३. ३. ८. ३ ; शं० ब्रा० ६. २. १. १० । ‘इयं’-शब्देनात्र पृथिवी गम्यते ।

एतावेष यमीयमाववल्ब्यय यमयमीसंवादरूपं यत् सूक्तं मान्नात् मार्शाभ्यान्वाये (१०. १०.), तस्य सप्तम्येषा—

“यमस्य मा यम्यं १ काम आन-
 नसमाने योनी सह श्रेय्याय ।
 जायेव पत्ये तन्वं रिरिष्वां
 वि चिद् इहेव रथ्येव चक्रा”-इति ।

अन्तरिक्षलोकसु द्वितीयो यमलोकः, अन्तरिक्षदेवो वायु-
 रेवात्र यमो नाम । तथा श्लेष यमशब्द आख्यातो निघण्टौ
 मध्यस्थानदेवतासु (५. ४. १२.) । व्याख्यातश्चेतद् यमपदम्
 “यमो यच्छयीति सतः”-इति यास्केन (१०. २. ७.) । उद्दी-
 रता मिति पिढसूक्तगतमन्त्रस्य व्याख्यानकाले व्यक्त सूक्तश्चेत्तत्र-
 “माध्यमिको यम इत्याहुः”-इति (११. २. ६.) । स एव यमो
 जनानां सङ्गमनो वायुरेव । तथाहि ऋ० सं० १०. १४. १-

“परेयिवांसं प्रवतो महीरनु

बहुभ्यः पत्या मनुपस्यशानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां

यमं राजानं इविषा दुवस्य”-इति ।

“यो ममार प्रथमो मर्त्यानां

यः प्रेयाय प्रथमो लोक मीतम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां

यमं राजानं इविषा सपर्यत”

-इति च षथ० सं० १८. ३. १३ ।

विवस्वान् सविता आदित्यः ; तन्मसूत एव वायुर्वातीति वायो-
 वैवस्वतत्वम् । तच्चाहेहैव- “सविदप्रसूतो श्लेष एतत् पवते”-
 इति (१. २. १.) । यथेहत्त्वाना मन्त्राकां राजा अम्बिर्नाम यमः
 तथैवान्तरिक्षाणां वायुर्नामिति ; स एव यमो पिढराडित्युच्यते ।

अथैतच्छ्रुत्वादनन्तरं पित्रश्च मात्मातम् , तस्मैवादिमैषा—

“उदीरता भवर उत्परासः

उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरहका ऋतञ्जा-

स्ते नोऽप्यन्तु पितरो ह्वेषु”-इति ।

सूर्योऽपि यम उच्यते । अत एव दुःस्थानदेवतास्यपि पठितं इति पदम् (५. ६. १७.) । सूर्यपरो निगमश्च यमशब्दस्य श्रितोऽयं यास्केन (ऋ० सं० १०. १३५. १.)—

“यस्मिन् हृषे सुपलाशे देवैः सम्भिवते यमः ।

अत्रा नो विप्रपतिः पिता पुराणु अनु वेनति”-इति ।

अङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यः”-इति च निरु० १२. ३. १० ।

। एवाथर्वसंहितायां वशादायिनां यमराज्ये यत् सर्वकामावाप्ति-
त मात्मातम् , न तत् सूर्यलोकरूपप्रधानस्वर्गादृतेऽन्यतमे स्वर्गे
प्राप्यते । तथा श्रद्धाः ११. ४. ३५—

“सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे”-इति ॥

य तदपरार्द्धं वशाप्रार्थनारोधकारिणां नरकागमनश्चात्मातम्—

“अथाङ्गुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम्”-इति ।

पलोकात् पापलोकेषु पतनञ्च श्रुतम् अथ० सं० १२. ५. ६४—

“यथायाद् यमसादनात् पापलोकान् परावतः”-इति ।

मशाखीयमन्त्रश्लोकः प्रदर्शियोऽत्र यास्केन (१. ३. ६.)—

“हविर्भिरैके स्वरितः सचन्ते

सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभि-

नेऽङ्गिप्रायन्तो नरकं पताम”-इति ।

‘एके’ ज्ञानिनः ‘हविर्भिः’ अग्नी हविःप्रक्षेपादिभिः निर्मित
 कर्मानुष्ठानमात्रैः ‘इतः’ अस्मात्प्रोक्तात् ‘स्वः’ स्वर्गं सूर्यलोकं (मन्त्र-
 लोकं) ‘सचन्ते’ गच्छन्ति ; ‘एके’ यज्वानः ज्योतिष्टोमादौ ‘स-
 नेषु’ प्रातर्माध्यन्दिनद्वितीयनामकेषु ‘सोमान् सुन्वन्तः’, ‘इतः’
 (चन्द्रलोकं) सचन्ते—इत्येव ; ‘उत’ अपि ‘दक्षिणाभिः’ दक्षिण
 ‘शचीः’ कर्माणि ‘मदन्तः’ कुर्वन्तः ; ‘इतः’ गत्वा , पुनरिम
 ‘स्वः’ भूस्वर्गं ‘सचन्ते’ प्रावर्त्तन्ते । ‘नेतृ’ नैवं चेत्, ‘जिह्वायन्त-
 जिह्वायन्तः , पापानुष्ठानं कुर्वन्तो ‘नरकम् पताम’ इति जानी-
 रिति । तदेव मत्र चतुर्षु मन्त्रपादेषु चतुर्विधाना मस्माकं चतु-
 र्गतिर्निरूपितेति सुव्यक्तम् ।

“नरकं न्यरकं नीचेर्गमनम्, नास्मिन् रमणं स्या-
 मस्य मप्यस्तीति वा”—इति, “पापः पाता पियानान्, पापत्वंमाने-
 वा, अवाङ्मेव पततीति वा पापत्वंतेर्वा स्यात्”—इति च नि० १, ३
 ६५. १, २. १ “नाक आदित्यो भवति; नेता भासां ज्योतिषां प्र-
 ०—० क मिति सुखनाम, तप्यतिषिद्धम्, प्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धेत्
 “न वा अमुं जग्मुषे किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०. १. १८.)
 वा अमुं गतवते (‘किञ्चन अकम्’) किञ्चनासुखम्; पुण्य-
 ह्येव तत्र गच्छन्ति”—इति (२. ४. २.) । “न हि तत्र गत-
 कस्मैचनाकं भवति”—इति च शत० ब्रा० ८. ७. १, २४ । तं
 यथा सुकृतिनां पुण्यफलपुरस्कारभोगाय भवति स्वर्गमनम्, त-
 पापिनां पापफलोपभोगाय भवत्येव नरकगमन-मिति सुवचम् ॥

अथ यथा सुमेरोः स्वर्गत्वं वर्णितम्, कुमेरोर्निर्यत
 (२२०, २२१ पृ०), तथैवाद्यतनार्यावर्त्तस्यास्य पश्चिमीय
 भूभागस्य काशीरादेः रमणत्वं, ततोऽप्युत्तरस्य हिमवत्पृष्ठ

नससरोवरप्रदेशादेः, ततोऽप्युत्तरस्थोत्तरकुम्भप्रदेशस्य च स्वर्ग-
 चाष्टुः पौराणिकाः ; अप्यार्यावर्त्तपादतलरूपस्य आग्नेय्यां दिशि
 व्रतस्य, अत एव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाधःप्रदेशस्य नरकत्वम्,
 प्रदेशाधिपतेर्नरकराजत्वञ्चेति । तदत्र रमणनामत एव तत्रप्रदेशस्य
 प्रणीयत्वेन स्वर्गस्तुल्यत्वं प्रापितम् (महा० भी० प० १०८. ६६.),
 नससरोवरादिप्रशंसाकथा त्विह पूर्वं मेव वर्णिता (४१, ६७,
 ८८०), तथा “सुखं नरकश्चैव शास्त्रि यो यवनाधिपः भगदत्तो
 रकराट्”-इत्यादिवचनात् (महा० सं० प० १४. १५.) प्राग्-
 जोतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च सुव्यक्तम् ।

अपि चाचार्यावर्त्ते गङ्गादिनिम्नगाप्रवाहदर्शनाच्चावगम्यते गङ्गा-
 प्रवाहदिदेशानां सुखैष्टम्, ब्रह्मपुत्रसङ्गमादिस्थानानां मतिनीचे-
 च ; आयुरात्मतिप्रकृतिबलव्यवहारादिदर्शनतोऽपि प्रतीयते कुम्भ-
 चालादीनां देवत्वं वाङ्मोत्तरवाङ्मादीनां मतथात्व मिति ।

तत्त्वतस्तु यथास्यां पृथिव्या मप्यन्तरिक्षद्युलोकयोः स्थितिरुप-
 भ्यते, यथा चास्मच्छरीरेष्वपि त्रिलोकाधिप-त्रिदेवानां मनिवायु-
 ःस्थानां मस्ति विद्यमानतेति त्रिलोकीत्व मध्येषां वक्तुं युज्यते,
 इं भूर्भुवःस्वरिति त्रयाणां मेव लोकानां प्रीतिहेतुत्वात् त्रयाणां
 शास्त्रि स्वर्गत्व मपि ; परं तत्राप्यधममध्यमोत्तमभेदो नूनं मन्तव्यः ;
 वा च सूर्यमण्डलान्तर्ब्रह्मलोक एवोत्तमः स्वर्गः ! एतदप्यान्नातम्—

“अष्टचक्रा नवहारा देवानां पूरयोध्या ।

तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः ॥

तस्मिन् हिरण्यये कोशे त्रारे त्रिप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यच्च मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः”

-इति अथ० सं० १०. २. ३१, ३२ ॥

स एषः स्वर्गो दुरारोहः । तन्नाम्नात मिहापि—“स्वर्गो वै लोकोऽभि
 दूरोणम्”—इति (४. ३. ६.) । यागादिसाधन मन्त्रानां न को
 तत्र गन्तुं शक्नोतीति यत इति भावः । आन्वायते चैतत्—“इ
 एव तन्नोक्तं यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । एवञ्च स्वर्ग
 गमिषूणां सौरलोकाद्यन्वयतमे स्वर्गं प्रवेशसामर्थ्योपपादनं मेवास्मि
 ष्टोमादिफलम् , तदुपदेश एवैतन्न प्रयोजनं सिद्धं मिति शम् ॥

अथैतदेतरेयालोचनं सुपसंहरन्तोऽपि किञ्चिद्वदामः॥—

ऐतरेयं मालोचयितुं प्रहृत्तैरस्माभिः प्रसङ्गतोऽपरेऽपि बहवः
 वैदिकविषयाः समालोचिताः, किञ्च ‘तेन इत्यन्तरिते तेषां प्रामा
 विप्रकृष्टतः’—इति मीमांसाध्यायवचनतो वेदार्थाविरुद्धानां कृ
 प्रमाणाणां पुराणादिवचनानां मपीह बहुत्र स्वमतपोषणाद्यर्थ
 लेखः कृतः, सत्वानुरोधतोऽथतनसमाजविरुद्धा अप्यत्र किञ्चित्
 श्वः केचन, मानुषप्रकृतिभ्रमविवृञ्चिता अवश्यत्वाविनोऽपि भावा
 सम्भवाः स्मृताश्च केचन । तदेवमादिषु किं करणीयं मासीदस्मा
 शाना मन्वन्त्यमतीना मप्यनल्पचिन्तालोडितशिर्षस्थाना मि
 ‘विद्वांसो वै देवाः’—‘सत्त्वसंहिता वै देवाः’—इत्यादिशुल्बार्थानुगा
 देवा एव विचारयन्तु, यतस्त एवात्र नः शरणं मिति ।

अथेहालोचितेभ्योऽभ्योऽपि सन्ति बहवः सत्यसिद्धान्ताः, तेष्वे
 त्रयो नूनं मन्विगन्तव्या वेदसत्यार्थजिज्ञासुभिस्तत्रैव प्रथमः—

वेदे यथा कौटुल्यकारणं प्रयोगो न तु व्यत्ययविशेषः
 तथैव, प्रतीतानागतवर्तमानकालबोधका लङ्-लुङ्-लिटः प्रत्यय
 भ्रमन्ति ह्यन्वयाः; न च ते व्यत्ययत्वेन स्त्रीकार्थ्याः । तथा
 यत्र यत्र लङ्-लुङ्-लिटो मन्वन्तमस्य प्रयोगः श्रुतः, तत्र सर्वत्र

गायः सार्वकालिकोऽर्थे एव बोध्यः । अत एव “व्यत्ययो बहुलम्”
-इत्यादि (३. १. ८५.) सूत्रजातं विदधतापि भगवता पाणिनिना
वृत्तितम्— “कृन्दसि लङ् लुङ् लिटः”—इति (३. ४. ६.) । एवञ्च
‘यथापूर्वं मकल्पयत् (१०. १८०. १—३.)’—इत्येवमादौ ‘यथा-
पूर्वम्’ पूर्ववदेव ‘मकल्पयत्’ सदैव कल्पयतीत्याद्यर्थो मन्तव्यः ।
एवं हि यथा ज्ञाः सूर्यं उदेत्, यथा चाद्य उदेति, तथैव ज्ञश्च
उदेत्यतीतिवत् सदैवैकरूपया सृष्टिक्रियया भवितव्य मिति
तन्मन्त्राग्रयः । एवमेवैवमादिषु सर्वत्रैव लङ् लुङ् लिटां सार्व-
कालिकोऽर्थो वेदितव्य इति ।

अथ द्वितीयः— अध्यात्माधिदेवतार्थानां मेव वैदिकमन्त्राणां
शाब्दान्धम्, अधियज्ञानान्तु न तथात्वम् ; यज्ञयज्ञाङ्गकर्मादिविधा-
कान्नाद्यादिबचनानां मादिवेदभाष्यत्वेन बहुपरतन्त्रसिद्धान्तात्
कञ्चासीत् कृतयुगेऽध्यात्ममन्त्रार्थप्रियता, त्रेतायां तथाधिदेवतार्थ-
प्रता च, हापरे एवाभवन्मन्त्राणां अधियज्ञार्थप्रवणता चेति
हि केवाधिद् वेदतत्त्वार्थचिन्तापरायणानाम् ।

अतएवोक्तं मनुसंहितायाम् (१. ८६.)—

“तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञान मुच्यते ।

हापरे यज्ञ मेवाहुर्दानं मेकं कलौ युगे”—इति ।

अन्तिमस्त्वेषः— यावत्स्यः सृष्टिकथा ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव संश्रुताः,

सर्वा एव ताः कल्पनामूलिकाः, किञ्चिद्विज्ञानप्रापिकाः, तत्तत्प्र-
करणगतोपदेशसाधिकाश्च ; यथा पातञ्जली महाभाष्ये सन्ति बहव
एव एकदेश्युक्तयस्तथेति । अत एवोक्तं निरुक्तकारैः “बहुभक्ति-
वादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति”—इति (७. ७. २.) । तथैव
मार्शाभ्यान्नाये, विष्णवे मान्नातम् (१. १६४. ४.)—

“को ददर्श प्रथमं जायमान मख्यन्वन्तं यदनखा विभर्त्सि ।
भूम्या असुरस्रगाक्षा ज्ञास्वित् को विडांस सुपगात् प्रष्टु मेतत्”-इति
अथैतत् (ऋ० सं० १. १८५. १.)—

“कतरा पूर्वा कतरापरायोः,
कथा जाते कावयः को विवेद ?
विश्वं जना बिभृतो यद् नाम,
विवर्त्तते अहनी चक्रियेव” ॥

—इत्येव सत्यं मितिं सत्यः ॥

आश्रौचनमिदं सत्यं मैत्रेयस्यै श्रामतः ।
सम्यक् सर्ववेदाना मनस्यं सूक्तस्युतः ॥
वसुकेमेनमे शाके सत्यव्रतहृदुत्थितम् ।
भाष्यन्त्यस्य प्रवक्तव्यं वेदविज्ञानवेत्तृभिः ॥
नामघाहं विनिर्मातृर्घाह्यां षडङ्गन्तु गा मितः ।
नो चेत् स्वाश्रौचिदकनं ब्रह्मगोहरस्य 'वम्' ॥

DR. IRI SALAM ZAMADEN